

Оксана Лабащук

**УКРАЇНСЬКА ПРИМОВКА:
СТРУКТУРА, ПОБУТУВАННЯ, ФУНКЦІЇ**

ТЕРНОПІЛЬ

**Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
2025**

Рецензенти: *Ярослав ГАРАСИМ* — доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наталія ПОПЛАВСЬКА — доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ірина РОЗДОЛЬСЬКА — доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка.

*Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(протокол № 5 Від 28.10.2025)*

УДК 392:393:395:398.3
Л 12

Л 12 Лабащук О. Українська примовка: структура, побутування, функції: монографія / Оксана Лабащук. – Вид. 2-ге.; перероб. і допов. [Електронний варіант].– Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025.– 187 с.

ISBN 978-617-595-146-0

У дослідженні О. Лабащук вперше в українській фольклористиці здійснено аналіз текстів української примовки, що дозволяє вважати її окремим самостійним жанром національного фольклору, який активно побутує і динамічно розвивається. Проаналізовано кросжанрові зв'язки примовок із замовляннями, обрядовою поезією, пареміями. Широко представлено сферу застосування примовки: календарний і родинний обрядовий цикли, господарська діяльність, щоденний побут, міжособистісні взаємини тощо.

Для філологів, фольклористів, етнографів, а також усіх, хто цікавиться питаннями духовної культури українського народу.

ББК 83.3

ISBN 978-617-595-146-0

Лабащук О., 2025

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Примовки в системі жанрів українського фольклору	9
1.1. Примовка в наукових студіях. Питання термінології.....	9
1.2. Категорія жанру примовки у фольклористиці.....	17
1.3. Примовки у контексті магічної поезії: магічні формули, замовляння, народні молитви	19
1.4. Обрядові пісні та примовки	33
1.5. Примовки у системі українського	41
пареміологічного фонду: паремії, клішовані.....	41
вирази, формули мовленнєвого етикету	41
Розділ 2. Примовки у календарних та родинно-побутових обрядах українців (функціонування та побутування)	47
2.1. Структура та функції примовки.....	47
2.2. Примовки у календарних обрядах українців.....	54
2.2.1. Зимовий цикл.....	57
2.2.2. Весняний цикл	66
2.2.3. Літній та осінній цикли.....	78
2.3. Родинно-побутова обрядовість і примовки	81
2.3.1. Родильно-хрестильний обряд.....	81
2.3.2. Весільний обряд	87
2.3.3. Поховально-поминальна обрядовість.....	93
Розділ 3. Примовки в оказіональних ситуаціях	101
3.1. Ситуації побутування примовок.....	101
3.2. Особливості побутування та функції примовок у традиційному суспільстві	106
3.2.1. Землеробство, тваринництво.....	106
3.2.2. Промисли і ремесла.....	119
3.2.3. Побутові заняття.....	123
3.2.4. Природні явища.....	128
3.2.5. Народна медицина та гігієна	138
3.2.6. Громадсько-побутові примовки. Міжособистісні взаємини	142
3.3. Сучасний стан побутування примовок.....	145
Висновки	158
Список використаних джерел.....	162
Перелік умовних скорочень.....	171
Українські примовки у записах автора	172
Функціонування примовок. Зразки відповідей на запитання анкети.....	183

Передмова

Написання цієї книги покликане до життя безпосередньою практичною необхідністю. Працюючи у фольклорних експедиціях, впорядковуючи матеріали студентських польових практик, я зустрілася з великою кількістю дуже цікавого матеріалу, який важко вписувався у традиційну систему жанрів українського фольклору. Мало того, будь-які давні описи народних обрядів, побуту, господарської діяльності українця обов'язково містили як ілюстративний матеріал невеликі неписані тексти формульного характеру, які виконували роль невербального супроводу обрядів та ритуалів. Саме ці тексти — примовки — і стали об'єктом мого наукового зацікавлення. Мені захотілося дослідити природу цього явища, показати не лише його своєрідність і самотність, але й місце у системі духовної культури народу.

Тема цього дослідження викристалізувалася на перехресті кількох актуальних і продуктивних напрямів сучасної науки:

- вивчення езотеричних пластів народної творчості, зокрема магичної поезії;
- дослідження пареміологічного фонду українського фольклору;
- розуміння фольклорного процесу як динамічного явища, що так само, як і мова, змінюється у просторі й часі.

Українські дослідники у XIX столітті встановили канон жанрів народної творчості, які вважалися взірцевими для національної науки аж до 90-х років XX століття [Folklorystyka 1995]. Одне з актуальних завдань сучасної української фольклористики — переглянути традиційні, усталені візії системи фольклору, залучити до наукового обігу корпус текстів, що досі не привертати належної уваги дослідників. Великою мірою ця проблема зумовлена невірністю питання систематизації усної народної творчості. Такою білою плямою на карті вітчизняної фольклористики є примовки — невеликі вербальні неписані тексти, що є включеними в обряд чи оказіональну ситуацію. Примовки

посідають своєрідне місце серед жанрів українського фольклору. З одного боку, незаперечним є зв'язок примовок із магичною поезією (замовляннями), з другого — більшу частину їх можна розглядати як різновид паремій. Ґрунтом, на якому виникли примовки, є ритуально-обрядовий комплекс (родинний, календарний, okazіональний), господарська діяльність, побут української етнічної спільноти.

Примовка як суто антропологічний феномен базується на побутово-міфологічному типі мислення. Останнім часом спостерігається тенденція до вивчення явищ традиційної культури як специфічного відображення проявів масової свідомості, як своєрідного художнього відображення світоглядних основ етносу, а також народної творчості як моделі уявлень про світ [Dupdes 1980]. Саме ці чинники зумовили дослідницьке зацікавлення примовкою.

Примовка є прикладом тексту, для якого естетична функція не є головною і визначальною, що спричинено передусім прагматичною метою його побутування. Можливо, саме тому в минулому вони не тільки не розглядалися як окремий жанр, а навіть не виокремлювалися як спеціальний об'єкт збирання і дослідження. Проте висновки науковців, які вивчали магичну поезію [Давидюк 1997; Новикова 1993], дозволяють стверджувати, що примовки є відмінним від замовлянь явищем.

Одними з перших на примовку звернули увагу дослідники обрядового фольклору, а також вчені-етнолінгвісти, зокрема Ежі Бартмінський [Bartmiński 1990].

Проте ці тексти залучалися до наукового обігу лише побіжно, адже примовки, що часто трапляються в етнографічних описах, виконують здебільшого ілюстративну функцію. Втім, сьогодні вчені-етнолінгвісти переконливо продемонстрували важливість малих заклиналих формул для реконструкції цілісної картини світу, характерної для *homo tradicionalis*.

Мета монографії — з'ясувати особливості побутування та функціонування примовок в обрядовому та господарсько-побутовому житті українців. Для цього передусім потрібно ви-

ділити примовки як окреме самобутнє явище народної творчості з-поміж інших явищ українського фольклору; далі предметом нашого наукового зацікавлення стане специфіка побутування примовок в обрядовому та позаобрядовому контекстах, а також сфера поширення примовок. Оскільки примовка є включеною у обрядовий чи побутовий контекст і надзвичайно тісно з ним пов'язана, одразу постає питання структури примовки. Не менш важливим є питання функцій примовок у обрядовому та позаобрядовому контекстах.

Методологічною основою монографії є наукові праці та науково-філософські теорії видатних учених, а саме ряд положень, висловлених С. Грицею, М. Пазяком, О. Потебнею, Ф. де Соссюром, Є. Бартмінським, Й. Бурштою, А. Дандесом, І. Луговською, В. Кравчик-Василевською,

Пишучи цю книгу, я дотримувалася поглядів на те, що, по-перше, будь-яке явище — матеріальне чи духовне — насамперед існує у певному часі та просторі. По-друге, структура та функції об'єкта дослідження значною мірою визначаються також власне суб'єктом вивчення, тобто точкою зору вченого. Отже, об'єкт дослідження без урахування його просторових та часових характеристик та без урахування суб'єктивного погляду науковця може суттєво змінювати як власну структуру, так і склад та властивість виконуваних функцій. У роботі до аналізу фольклорних клішованих форм застосовуємо принципи Ф. де Соссюра — а саме принципи безперервності та змінності мовних явищ. Розрізняючи мовні та мовленнєві явища (а щодо примовок — модельні та варіантні явища), розрізняємо в моделі примовки низку функцій і далі аналізуємо співвідношення функцій мовленнєвого акту та функцій обрядової чи okazіональної ситуації.

Провідними у дослідженні є історико-типологічний, структурно-типологічний та функціональний методи. Історико-типологічний метод дозволяє відстежити характер формування такого своєрідного жанрового утворення, як примовка, на тлі інших фольклорних жанрів, а також дає можливість простежити характер змін, що їх зазнали примовки із середини XIX до поча-

тку ХХІ сторіччя. «Фольклор як окрема частина культури символічної характеризується тим, що виявляє стан свідомості людей та їх фактичне ставлення до явищ і культурно-соціальних проблем» [Kravchyk-Wasilewska, 1995: 99]. Структурно-типологічний метод використовується при побудові типологічної класифікації примовок. Для глибшого розуміння тієї ролі, яку виконує примовка у фольклорній традиції, найдоцільнішим є застосування функціонального методу дослідження. Основоположник такого підходу до вивчення явищ мови і культури є Ф. де Соссюр. Застосування функціонального методу для дослідження примовок тим вагомніше, що останні є яскравим прикладом фольклорно-мовленнєвого жанрового. Особливо продуктивним цей метод видається ще й тому, що ми маємо справу з магічними уявленнями, зокрема такими магічними уявленнями, що поступово втрачають свою «магічність». Також використовується метод безпосередніх польових спостережень та метод анкетування.

Матеріалом для монографії послужили українські примовки в записах другої половини ХІХ — початку ХХ століття, архівні матеріали, зокрема Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклору імені М. Рильського, кафедри теорії літератури і порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка, а також власні записи автора. Монографічне дослідження ґрунтується в основному на українському матеріалі, що зумовлено важливістю вивчення національного фольклору.

Теоретичне значення та практичну цінність має вироблена методика дослідження примовок. Основні положення монографії можуть бути використані спеціалістами різних галузей гуманітарних знань (фольклористами, етнологами, антропологами, лінгвістами, культурологами, соціологами), її результати можуть знадобитися дослідникам магічної поезії, обрядової та побутової культури, паремій, сучасного побутування фольклору, а також при підготовці окремих розділів загальних курсів з укра-

їнського фольклору, етнології, при читанні спецкурсів із цих дисциплін.

РОЗДІЛ 1

ПРИМОВКИ В СИСТЕМІ ЖАНРІВ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

1.1. Примовка в наукових студіях. Питання термінології

Перша згадка про вживання примовок датована XVI ст. і стосується українського весільного обряду. Це опис українського весілля, що належить Яну Ласіцькому, який вийшов у Вільно 1582 року латинською мовою: *Ioannes Lasitski, De Russorum, Moskovitorum et Tartarorum religione, sacrificiis nuptiarum, funerum ritu. Spirae libera civitate veterum Nemetum excudebat Barnardus d'Albinus. Anno MDLXXXII. De Russorum religione, ritibus, nuptiarum, funerum, victu, vestitu etc... ad Davidem Chytraeum recens scripta* [87]. Автор зазначає, що після проведення обряду вінчання «жінки зараз-таки посипають храм лопухом і льоном, примовляючи: «Нехай боги-захисники зроблять так, щоб молодому подружжю завжди було добро» [Здоровега 1974: 14].

Окремих публікацій, присвячених примовкам, в історії української фольклористики не було. Примовки найчастіше потрапляли до різноманітних збірок замовлянь, етнографічних описів побуту, обрядів, звичаїв та вірувань українців або ж до збірок паремій. Серед публікацій замовлянь найбільш вагоме зібрання примовок знаходимо в першому томі корпусу П. Чубинського, збірці П. Єфименка «Сборник малороссийских заклинаний» [Єфименко 1874]. На жаль, тексти у збірці П. Єфименка опубліковані без обрядово-ситуативного контексту, що значно применшує їхню наукову вартість. Набагато більшу цінність мають етнографічні матеріали, що містять описи обрядів, вірувань, побуту, господарського життя українського селянина. Такі записи включають значну кількість примовок. Особливо варто виділити публікації записів Й. Лозинського [Лозинський 1992], П. Чубинського [Чубинський 1993; Чубинський 1995], М. Маркевича [Маркевич 1991], В. Милорадовича [Милорадо-

вич 1991], В. Шухевича [Шухевич 1899; Шухевич 1901; Шухевич 1902; Шухевич 1904], З. Кузелі [Кузеля 1906; Кузеля 1907], І. Франка [Франко 1898; Франко 1898а], В. Гнатюка [Гнатюк 1907; Гнатюк 1912; Гнатюк 1912а; Гнатюк 1966]. Частина матеріалу потрапляє у збірки паремій М. Номиса [Українські приказки 1993], І. Франка [Франко 1901-1909]. Саме ці публікації становлять джерельну базу для написання монографії.

Спочатку тексти, що їх ми відносимо до примовок, розглядалися в контексті замовляльно-заклинальної поезії, причому як окремий об'єкт для дослідження їх не виділяли.

Першими до вивчення замовлянь звернулися представники міфологічної школи — Ф. Буслаєв та О. Афанасьєв. Дослідники порушували питання, пов'язані з походженням магічної поезії, її зв'язків із міфологічним минулим народу. О. Афанасьєв вперше розглядав словесні формули магічного характеру: благословення, клятви, прокляття, присяги, розділив такі мінімальні формульні утворення на «добрі» і «злі» [Афанасьєв 1865]. Він трактує ці тексти як різновид дуже давніх форм словесної творчості людини, що спиралися на віру в силу промовленого слова. Поставивши словесні формули поряд із замовляннями та заклинаннями, О. Афанасьєв започаткував традицію розглядати їх як різновид магічної поезії, що, мабуть, є закономірним з історичної точки зору, проте сучасний погляд на побутування примовки вимагає перегляду цього положення. Розвідки О. Афанасьєва продовжив харківський професор М. Сумцов у статті «Побажання і прокляття». Вченого передусім цікавили згадувані формули в інших фольклорних жанрах, зокрема пісенних: родинно-побутових, календарних піснях, дитячому фольклорі, фольклорній прозі. М. Сумцов висловлює думку про надзвичайно давнє походження побажань і проклять, яке сягає ще княжих часів [Сумцов 1896]. Окремо варто відзначити роботи О. Потебні «Малорусская народная песня по списку XVI века» та «Из записок по теории словесности», в яких було окреслено два напрями у дослідженні заклинань: аналіз формального боку замовляльно-заклинальної поезії та її психологічних особливостей [Потебня

1877]. О. Потебня звернув увагу на діалектику розвитку словесних магічних текстів. «Чим далі в старовину, тим звичніша і міцніша віра у здатність слова однією своєю появою витворювати те, що ним позначено. На цій вірі ґрунтуються всі поздоровлення і прокляття. Вони й до сьогодні тримаються не однією тільки інерцією, а й самою цією вірою» [Потебня 1887: 59]. Проте на особливу увагу в концепції О. Потебні заслуговує принципово інший погляд на суть фольклористичних досліджень. Учений зближує фольклорну і мовну творчість народу, пояснюючи, що ці явища мають схожу природу. Це дозволяє дещо скорегувати методологічний підхід до дослідження фольклорного матеріалу.

Незважаючи на те, що дослідження магічної поезії у радянській Україні у 1920—1960-х роках були перервані з ідеологічних міркувань, потрібно відзначити ряд праць Є. Кагарова, В. Петрова, які містять цікаві зауваги [Календарно-обрядові пісні 1987; Петров 1993; Петров 1997].

Не можна обминути роботи Ф. Колесси, присвяченої українським заклинанням. Академік Колесса вважав обряд, магічну дію основою заклинання; слово ж, на його думку, на початках не відігравало особливо важливої ролі, хоча в процесі розвитку магічної поезії набувало все більшої ваги. Кілька цікавих зауваг стосовно вибраної теми знаходимо в роботі Ф. Колесси «Усна словесність». Ця робота присвячена загальній характеристиці всього фонду словесної творчості українців, тож торкається вона і замовлянь, й обрядової поезії, й прислів'їв. Зокрема, важливою є думка вченого про спільне походження та однакову природу всієї обрядової поезії: «Джерелом, із якого виплила обрядова поезія, уважають прадавню віру у магічну силу слова...» [Колесса 1996: 9]. Далі дослідник зауважує, що ця віра виявляється «в бажаннях, благословеннях і прокляттях, особливо ж у так званих замовлюваннях, заклинаннях, заговорах» [там само]. Тобто в останніх ступінь вираження магічної дії є найбільшим, а в бажаннях, благословеннях і прокляттях магічна віра, хоча й присутня, проте втілена слабше. Виділені Ф. Колессою групи

творів, найімовірніше, є тими текстами, що ми відносимо до примовок.

М. Грушевський у першому томі «Історії української літератури» виділяє три різновиди магічних текстів: формули, замовляння і молитви. Причому ці групи фольклорних текстів, на відміну від календарних пісень, учений вважає магією індивідуального вжитку [Грушевський 1993: 137—138]. Пісні ж народного календаря, передусім колядки, щедрівки, веснянки, за визначенням М. Грушевського — це «стихія магічної колективної дії» [Грушевський 1993: 136]. Примовки, а за термінологією Грушевського — формулки (формули), відображають «перехід від... колективних актів до індивідуальних молитов і залять» [Грушевський 1993: 138].

На сучасному етапі розвитку науки вчених цікавлять: реконструкція індоєвропейських замовлянь, семантика і структура замовляльного тексту, структура і семантика ритуалу замовляння, мова і поетика замовлянь.

Серед українських дослідників доби незалежності до замовлянь зверталися М. Новикова [Новикова 1993], Т. Шевчук [Шевчук 1993], В. Антонюк [Антонюк 1994], О. Павлов [Павлов 1999]. І. Гунчик [Гунчик 1998; Гунчик 1999; Гунчик 2011], В. Давидюк [Давидюк 1998] та інші.

Дослідження примовок у рамках замовляльно-заклинальної поезії проводилося епізодично та, зрештою, звелось до дослідження замовлянь. Дослідники магічної поезії зосереджували свою увагу на текстах, що складають ядро замовляльно-заклинальної традиції, — лікувальних замовляннях та інших текстах, у яких віра в силу слова втілена найповніше. До того ж вивчення позатекстових зв'язків вимагало звернення до замовляльно-заклинального акту як єдиної «сильної» позиції замовляння. Для примовки такою «сильною» позицією є обрядова чи okazіональна ситуація. Значно продуктивнішим було дослідження примовки у народних звичаях та побуті, передусім в обрядовому фольклорі.

Українські дослідники народних обрядів, звичаїв та побуту активно використовують примовки для ілюстрації основних положень своїх студій [Борисенко 1988; Здооровега 1974; Круть 1973; Курочкін 1978; Кутельмах 1996; Чебанюк 1997]. Майже усі сучасні комплексні розвідки народної культури не можуть обминути примовки [Боряк 1997; Гаврилюк 1993; Пастух 2013].

В останні десятиріччя увагу дослідників привернули малі фольклорні жанри. Значний вклад у розвиток української пареміології вніс М. Пазяк. У своїй монографії «Українські прислів'я та приказки» автор висвітлює історію вивчення прислів'їв та приказок, подає класифікацію, побудовану за принципом семантичних полів. Спеціальний розділ студії присвячений народним побажанням, вітанням, замовлянням, стягненим анекдотам, які, на думку автора, є не що інше, як своєрідні різновиди паремій [Пазяк 1984]. Дослідник підкреслює, що «вітання і побажання пов'язувались з якимись життєвими ситуаціями, наприклад, зустрічами, прощаннями, закінченням гостини чи якоїсь події обрядового призначення» [[Пазяк 1984: 169]. Як група текстів, що виконується у різноманітних комунікативних ситуаціях, примовки привертають увагу лінгвістів, які найчастіше розглядають їх як частину фразеологічного фонду, очевидно, з огляду на їхню стислість та формульну природу [Кузь 2000, Скрипник 1973].

Цікава спроба дослідити сталі вирази на матеріалі української мови належить Г. Кузь. Її робота охоплює традиційні народні привітання, прокльони, побажання, які автор зараховує до вигуківих фразеологізмів української мови. Г. Кузь вивчає функції вигуківих фразеологізмів (ВФ) — побажань, проклять, привітань, клятв, відворотних формул тощо. За висновками дослідниці, окремі групи ВФ мають певні домінуючі функції. Відворотні формули і клятви — магічну, прокляття — емоційно-виражальну, ВФ жартівливого змісту — емоційно-виражальну та контакторегулюючу [Кузь 2000: 12]. На жаль, Г. Кузь не простежує динаміки функціональних змін у окремих групах фразеологізмів. Насправді ж дуже важко встановити функції фразеологізмів поза ситуацією мовлення, тільки на основі їхньої внут-

рішньої форми, до того ж оперуючи лише словниковими матеріалами.

Примовки досі не публікували окремими збірками, не виділяли як спеціальний об'єкт дослідження. Тексти примовок найчастіше включали до збірників замовлянь, їх можна знайти серед етнографічних описів обрядового та господарського життя українця. Нарешті, потрапляють примовки і в збірники паремій. Аналіз цих публікацій дає змогу зробити висновок, що примовки мають багато спільних ознак із замовляннями, обрядовою поезією, пареміями. Принагідні зауваження можна віднайти у роботах із замовляльно-заклинальної поезії, обрядового фольклору, пареміології. Цінними для дослідження примовки будуть і здобутки етнологів, культурологів, етнолінгвістів. Встановити спільне та відмінне, намітити границі між примовками та близькими до них жанрами народної творчості — найперше завдання, яке потрібно вирішити. Узагальнюючи усе сказане, ще раз наголосимо, що досліджуваний матеріал традиційно розглядався як частина замовляльно-заклинальної (магічної) поезії, виділявся як вербальна складова обрядів та побутового життя народу, як частина пареміологічного фонду, а в лінгвістиці — навіть як виговкові фразеологізми.

Проте, окрім різноманітних трактувань примовки, проблему становить ще й багатоваріантність назв (термінів), що їх дають дослідники різним складовим, які входять до цього утворення. Ці назви можуть охоплювати як більшу частину матеріалу (магічні формули, словесні формули, примовляння), так і лише певні тематичні та жанрові різновиди його (наприклад, формули подяки, тексти, що супроводжують ворожіння, побажання, прокльони, вітання тощо). Які ж терміни вживаються на означення об'єкта цього дослідження? М. Грушевський називає зазначені тексти «формули», «формулки» [Грушевський 1993: 137-138]. Трапляються ще й такі терміни: «короткі заклинали форми», «вербальні звуконаслідування», «малі форми фольклорних стереотипів», «формули погрози, привітання, прохання, звороти ввічливості», «короткі заклинали клішовані тексти», «клішо-

вані формули», «замовляння», «приговори», «невеликі тексти формульного характеру», «ритуальний приговор», «кліше», «формула». Часто дослідники вживають загальну описову назву для групи текстів однієї тематики чи одного призначення. Наприклад, «ритуальні запрошення на Різдвяну вечерю», «формули від дитячого безсоння». Ю. Круть вживає терміни «словесні формули», «обрядові формули» стосовно архаїчних фольклорних форм обрядового календаря. Наводячи сучасні примовки для ілюстрації положень свого дослідження, він користується терміном «обрядова приповідка» або ж вживає описові форми, як, наприклад, «слова-побажання», «благословення» [Круть 1973]. І. Гунчик говорить про примовки як елемен оказіонально-обрядового фольклору [Гунчик 2011]. Навчальний посібник «Українське народознавство» виділяє з-поміж інших такі жанри обрядового фольклору: «пісні, побажання, віншування, примовляння» [Українське народознавство 1994: 123]. У цьому ж виданні наводиться такий приклад: «У них побутувала примівка: «не пряди на Луки, бо покрутить руки» [Українське народознавство 1994: 163]. Видається, що ми маємо перед собою типовий зразок приказки. У тій же книжці натрапляємо на абсолютно протилежне трактування терміну: «Замовляннями («примівками») лікували епілепсію, ревматизм, шлункові захворювання...» [Українське народознавство 1994: 184]. Упадає в око очевидна термінологічна невизначеність: що ж, власне, ми називатимемо примовками, яким чином визначити обсяг і суть поняття «примовка». Г. Скрипник примовкою називає «жартівливий, переважно римований вислів, що використовується в різних життєвих ситуаціях. Це усталені формули вітання, запрошення (скільки літ, скільки зим; чим багаті, тим і раді), формули побажань (здорові будьмо, та себе не гудьмо; великий рости та щасливий будь), каламбурні вислови (на городі бузина, а в Києві дядько; триндиринди коржі з маком)» [Скрипник 1973: 347]. М. Пазяк, навпаки, вважає побажання, вітання, прокльони, ворожіння різновидами прислівного жанру [Пазяк 1984: 18]. Щоправда, автор цілком слушно зазначає, що для визначення всієї видової групи існує

термін «паремія», який використовується як синонім прислів'я і як загальновидова назва на означення таких жанрових утворень, як прислів'я, приказка, побажання, вітання, каламбур, велеризм, загадка, тощо [Пазяк 1984: 5]. Примовляннями автор вважає тексти, які проказуються до якоїсь певної події в житті людини. Наприклад, над могилою покійника: «Земля йому пером!», «Легко йому лежать, пером землю держать» [Пазяк 1984: 170]. Таким чином, примовками називають різновиди паремій, у тому числі й прислів'їв. Поряд з терміном «примовка» на означення коротких клішованих текстів з магічним характером повідомлення вживається термін «примовляння».

Підсумовуючи все сказане, констатуємо, що в українській фольклористичній науці стосовно терміну «примовка» («примівка») немає однозначної думки. Навпаки, маємо справу з термінологічною полісемією.

Вважаємо, що термін «примовка» доцільно закріпити за формульними текстами, які включені в обряд чи оказіональну ситуацію і мають магічну природу.

На нашу думку, термін «словесна формула» на означення виділеного матеріалу вживати навряд чи коректно, адже сюди ми залучаємо не лише мінімальні структурні утворення, але й більш розгорнуті структурні типи, а також ритуальні діалоги. Щодо самого терміну «формула», то формульність, як показали дослідження останніх років, — це ознака, що притаманна фольклору взагалі [133, 138, 214]. Поняття «магічна формула» доцільно вживати стосовно замовлянь, проте наш матеріал засвідчує поступове «стирання» магічної функції, втрати нею панівних позицій.

Термін «примовка» водночас і вказує на зв'язок об'єкта нашого дослідження з магічною поезією, і відзначає ситуативність виконання подібних текстів, і відображає суттєву рису матеріалу — його вербальний характер.

1.2. Категорія жанру примовки у фольклористиці

Оскільки примовки раніше не виділялись як окремий цілісний об'єкт дослідження, доцільно спинитися на його межах, зіставивши із суміжними явищами народної творчості. Насамперед слід визначити, що саме розуміють під поняттям «жанр» у сучасній науці, та знайти підстави для порівняння примовок із близькими їм жанрами фольклору. Як уже зазначалося, найчастіше примовки потрапляли до збірок замовлянь, паремій та етнографічних записів обрядів та побуту українців. Справді, примовки є дотичними до усіх трьох зазначених видів народної творчості. Відтак, постає потреба розглянути примовки в контексті магічної поезії, обрядових пісень та паремій, встановити спільні та відмінні риси між ними, означити шляхи та критерії до відмежування примовки від інших видів народної творчості.

Серед учених немає єдиного погляду на визначення поняття «жанр». Більшість дослідників відзначають стертість міжжанрових границь, постійне «перетікання» фольклорного матеріалу від одного жанру (чи жанрової групи) до іншого. Закономірно, що перед ученими, котрі спробували провести міжжанрову диференціацію фольклорних явищ, неминуче поставала проблема критеріїв. Т. Бакіна, досліджуючи дитячий фольклор, доходить висновку: «Які твори слід вважати дитячим фольклором? Якусь чітку, раз і назавжди встановлену межу провести неможливо» [Бакіна 2013: 295]. На властивість фольклору мислити не жанрами, а концептами, семантичними полями вказує О. Бріцина [Бріцина 2006].

Поділяючи думку про певну умовність категорії жанру, яка останнім часом визнається і провідними українськими фольклористами [Бріцина 2006; Грица 2000; Гінда 2015], вважаємо за доцільне скористатися здобутками історико-типологічного та структурно-типологічного методів для вирішення специфічних завдань дисертаційного дослідження. При цьому перед тим як здійснювати аналіз певного фольклорного явища, потрібно його певним чином класифікувати та типологізувати.

Вибравши одним із провідних методів дослідження типологічний, доцільно використати і базову для цього методу категорію жанру, пам'ятаючи про її умовність, «віртуальність» (термін С. Грици) та принципову неможливість проведення чітких міжжанрових границь. Щодо визначення поняття «жанр», то тут існує велика кількість найрізноманітніших тлумачень. Підручник з українського фольклору відзначає такі критерії для виділення роду та жанру: «Кожний із родів об'єднує подібні за структурою, ідейно-художніми принципами, традиціями, що склались історично, твори. Кожний рід у свою чергу поділяється на жанри, що за своєю поетикою і функціональними особливостями мають самостійне значення» [Грицай 1983: 7].

С. Мишанич наголошує, що жанр — це суто літературознавча категорія, яка при застосуванні її до фольклорного матеріалу не дає можливостей для чіткого розмежування. Дослідник зазначає: «Фольклористи орієнтувалися на різні принципи як визначальні, тому й класифікаційних систем створено стільки, скільки робилося спроб такого розмежування. Фольклористи — збирачі та видавці усної творчості — здебільшого йшли від побутових функцій фольклорного матеріалу, теоретики — від структурних ознак того чи іншого твору. Поєднання цих двох підходів — стихійно-емпіричного і теоретично-літературознавчого — дало загальноприйнятну на сьогодні жанрову систему українського фольклору» [Мишанич 1994: 271].

Фольклор — явище багатопланове, надзвичайно різноманітне за своєю природою. Дослідження останніх десятиріч показали, що виділити який-небудь один критерій чи групу критеріїв для міжжанрової диференціації всього фольклорного матеріалу практично неможливо. Для кожної групи жанрів домінуючими будуть різні ознаки. Я не ставлю собі за мету дати універсальне і прийнятне для всіх визначення жанру. Очевидно лише те, що, описуючи окремий жанр усної народної творчості, порівнюючи його з іншими жанрами, потрібно особливу увагу звернути на такі критерії, як:

- походження;

- структуру тексту та особливості його поетики;
- форму виконання та особливості побутування текстів у традиції;
- функцію, яку виконують тексти певного жанру у народній культурі та житті соціуму.

При міжжанровій диференціації потрібно враховувати основні жанрові ознаки, в кожному окремому випадку приділяючи увагу тим із них, які є найпоказовішими для конкретного матеріалу. При цьому завжди потрібно пам'ятати, що постійно існує певна кількість перехідних форм, які виявляють ознаки суміжних жанрів.

Порівнюючи примовки та тексти магічної поезії, паремії, обрядовий фольклор, звертатимемо увагу на ті із зазначених вище критеріїв, що будуть основними для кожної з груп, виділених для порівняння. Це дасть змогу виявити деякі суттєві риси примовки, а також встановити фактори, що допомагають з'ясувати природу міжжанрових трансформацій. Спираючись на названі критерії, спробуємо провести порівняльний аналіз примовки та магічної поезії, обрядового фольклору, паремій.

1.3. Примовки у контексті магічної поезії: магічні формули, замовляння, народні молитви

До жанрів магічної поезії традиційно зараховують замовляння, магічні формули, народні молитви [Грушевський 1993]. Вважаємо, що примовки також є одним із жанрів магічної поезії. Причому, на виокремленні примовки як окремого жанру дослідники спеціально не зупинялися. Тому варто наголосити не стільки на спільних, скільки на відмінних рисах примовки і замовляння. Окрім цього, порівняння примовки і жанрів магічної поезії є надзвичайно плідним у вирішенні питань генезису, побутування та функціонування примовки.

Визначення жанрової природи малих заклиналих формул та їх диференціація з-поміж інших жанрів та видів народної творчості є надзвичайно важливим завданням, оскільки досі тут не простежується ніякої системи. Навпаки, трапляються прикрі по-

милки, коли дослідники не розрізняють різні жанри фольклору. Так, В. Мойсієнко у спеціальній статті, присвяченій магічній поезії, як прислів'я наводить текст із яскраво вираженою магічною функцією — звертання до місяця: «Тобі на уповня, мені на здоров'я» [Мойсієнко 1996: 145].

Перед дослідником, який звертається до жанрів магічної поезії, неминуче постає питання, який саме зміст необхідно вкладати у дефініцію «магія», а звідси, які види чи жанри фольклору слід відносити до магічної поезії. Природа магічного впливу, його різновиди та класифікація на сьогодні є достатньо вивченими. Загалом, усі визначення магії зводяться до того, що магія — це система засобів, які включають використання слова, дії чи предмета з метою вплинути на довколишній світ, людину, природу. Аналогічне визначення магічного щодо фольклорного матеріалу дав Філарет Колесса: «...непереможна, магічна, чарівна сила слова впливати на природу, світ і людей у бажаному напрямку, аби тільки були збережені всі вимагані чарами умови» [Колесса 1996: 9]. Згідно з цим визначенням, магічний компонент містить чимало фольклорних жанрів. Це не тільки замовляння, молитви, а й колядки, щедрівки, поколяді й традиційні поздоровлення, веснянки, русальні та жнивні пісні, значна частина весільного фольклору. Відтак, майже всю традиційну обрядову поезію певною мірою можна віднести до магічної. Це не видаватиметься дивним, якщо згадати, що зародження всього обрядового фольклору було підпорядковане практичним цілям, де саме бажання вплинути на довкілля набувало першочергового значення. З точки зору прагматики, магія — своєрідний промінь, який пронизує весь традиційний обрядовий фольклор. З точки зору історії фольклору будь-яке явище сучасної народної культури зародилось як явище прагматичне, покликане до буття нагальними потребами соціуму.

Кажучи про магічну поезію, потрібно передусім звернутися до найдавнішої, але структурно найпростішої форми — магічної формули. Сучасні дослідження архаїчних культур незаперечно доводять побутування найдавніших магічних текстів уже на ду-

же ранніх стадіях існування людства. Так, Броніслав Маліновський, який усе життя досліджував культуру і побут примітивних народів Океанії, відзначив, що в розумінні сучасної людини магія і магічні вміння оточені ореолом таємничості та надзвичайної емоційної привабливості. Разом із тим, магічне мистецтво — це досить грубе і примітивне ремесло, яке покликане до життя безпосередньою практичною необхідністю [Malinowski 1948]. Примовка, як і давні магічні формули, позбавлена ореолу містики і таємничості, властивого замовлянням. Сучасні примовки є елементом обрядового, побутового життя людини, вони, як і тисячі років тому, забезпечують практичні потреби людини — накликають благополуччя, добробут, щедрий урожай, особисті гаразди, тобто за своєю глибинною сутністю примовка є тотожна магічній формулі. Таким чином, примовка походить від давньої магічної формули, має з нею схожу функцію.

Безумовно, найтісніше примовки пов'язані із замовляннями. З останніми їх зближує спільне походження, а також характер виконуваних функцій. Проте функції примовок і замовлянь у народній культурі, на нашу думку, суттєво відрізняються, а тому ми вважаємо, що замовляння і примовки — це два окремих види магічної поезії.

Спробуємо виділити критерії, за якими можна здійснити міжвидову диференціацію примовок і замовлянь:

1. Структура тексту.
2. Особливості поетики.
3. Спрямування на певну область дійсності.
4. Характер побутування в традиції (особливості виконання, передачі текстів, ставлення самих носіїв фольклору до цих творів).

В. Харитонова вирізняє чотири структурні типи замовлянь. За будовою найпростішим типом замовлянь є заклинали паремії — «мікротексти, що базуються на найпростіших одночлених відкритих синтаксичних структурах» [Харитонова 1992: 35]. На нашу думку, вживання в цьому випадку терміну «паремія» є не досить вдалим, адже так прийнято називати всі «малі жанри»

фольклору: прислів'я, приказки, загадки, велеризми, прикмети, вітання тощо. Назвемо їх структурним типом I (СТ I). До цієї групи входять, приміром, такі паремії, як «Дай Боже щастя»; «З твого писка та тобі в пазуху», «Нехай вона своєму роду сниться». Окрім СТ I, у фольклорній традиції існують «мікротексти порівняльно-зіставного характеру, що базуються на закритих двочленних синтаксичних конструкціях». В. Харитонова називає їх замовляльно-заклинальними формулами (структурний тип II) [Харитонова 1992: 36]. Народна традиція знає і структурно складніші тексти замовляльно-заклинальної поезії — це власне замовляння та приговор, які належать, відповідно, до IV і III структурних типів. Замовляння відрізняється від мікротексту (СТ I, СТ II) наявністю кількох частин, що певним чином структурно організовані, а також «сюжетотворчим розповідним елементом» [Харитонова 1992: 38].

Замовляння — це переважно великі тексти з чіткою композиційною будовою. Ось, наприклад, замовляння, яке треба було проказати, щоб не вrekli бджіл: «Йшла Пречистая, Пресвятая Діва Богородиця, Матір Божа із Зосимом святим, архистратигом Михайлом, з Миколаєм чудотворцем, помішником Божійм до пасіки пчол доглядати і уроків одганяти од матки-Улянки, од пчолки-землянки, од крилець, од тридесять суствець подуманих, погаданих, мужеских, женских, парубочих, дівочих, хлоп'ячих; од земляних, од вітряних. Й зустрів сам Ісус Христос: «Куди ти пречиста Матер Божа йдеш?» — «Я йду до пасіки пчол доглядати і уроків одганяти» — «Вернись, Матір Божа, вернись, а ви уроки, урочища, ідіть собі на сухі ліси та на болота, де християнський мир не заходить» [Милорадович 1991]. Що стосується структурного типу III, то він, на відміну від паремії, «містить не тільки пряме звертання з основним наказом чи проханням, а й додаткову пояснюючу інформацію» [Харитонова 1992: 38]. Замовляння як жанр, за нашими спостереженнями, може бути представлений усіма переліченими структурними типами, хоча частіше побутують все-таки ускладнені конструкції

(СТ IV, СТ III). Прості структурні форми (СТ I, СТ II) можуть бути частиною ускладнених конструкцій.

Характерною рисою примовки є простота композиційної організації, їй властиві конструкції одночленні («Сіль тобі в очі», «Великий рости») та двочленні («Як сей личак плівся, так щоб плелися огірки у мене в огудинні», «Підходь хліб у печі, як сонечко в небі»). Часом такі найпростіші формули можуть ускладнюватись, утворюючи більший текст. Як правило, такий текст одразу набуває ритмізованого характеру:

Бузьку, бузьку, закалатай,
Дам ті сіна по коліна,
Ше й водиці по дзьобриці,
Ше й кропиви на гніздо,
Шоб ті ноги попекло.

[АА, додаток I, №7.5.].

До примовок потрібно віднести і невеличкі ритуальні діалоги, які дослідники вважають одними з найбільш архаїчних структурних типів [202]. Вони з'являються у тих самих ситуаціях та виконують функції, аналогічні до функцій інших формульних текстів. Таким чином, на відміну від замовлянь, примовки здебільшого репрезентовані текстами невеликого обсягу — пареміями та формулами (СТ I, СТII), хоч іноді як примовка може виступати структурний тип III. Отже, чіткого розмежування примовки і замовляння на рівні структурних типів не простежуємо. Очевидно, що для остаточної міжжанрової диференціації потрібно застосовувати інші критерії.

Знайомство з жанром замовлянь переконує нас, що цей жанр не виконував окремого художнього завдання, а був підпорядкований вузько утилітарним цілям і не був розрахований на чисто естетичне сприйняття. Виконання примовки зумовлювалося її суто практичним призначенням, за винятком, можливо, побажань вітального характеру, в яких використовувались образні порівняння для посилення естетичної значущості цих текстів.

(«Щоб ваші думи були повні, як криниця водою», «Щоб Ви бачили сонце, і світ, і діти перед собою».)

Характеризуючи поетику примовок і замовлянь, слід також врахувати деякі інші умови. Адже якщо промовляти текст пошепки, то його поетична вартість не сприймається виконавцем адекватно. Інша річ, якщо заклиналина формула виголошується публічно, відповідно зростають вимоги до її естетичного оформлення. З різним характером відображення дійсності пов'язаний ще один суттєвий аспект у поетиці замовлянь і примовок. Оскільки для виконання замовляння потрібно створити особливу порубіжну ситуацію, епічна частина замовляння, як правило, містить опис виходу в ірреальний простір [Харитоновна 1992: 71]. Саме там відбувається основна дія замовляння, яка здатна змінити навколишній світ. Варто погодитися з висновком В. Харитонової про те, що «магічний світ, інший світ має свої достатньо сталі ознаки, предмети, які постійно існують у ньому: камінь Алатир, могутній дуб, океан-море, незвичайні істоти, що розгулюють там» [Харитоновна 1992: 71]. Тбто, основний зміст замовлянь полягає у мандрівці героя «тим» простором. У точці, що символічно співвідноситься з центром світу, виконавець замовляння зустрічається з представником потойбічного світу та отримує від нього очікувану допомогу.

Примовка не потребує такого входження в ірреальний простір, адже сама ситуація її виконання а ргіогі сприймається як порубіжна. Будь-яка «перехідна» ситуація у народному календарному році, родинному чи господарському житті здатна спричинити виконання тієї чи іншої примовки: це може бути Святий вечір, початок посту, перехід молодого подружжя до хати чоловіка, перехід у нову хату, перший вигін худоби на пасовище, споживання перших плодів нового врожаю тощо. Тому в примовках відсутні характерні для поетики замовлянь персонажі-маркери «того» світу.

Що ж до персонажів, які з'являються у замовляннях, то їх постаті є достатньо персоніфікованими. Це святі християнської міфології: Ісус Христос, Богородиця, Святий Власій, Свята Вар-

вара. В. Давидюк вважає, що «основу персонажної системи сучасних замовлянь складають образи святих» [Давидюк 1997: 245]. У примовках, навпаки, божественна сила — максимально узагальнена. Видається, що часте звертання за Божественною допомогою взагалі характерне для світоглядних засад християнина: «Господи Боже допоможи», «Господи Боже благослови», «Господи, поможи — спати не положи», «Не сама печу — мені Матінка Божа допомагає» [АА, додаток I, № 1.1; 15.4; 21.1; 22.1.]. Таке часте звертання за Божественною допомогою будеться на єдиному для всієї фольклорної традиції світоглядному комплексі: Бог, Божа Мати, Святі завжди поруч із людиною, вони завжди присутні при щоденних справах. Ті самі уявлення знаходять відображення й у інших фольклорних жанрах, зокрема колядках, щедрівках, легендах тощо.

У примовках також діють і реальні земні персонажі, які, своєю чергою, зображені дуже конкретно: «Ластівко, ластівко, на тобі веснянки — дай мені білянки» [’АПУ, од. зб. 24, арк. 38]. Якщо об’єктами звертання у примовці виступають явища та предмети природи, певні стихії, то це теж конкретні «земні» персонажі, максимально наближені до людини та її щоденного буття.

Сонечко, сонечко, засвіти —

Буду краще я рости.

[Дитячі пісні та речитативи 1991: 86]

Явища природи та стихії у замовляннях достатньо узагальнені, їм часто дають власні імена: вода Уляна, земля Тетяна, вогонь Дем’ян [Давидюк 1997: 239]. Відсутність розвинутих образів персонажів — характерна риса, за якою розділяються замовляння і примовки.

Для поезики замовлянь характерним є використання наскрізного епітета. «Їхав білий цар на білім коні, на білім сидлі в білій сорочці, в білій жилетці, в білих штанях. Я буду од більма шептати, Господа Бога прохати. Мої слова, а Божа поміч» [Милорадович 1991: 278].

Епітетами у замовляннях переважно виступають прикметники, що означають колір (червоний, жовтий, білий тощо) або матеріал (кістяний, золотий). Колір (найчастіше червоний), особливо коли він застосовується для характеристики предмета чи персонажа, є атрибутом нечистої сили у міфологічній прозі та шкідника у дитячих страшилках. Натомість для примовок не характерні наскрізні епітети. Прикметники у примовках здебільшого використовуються для означення бажаних якостей предмета чи явища («Щоб моя капуста була біла, як платок, і тверда, як камінь»), доволі поширеними є також відіменникові прикметники («Рости, моя капуста, з кореня коренистая, а з листу головистая») [Українські приказки 1993: 56]. Примовкам формульного характеру (СТ III) властиві порівняння, створені на основі метафоричного зближення предмета, використовуваного з магичною метою, і предмета (чи особи), на який спрямовується магична дія: «Як густо цей пояс в'язався, так щоб густо в'язались огірки у мене в огудинні» Українські приказки 1993: 55]. Примовки-побажання часто починаються словами: «нехай», «щоб», «дай Боже» («Нехай великий росте.» [Українські приказки 1993: 56], «Щоб на Вас лупились так пташата, як і в нас» [Здоровега 1974: 128]. Вживаються порівняння, синоніми («Дай Боже здорово, щасливо, весело», «Щоб наші діти були чесні, величні, благополучні і багаті» [Українські приказки 1993: 51]).

Значні відмінності існують між примовками і замовляннями на рівні поетичної організації тексту. Поетична система замовлянь покликана підкреслити особливий статус цих текстів, їхній зв'язок з ірреальною дійсністю. Примовка ж використовує поетичні прийоми та засоби для лаконічної організації тексту. Образна система примовок — максимально конкретизована, реальна.

Вживання замовляння чи примовки у певній ситуації іноді визначалося ступенем важливості цієї події для людини чи соціуму. Зокрема, В. Харитонova наводить приклад замовляння (великого тексту) від неправедних суддів і можновладців, зауважуючи, що на практиці можна було обійтися і коротшим текс-

том, особливо, якщо справа не вважалася надто важливою, а далі подає зразок заклинальної паремії [Харитонova 1992: 13]. Прочитавши короткі тексти лікувальної магії, дослідниця зазначає, що у випадку серйознішого захворювання люди все ж таки зверталися до спеціалістів.

Г. Сухобрус виділяє чотири тематичні групи замовлянь. Це замовляння господарські, лікувальні, родинно-побутові та суспільно-громадські [Сухобрус 1988: 226]. Зробімо деякі уточнення: тематика замовлянь обмежується тими галузями, що потребують спеціального магічного знання. На нашу думку, власне замовляння представлені лікувальними, частково суспільно-громадськими текстами та окремими групами господарських текстів. Розглянемо названі тематичні блоки детальніше. Основу всього корпусу замовлянь складають замовляння від хвороб — сфера, що традиційно була у віданні знахарів. Любовна магія — теж специфічна сфера — цими знаннями володіли лише втаємничені у цю справу люди. До замовлянь від хвороб примикають «замови» на лікування худоби, а також «відпуски», які пастухи читали перед першим вигоном худоби, або на спеціальне свято, наприклад, день святого Юрія чи день святого Миколи. Пастухи в народній уяві — це не звичайні люди. Є численні етнографічні свідчення про те, що пастухи вважалися виключеними з життя сільської общини. Існує повір'я, що пастух укладає договір з господарем лісу, віддаючи йому одну корову для того, щоб решта худоби залишилася в цілості [Тиводар 1990].

Особливу категорію в сільській общині становили пасічники, які в уяві громади були, як правило, людьми особливого складу — відлюдьками, що зналися з таємничими силами. Різноманітні бджолярські замовляння — переважно великі за обсягом тексти. Часто у бджільництві як магічний засіб застосовували церковні молитви та псалми. Цікаво, що у збірнику В. Милорадовича окремо виділені групи текстів: «Заклинання до тварин» та «Молитви до бджіл» [Милорадович 1991].

Основне ядро жанру примовок складають календарний, родинно-побутовий та господарський тематичні блоки, а також

найрізноманітніші клішовані тексти, що виконуються у низці побутових чи комунікативних ситуацій. Щодо традиційної для замовлянь сфери — лікувальної, любовної та суспільно-громадської магії, то до примовок із цих груп можуть бути віднесені лише окремі зразки.

Суттєвим є також те, що виконавці примовок безпосередньо займаються тими справами, на успішний перебіг яких повинні вплинути примовки. Виконавці замовлянь, як правило, вже не мають особистого зацікавлення у вирішенні певної справи. У будь-якому разі вони перебувають поза ситуацією.

Розглянемо, з одного боку, характер побутування замовлянь та примовок у фольклорній традиції, а з другого — ставлення самих носіїв фольклору до текстів цих різних жанрових утворень. А відтак спробуємо визначити роль (функцію) замовляння та примовки у народній культурі. Передусім проаналізуємо особливості побутування цих жанрів. Замовляння — це частина єдиного заклинального комплексу, поза яким воно існувати не може. Замовляння це швидкий шепіт, речитатив. Слова замовляння часто не можна зрозуміти на слух. Як правило, публікатори замовлянь користувалися спеціальними зошитами, у які тексти були записані, або ж знахарі їм ці замовляння спеціально надиктовували.

Для примовок же характерна значна варіативність форм виконання: вигук, речитатив, декламація, звичайне вимовляння тексту зі слабким інтонаційним акцентуванням окремих фрагментів у потоці мовлення. Типовим зараз є промовляння тексту негolosно, пошепки або навіть про себе. Хоча можна зробити припущення, що раніше вони виконувалися голосно і колективно.

Відмінність між примовкою і замовлянням полягає і в кількості повторень, необхідних для правильного виконання тексту. Примовки, як правило, проговорюються один, іноді три рази. Замовляння потрібно повторювати три, дев'ять, дванадцять разів. В. Давидюк, досліджуючи роль замовлянь у казках, зазначає, що лише ритмізоване слово сприймається героями як текст ма-

гічний [Давидюк 1972]. Досить часто процес виконання замовляння передбачає молитовне обрамлення: на початку та в кінці заклинального акту проказується канонічна християнська молитва. Така форма виконання, що ґрунтується на багаторазовому повторенні одних і тих самих ритмічних структур, допомагає знахарю увійти у змінений стан свідомості [Харитонova 1992].

Особливо яскраво характеризує відмінність у виконанні примовки і замовляння такий приклад замовляння на здобуття та використання непочатої води: «Перед Введенієм в вечерь ідеся в таке місце, де три води разом ся сходят. Бере ся воду три рази і мовить ся: «На поратунок людьом, худобі» і на що треба. Воду проливат ся через поломінь, а зі споду підставляє ся миску. Як прийде хто, що дітвак хорий, має уроки, або худобина, мовит ся над водов два рази «Отче наш» і два рази «Богородице Діво» і зачинат баяти: «На мори, на мори, на білім камені, там є сьвята цирьковця, а в тій цирькви золотий престів, на тім престол золотий стільчик, на тім стільчику сиділа Божа Мати, і взяла собі золоту шіточку і золоте приадивце чесала. Як тото паздірья відпадає і розтръсає ся, так жеби тоти погані уроки і погане відпадало і розтрясувалося». Три рази бає ся. Відтак три рази плюне ся в воду, мовит ся два рази «Отче наш» і два рази «Богородице Діво» на тоту інтенцію. Хто таке робит, мусит штири понедівки постити, раз на динь їсти і перед Благовіщином сьвічку до цирькви купити. Тото на уроки все поможе» [Зубрицький 1890: 50—51]. Звертає на себе увагу не лише молитовне обрамлення та багаторазове повторення текстів замовляння і молитов, але й ритуальні обмеження, які накладаються на особу виконавця: постити, не їсти, купити до церкви свічку. Примовки же в силу специфіки ставлення до них носіїв фольклорної традиції не використовуються в такому ритуальному контексті. Примовка покликана до життя лише певною ситуацією. Можемо констатувати, що примовка представляє у народній культурі світ профанного, замовляння — світ сакрального.

Найкоротші структурні форми — формули і паремії, які ми вважаємо основним масивом примовок — В. Харитонova розг-

лядає як замовляльно-заклинальні засоби. Вживання таких засобів у середовищі професіоналів є окремим різновидом замовляльно-заклинального акту, що, як правило, передбачає використання, окрім вербального, реального та акціонального компонентів [Харитонова 1992]. Замовляльно-заклинальні засоби, вказує дослідниця, могли вживатися як серед професійних знавців, так і серед широкого загалу, причому серед останніх такі тексти були навіть більш популярними.

Ще одна особливість побутування замовлянь і примовок пов'язана з їх обсягом та особливостями структурної організації. Замовляння через більший обсяг текстів потребують талановитіших виконавців з кращою пам'яттю. Примовки ж є в активі практично усіх носіїв фольклорної традиції.

Філарет Колесса відзначав, що українські замовляння плекані професійними знахарями, ворожбитами та шептухами [Колесса 1898: 9]. Дослідники такого специфічного пласту народної творчості, як замовляння, знають, що професійні знахарі дуже неохоче розповідають збирачам про свої знання. Часто у передаванні замовлянь існують певні обмеження. Так, на Закарпатті вважалося, що навчитися замовляти (баїти) можна було лише на Святий або на Водохресний вечір. Існують і статеві обмеження: передавати можна від чоловіка до жінки і навпаки, або ж лише жінці. В інших джерелах відзначається, що замовляння передаються лише тому, кого сам знахар вибрав із цієї метою; іноді знавці магічних текстів зазначають, що можлива передача лише від старшого до молодшого. Натомість засвоєння примовок відбувається двома способами: коли людина безпосередньо присутня при виголошенні тексту, а також текст примовки входить до складу повір'я про доцільність проказування тих чи інших слів у певній ситуації. Наприклад: «Коли вагітна щось у тебе просить, а ти мусиш відмовити, то треба сказати: «Мої речі в твоїй скрині» [АА, додаток I, № 13.2.]. Як бачимо, примовка органічно входить до складу повір'я.

Оскільки виконання замовлянь було прерогативою обмеженого кола втаємничених, у народі до всього, що з цим пов'язано,

ставляться доволі обережно. Люди, що провадили чи провадять замовляльно-заклинальну практику, займають у суспільстві особливе становище. Їх поважають, хоча й побоюються, вважаючи відстороненими або й виключеними із повсякденного життя соціуму. Натомість ставлення пересічних носіїв фольклору до примовок здебільшого позбавлене мотивації чи етичної оцінки. «Це говорять, бо так заведено», «Як не допоможе, то хоч не зашкодить» — ось найтиповіші пояснення доцільності виконання примовок.

Замовляння виконують з метою вплинути на навколишній світ, змінити його собі на користь. А от у примовках, здебільшого, домінує функція етична, «поведінкова». Примовка підказує, пропонує словесну модель того, як потрібно поводитися в тому чи іншому випадку. Людина традиційного суспільства, знаючи подібні тексти, демонструє знання норм поведінки, норм спілкування у певній ситуації.

та «непередбачуваністю», орієнтацією на винятковість ситуації, тому що й справді зустріч цієї людини з цією бідою швидше за все випадковість» [205, с. 4]. Примовка є органічною складовою частиною ритуалу, який, у свою чергу, може виконуватись і для власного, і для колективного блага.

Замовляння спрямовані на ліквідацію нестачі або на спричинення, породження нестачі (у випадку «чорних» замовлянь). Примовки виконуються з установкою на те, що так годиться, щоб усе було добре, або про всяк випадок. Вона дає людині можливість змінити ситуацію собі на користь. Якщо замовляння потребує штучно створеної ситуації, у якій можливі зміни, то примовка використовує природні, реальні ситуації людського життя, які мають статус пограничних. Вона часто виконує функцію словесного коментаря обрядової ситуації: висловлюється побажання, чого саме хоче досягти людина, здійснюючи певні дії чи виголошуючи певний текст. Наприклад: «Вроди, Боже, бурячки, як у мене литочки» [Творун 1991], «Щоб хазяйка не дрімала, до корови рано вставала» [Милорадович 1991]. Замовляння обов'язково має бути виконане, якщо його виконання пе-

редбачене структурою обрядової чи побутової ситуації. Виконання ж примовки не є обов'язковим, а швидше бажаним, не регулярним, а факультативним.

Говорячи про примовку у контексті магічної поезії, потрібно згадати про ще одну групу текстів, яка досі мало привертала увагу фольклористів. Це народні молитви. Окрім канонічних церковних молитов та псалмів, у народній традиції побутують тексти, які за тематикою та образною системою схожі на молитви, їх читають як звичайні молитви, наприклад перед сном, або ж в особливо важливі та відповідальні моменти життя. Ось зразок сучасної народної молитви, яка виконується для того, щоб щасливо переїхати митницю на кордоні:

Їду я в Божу путь,
Зі мною Святий Дух,
Ісуса Христа печать,
Ніякому ворогу мене не взять.
Іду я по воді —
Спаситель впереді.
Ангели Божі по боках,
Я в Божої Матері в руках.
Божа Матір, візьми мене в руки,
Позбав від усякої муки.
Божа Матір, помагай,
Господи Боже, спасай.
Враг Сатана, відступи від мене,
Свята гробниця, спаси мене.

[АА, додаток І, № 18.1.]

Таким текстам властива розгорнута структура, примовкам же — стисла, лаконічна. Проте ніщо не заважає певній частині тексту молитви відокремитися та функціонувати самостійно — вже як примовка. Як приклад наводимо текст, що активно побутує в традиції:

Лягаю спати,
Коло мене Божа Мати.
Ангели по боках —
Я в Божої Матері в руках.

[АА, додаток I, № 10.4]

Або ще коротше: «Дав мені, Боже, спокійного дня, дай і спокійної ночі» [АА, додаток I, № 1.5].

Таким чином, примовка та народна молитва співіснують паралельно. Молитва відрізняється складнішою структурною організацією. Скорочені варіанти молитви, у кілька рядків, можуть функціонувати як примовки. Очевидно, що ми маємо справу із процесом редукції народної молитви як одним із шляхів виникнення примовки.

Підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що примовка якнайтісніше пов'язана із замовляльно-заклинальною поезією, проте має й відмінні від неї риси. Із замовлянням примовку об'єднує передусім походження від магічної формули, а тому їх можна розглядати як окремі підвиди одного родового поняття — магічної поезії. Проте примовки і замовляння мають чимало суттєвих відмінностей, що дає підстави аналізувати їх як окремі жанрові утворення. Ці відмінності стосуються структури тексту, його поетики, особливостей побутування, функціонування та передачі в традиції. Таким чином, можна вести мову про існування у народній культурі двох видів магічного знання — езотеричного та екзотеричного, репрезентованих, відповідно, двома особливими жанрами фольклору — замовляннями та примовками.

1.4. Обрядові пісні та примовки

Підставами для порівняння примовки та обрядової пісні є, передусім, включення в обряд і обрядової пісні, і примовки, що дає дослідникам право розглядати останню як частину обрядової поезії [112, 113, 191], а також спільне походження від магічної формули, про що йшлося у попередньому підрозділі.

Оскільки, за О. Терновською, закликальні формули пов'язані з обрядовою піснею, то важливо встановити, у чому саме полягає цей зв'язок, що спільного мають між собою обрядова пісня та примовка [191]. Для цього визначимо, у яких саме епізодах обряду чи обрядової ситуації виконується пісня і примовка, як пов'язані ці жанри з обрядовим контекстом, яку функцію виконують у культурі, чи можна замінити виконання обрядової пісні виконанням обрядової формули і навпаки.

Традиційна українська фольклористика, зокрема вузівські підручники з фольклору [63, 188], демонструють переважно етнографічний підхід до класифікації обрядової пісенності. Пісні називають і розглядають залежно від прив'язаності до певної етнографічної ситуації — календарної чи родинно-побутової. Відповідно виділяють колядки, щедрівки, веснянки, зільницькі пісні, царинні, русальні, троїцькі, риндзівки, гребовицькі, жнивні; весільні, хрестильні пісні тощо.

Традиційний для фольклористики поділ матеріалу на епос, лірику і драму підходить для певної частини фольклорного матеріалу, проте «власне обрядова поезія повинна мати іншу класифікацію, зважаючи на її утилітарно-магічне спрямування та інший спосіб зображення дійсності» [112, с. 11]. Проаналізувавши пісенні форми календарного та обрядового фольклору, Ю Круглов встановив, що для творення поетичного світу пісні, її композиції і вибору художніх засобів, основною є функція жанру, тобто та роль, яку виконує пісня у народній культурі [112, с. 169]. Він виділив окремий жанр — приговор (рос. «приговор»), який разом із піснею та голосінням утворює групу обрядових жанрів. Приговор — непісенна форма обрядового фольклору. Саме це, ймовірно, зближує його з примовкою.

До примовок доцільно було б включити велику групу клішованих текстів, що мають магічне навантаження, але вживаються не в обрядах, а в найрізноманітніших господарських та побутових ситуаціях, зокрема при заорюванні, садінні городини, одяганні вперше нової сорочки тощо. Водночас не вважаємо доцільним відносити до примовок тексти іншої функціональної

спрямованості. Так, текст: «Овес каже: сій мене в грязь — будеш князь» [112] ми не вважаємо примовкою, адже основна функція таких текстів — зберегти та у влучній і дотепній формі передати аграрний досвід поколінь. Стосовно замовлянь, то це, як ми уже зазначали, — суто специфічний жанр народної творчості, яким володіє лише окрема категорія населення — «професійні» знахарі, бабки-повитухи, шептухи, відуни.

Видатний український фольклорист Філарет Колесса виділив шість груп весільних обрядових пісень. Наприклад, «пісні, що заповідають, описують, чи пояснюють поодинокі акти весільної драми», пісні, що «заворюють щастя-долю», «величають молодих», «жартівливі та насмішливі пісні» [Колесса 1996: 17].

З поміж великої групи текстів української обрядової лірики для нас особливий інтерес становлять групи пісень, названі ритуальними та заклинальними. Саме ці пісенні жанри є найдавнішими за походженням, мають строге утилітарне призначення, дуже обмежену палітру художніх засобів. Усе це, а особливо виконувана функція, зближує зазначені пісенні жанри з примовками. Як і в обрядових піснях, можна виділити примовки ритуальні та примовки заклинальні. До заклинальних (або магічних) варто зарахувати примовки, в яких ідея магічності виражена повніше, тобто їх виконання має на меті вплинути на довколишній світ, змінити перебіг подій у бажаному напрямку. У ритуальній примовці магічна функція зумовлюється передусім магічним характером ритуалу, який вона супроводжує.

О. Ю. Чебанюк виділяє основні функціональні типи ритуальних пісень. Це пісні, що маркують початок і кінець обрядодії; коментують дію, яка відбувається; пісні-накази, за допомогою яких організовується певна ритуальна дія та пісні, що виконуються як вимога почастунку (віддяки) [Українці 1999].

Схожі функціональні типи можемо виділити серед примовок. Найчастіше примовки виконують функцію вербального коментарю ритуалу. «Після сватання благословляли молодих. Молоді тричі низько кланялися, а батьки за кожним разом благословляли їх, примовляючи: «Благословляємо вас щастям і здо-

ров'ям, віком довгим і розумом добрим, долею щасливою» [Здоровега 1974: 68]. Коли дитину відлучали від грудей, на поріг клали усілякої їжі, дитину переносили через поріг і промовляли: «Гай, на свій хліб» [Маковій 1993: 16]. Після закінчення будівництва нової хати відбувається спеціальний обряд, під час якого господар просить вибачення у майстра: «Прощей мене, як я тобі братчіку чим не вгодив». У відповідь каже стельмах: «Най тобі Бог с'єтий простить і я прощею». Так три рази...» [Шухевич 2901: 107].

Функціональним еквівалентом пісень-прохань про винагороду виступатимуть примовки, що близькі до різдвяно-новорічних поколядь та привітань. Порівняймо такі тексти: «На Різдво беручи просфору, за святою вечерею одні до других промовляють: «Дай Боже дочекати до наступного року» [АПУ, од. зб. 17, арк. 15.] . Як приклад віншування наводимо текст, записаний у Борщівському районі Тернопільської області:

Вінчую вас цими святами!
Нині народжений,
В яслах положений,
Він в яслах лежить,
Всіх вас благословить —
Христос ся рождає!
[АПУ, од. зб. 6, арк. 1.]

Схожий характер побутування та функціонування дозволяє розглядати різдвяні поколяді й поздоровлення як різновид примовок. Щоправда, у порівнянні з примовками, поколяді й поздоровлення мають більш розгорнуту структуру, включають додаткові мотиви, пов'язані з божественними персонажами різдвяного вечора, містять подяку за коляду, прохання віддячити за коляду чи жартівливу погрозу господарям, які не платять за колядування.

Натомість текст-запрошення до Святої вечері, що його промовляють діти до своїх родичів, яким, за звичаєм, приносять вечеряти, відзначається структурним лаконізмом.

«Просили батько й мати, і я вашеці [тобто вашої милості. — О. Л.] прошу на ці чесні дари». Примовляють, як принесуть вечерю — на Кутю» [Українські приказки 1993: 54]. Ця примовка може розглядатися як функціональний еквівалент обрядової пісні, що позначає початок обрядодії.

Прикладами заклинальних (магічних) примовок можуть бути такі зразки: «Беручи барвінок до весільного вінка, молода йшла до лісу з друзками та малим хлопцем. У лісі хлопець, ріжучи барвінок, тричі промовляв: «А то на дівку, а то на хлопця» [24, с. 56]. Перед початком оранки господар »...бере хліб у руки, прикладає хліб до голови собі, коневі чи волам тай каже: «Декувати Господови, що допоміг діждати цього хліба їсти, так, Господи, допоможи цього діждати, що на него орю» [247, с. 164]. «Як тільки принесуть дитину від хресту, рубає їй зараз matka-кума срібним грошем волосок, примовляючи: «абис було таке щасливе, як щасливе є срібло!» — той гріш іде дитині на рости́ни [248, с. 5].

Беремося стверджувати, що саме ці дві жанрові різновидності (ритуальні примовки та заклинальні примовки) практично повністю охоплюють весь масив словесних формул, які вживаються у календарних та родинно-побутових обрядах.

Іноді примовку важко відрізнити від обрядової пісні. Один і той самий текст у різних варіантах може вживатися і як обрядова пісня, і як примовка. Ю.Г. Круглов наводить такі приклади: жнивну, трійцьку пісні, які виконували або в пісенній формі, або у формі речитативу чи просто промовляли [112]. Є й інші докази того, наскільки аморфною може бути границя між примовкою і обрядовою піснею. Так, серед текстів, які співалися та виголошувалися на Покрову, знаходимо такий зразок обрядової магічної пісні:

Покровонько, Покровонько!

Покрий мені головоньку,

Щоб я жінкою була,

Щоб мені весело жилось
З чоловіком молоденьким,
З дитятком веселеньким.
[24, с. 19].

Схожий текст може виступати в ролі примовки. П. Чубинський наводить слова, які супроводжують молитви дівчат на день Покрова Пресвятої Богородиці: «Свята Покровочка, покрий міні головоньку, хоч ганчіркою, аби не зосталась дівкою» [Чубинський 1995, т. II: 50].

Очевидно, потрібно детальніше розглянути спільне та відмінне між обрядовою пісню та примовкою, виділити критерії для міжжанрової диференціації цих двох явищ народної поезії.

Сфера вживання примовки досить широка. Зазначимо, що примовки часто використовуються у календарній, родинно-побутовій обрядовості та позаобрядових ситуаціях. Обрядова ж пісня вживається лише у тих випадках, коли обряд добре розвинутий. У випадку редукції обряду спостерігаємо вживання примовки. Очевидно, це є свідченням редукції вербального компонента обряду та кращої збереженості акціонального коду. Примовка за структурою є доволі лаконічним текстом. Те, що у примовці подано у згорнутій формі, обрядова пісня розширює, коментує, іншими словами, малює більш масштабну картину. Але якщо різні обсяги і неоднакова сфера вжитку якраз і становлять відмінність цих двох жанрових груп, то схожість мотивів, вочевидь, є тим спільним, що зближує їх між собою.

Особливо яскраво спільність мотивів примовки та заклиальної пісні виявляється при зіставному аналізі жнивних пісень та заклиальних формул. На це явище уже звернули увагу дослідники жниварських обрядів. Так, Ю. Круть наводить приклад примовки та жнивної пісні, що мають спільні мотиви: «Нивко, нивко, верни мені силку на другу жнивку!» [Круть 1973]. Така ж думка, але повніше й поетичніше, висловлена в українській жниварській пісні «Перепілонько мала»:

Ой нивонько, нивонько,

Верни нашу силюнку.

Як ми тя зажинали,

То ми силюнку мали,

Тепер ми марнесенькі,

Як лебідь, білесенькі.

[Жниварські пісні 1990: 128]

На зажинках українські хлібороби виконують пісню:

Говорила нивка,

Щоб не боліла спинка.

Ні спина, ні голова,

Щоб була ціле літо здорова.

[Ігри та пісні: 443]

Нам вдалося зафіксувати подібну примовку, яку проказують сьогодні під час вживання плодів нового врожаю:

Нова-новинка,

Щоб не боліла ні голова, ні спинка,

Ні ручка, ні ножка,

Ні попи половинка.

[А А, додаток I, № 16.3.]

Примовка стисліше і лаконічніше висловлює те, що лірична пісня втілює через властиві їй художні засоби: епітети, паралелізми, порівняння, суфіксацію. Бачимо, що одна і та сама ідея реалізується різними кодами на різних рівнях.

Варто звернути увагу ще й на той факт, що в момент зародження обрядів і обрядового фольклору основним призначенням їх було вплинути на довкілля, змінити його собі на користь (тобто магічна функція). З часом людська свідомість змінюється, і система магічного впливу на природу у формі обрядового фольклору стає пережитком. Звична зовнішня форма обрядів та обрядових текстів продовжує жити, але в неї вкладається інший зміст, відмінний від початкового. Обрядові тексти починають виконувати з огляду на традицію.

Аналізуючи власні польові записи, а також архівні матеріали та фольклорно-етнографічні видання, доходимо висновку, що примовки розповсюджені не менше, ніж обрядові пісні. Проте через специфіку їхньої поетичної системи — структурний лаконізм, мінімалізм у використанні художніх засобів — примовки менше фіксувалися та вивчалися. Очевидно, вони просто не виділялися збирачами з потоку мовлення, і не сприймалися як явище народної поезії.

Отже, можна говорити про обрядову пісню як одне із джерел для формування жанру примовки. Те, що у примовці подано у згорнутій прозаїчній формі, обрядова пісня розширює, коментує, тобто змальовує ціліснішу картину. Таким чином, внаслідок генетичної та функціональної схожості примовка та обрядова заклинальна і обрядова ритуальна пісні мають спільні мотиви. Проте можемо припустити, що обрядові пісні та частина примовок формувалися з одного кореня, на основі спільних світоглядних засад — звідси, очевидно, їх функціональна та тематична подібність. Відмінною є форма їх виконання: обрядова пісня завжди співається, її виконує група ритуально відзначених учасників (дійових осіб обряду), серед яких можуть бути гості молодого, гості молодої, колядники, молоді дівчата села. На сучасному етапі побутування примовки більш характерним є те, що примовки виконуються від імені однієї особи, проте в минулому виконання таких текстів могло мати колективний характер. М.С. Грушевський зазначав: «Ослабнувши в своїй чистій магічній формі в колективнім уживанні, накликування добра і закляття

лиха довго тримаються в індивідуальнім ужитку, в різних магічних формулах, замовляннях і молитвах, які не раз стоять в близькій зв'язку з колишніми колективними обрядами, почасти захованими, почасти затраченими без сліду» [65, с. 137]. Загалом можна вважати, що примовка та обрядова пісня протиставляються одна одній як магія індивідуальна та колективна.

Найімовірніше, що частина примовок утворилася від обрядової пісні. Тобто два-три найважливіші рядки обрядової пісні стали виголошуватися без пісенного супроводу. Це саме ті рядки, у яких втілена головна сутність пісні: початкові формули, фінальні формули. Для ритуальних примовок найважливішими виявилися формули, у яких оспівується перехід до іншої обрядодії, для магічних — виголошення магічної формули.

Примовка часто виконує в обряді ту ж функцію, що й обрядова пісня. Невипадково функціональні типи обрядових пісень збігаються з двома функціональними різновидами примовки — ритуальним та заклинальним. Іншими словами, примовки певною мірою можна вважати функціональними еквівалентами обрядових пісень. Ще однією підставою є певна схожість елементів поетики між обрядовою піснею та примовкою. Як і в давнину, примовка і магічна пісня забезпечують вдалий перебіг обряду, накликають щастя, долю, достаток, благополуччя. Відмінність полягає передусім у формах виконання (спів та речитатив, декламація) та у більш стислій формі примовки у порівнянні з обрядовою піснею.

1.5. Примовки у системі українського

пареміологічного фонду: паремії, клішовані вирази, формули мовленнєвого етикету

Як ми вже зазначали вище, примовки часто публікували і вивчали як паремії. Окремі дослідники відносять примовки до малих жанрів фольклору [Пазяк 1984].

Спинімося на тих спільних моментах, що об'єднують примовку з пареміями. Безумовно, одразу впадає у вічі структурна близькість паремій та примовок. Очевидно, всі паремії, включа-

ючи примовки, є втіленням певних логічних моделей, які породжують ідентичні структурні логіко-граматичні типи. Крім того, важливим є те, що всі паремії ситуативні, тобто не тільки вживаються у тій чи іншій ситуації, але й самі цю ситуацію моделюють. Відмінність полягає у тому, що прислів'я, скажімо, виникає у комунікативній ситуації, а для виголошення примовки необхідний відповідний обрядовий чи оказіональний контекст. Для виконання певної примовки потрібна саме ця обрядова ситуація. Наприклад, побачивши першу ластівку, треба було сказати: «Ластівко, ластівко, на тобі веснянки — дай мені білянки» [Воропай 1991]. Крім того, примовка, на відміну від прислів'я, не є ілюстрацією певної ситуації, її виконання передбачає досягнення конкретних змін у житті людини. Наприклад, до молодого місяця зверталися: «Скільки молодик находив, щоб за стільки моє горе зійшло [АА, додаток I, № 6.6].

Схожі за структурою з певними видами паремій, примовки в той же час суттєво різняться з ними характером побутування та функціонування в традиції. Для паремій властиво, що один і той самий текст може бути прислів'ям або загадкою, малою заклиальною формулою (примовкою) або приказкою. Ця думка ще раз підкреслює, що не можна раз і назавжди закріпити за певним жанром відповідні тексти. Але встановити ряд критеріїв, за якими той чи інший текст можна відносити до певного жанру, — завдання цілком реальне.

Очевидно, тут потрібно звернутися до контексту, в якому виконується паремія. Вважаємо, що принциповою є відмінність у ситуаціях виконання паремії. Функція тексту в мовленні залежатиме від характеру ситуації виконання примовки. У разі комунікативної ситуації виконання паремії зумовлено лише контекстом, в обрядовій або оказіональній ситуації виконання ускладнюється цілим комплексом позатекстових зв'язків. Таким чином, об'єктом нашого дослідження можуть бути лише ті паремії, які мають домінуючу магічну функцію та є залученими до ритуалу чи церемонії (за термінологією М. Буховського) [Буховські 1999].

Частина примовок надзвичайно тісно пов'язана з усталеними формулами мовленнєвого етикету. Спільними для них є формульність, що спричинено ритуалізованою ситуацією виконання, наприклад, зустріч, прощання, прийом гостей. По суті, й комунікативні примовки, й етикетні формули є побажаннями. Але між ними є й відмінності: у примовці це побажання (тобто магічна функція) все ще відчувається, а в етикетній формулі магічна функція є стертою, вона вже не усвідомлюється носіями мовної та фольклорної традиції. Вибираючи ту чи іншу етикетну формулу, людина керується передусім ситуацією мовлення: зустріч, прощання, вибачення, запрошення на гостину тощо; особливостями співрозмовника: старший, молодший, приятель, малознайомий чи інше.

Вислови «добрий день», «доброго здоров'ячка», «щасливо» вживаємо швидше за традицією, не задумуючись особливо над змістом сказаного. Там, де потрібна актуалізація змісту, відхід від стереотипу, добираємо нестандартні вітання, прагнемо уникнути штампів: «Щоб ви бачили сонце і світ і діти перед собою» [135]. Така актуалізована мовленнєва формула, якій повертається її первинний смисл — побажання добра, стає примовкою.

— Дай Боже щастя.

— Дякую дай Боже і вам!

[АА, додаток I, № 3.4].

Окрім прислів'їв, примовки доцільно зіставити і з іншими клішованими формулами: прикметами, звуконаслідуваннями, міфологічними формулами, жартівливими примовляннями тощо.

Цікавими зразками залишків міфологічного мислення є звуконаслідування. Людина приписувала вміння говорити усьому, що її оточувало: тваринам, рослинам, навіть предметам. Звичайно, на момент запису — кінець XIX — початок XX сторіччя — домінуючою функцією звуконаслідувань була функція розважальна. Проте ми не можемо стверджувати, що в минулому такі формули не мали магічного значення. Синиця навесні співає: «Мечи сани, бери віз» [Франко 1898а: 178], тим самим пташка

сповіщає про прихід весни. Часник говорить людині: «Не лупи мене до живого, то я ті збавлю від усього злого [Франко 1898а: 25]. Цей приклад — уже регламентація правил належної поведінки. Розглядаючи примовки на тлі паремій, варто спинитися ще на одному різновиді останніх. Це прокляття, що їх більшість дослідників відносить до одного із жанрових різновидів магічної поезії. Потрібно одразу ж обумовити: прокляття не включаються в обрядові чи okazіональні ситуації, а тому їх не можна вважати частиною обрядового життя. Українська традиція не знає ритуалу прокляття, подібного до сербського. Прокляття сьогодні, як і наприкінці ХІХ ст., швидше за все, є виявом побутової вербальної поведінки людини, своєрідною формою емоційної розрядки. Згадаймо хоча б відоме висловлювання про «руській воєнний корабль». Того ж висновку доходять лінгвісти, які досліджують цей матеріал. «Первісно прокляття були засобами вербальної магії і використовувались з метою завдати реальної шкоди адресатові (про що свідчить їх внутрішня форма). З часом під впливом християнських світоглядних настанов магічна функція таких фразеологізмів поступилася емоційно-виражальній, і в мовленні сучасників вони є саме афективами, а не прокляттями, заговляннями тощо» [Кузь 2000: 14].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що примовки — це своєрідний різновид пареміологічного фонду українського фольклору. З пареміями їх об'єднує структурна близькість, ситуативність виконання. Чинником, що відділяє примовки від інших паремій, є домінуюча магічна функція. Щодо виконання, то примовки потребують обрядової чи okazіональної ситуації, на відміну від більшості паремій, поява яких мотивована лише мовленнєвою ситуацією. Паремії охоплюють практично всі сфери життя сучасної людини, включаючи науку, мистецтво, художню творчість, освіту. Примовки ж обмежуються обрядовим життям, побутом, безпосередньою виробничою практикою, ритуалізованими формами спілкування.

Що стосується примовок та формул мовленнєвого етикету, то їх різнить та ж магічна функція, присутня у примовці та стер-

та в етикетній формулі. Отже, особливості побутування та функціонування — основні риси, що виділяють примовки з-поміж інших явищ народної творчості.

Таким чином, викладене у розділі дозволяє нам чіткіше побачити об'єкт нашого дослідження — примовку, визначити ті критерії, за якими ми можемо виділити її з-поміж інших жанрів фольклору.

Місце примовки серед інших жанрів фольклору можна зобразити за допомогою схеми, як це показано на рисунку 1.1.

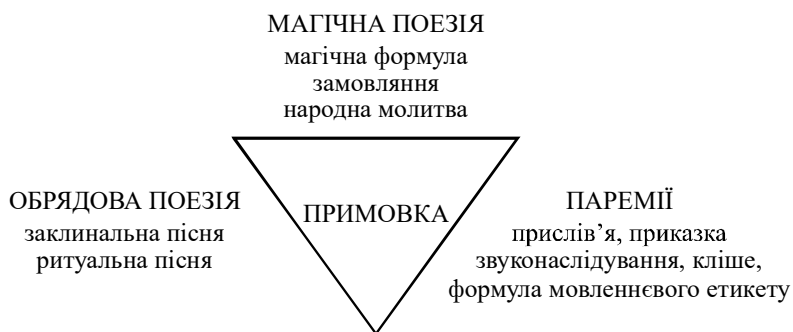

Рис. 1.1. Примовки у системі жанрів українського фольклору

Спільним для примовок і замовлянь є походження та загальна цільова настанова — вплинути на довкілля. Принципово відрізнятиме ці жанри характер побутування в традиції (виконавець, форма виконання, передачі, ставлення до виконуваних текстів). Виконавцями примовок може бути будь-хто з носіїв фольклорної традиції. Замовляння знають і виконують лише окремі члени соціуму: знахарі, чаклуни, шептуни, ворожбити, баби-повитухи тощо. Примовкам властива значна варіативність у формах виконання — шепіт, вигукування, речитатив. Декламація, звичайне приговорювання текстів зі слабким інтонаційним акцентуванням окремих фрагментів у потоці мовлення. Замовляння ж — частина єдиного заклинального комплексу, поза яким існувати не може. Передача в традиції та засвоєння примовок не накладає на виконавців особливих обмежень. Як правило. Людина безпосередньо присутня при виконанні примовки, а з

огляду на лаконічність тексту легко його запам'ятовує. Інша форма передачі — включення примовки до складу повір'я чи правила про найбільш прийнятну. З точки зору людини традиційного суспільства, форму поведінки у тій чи іншій ситуації.

Значущими є також структура та поетика примовок і замовлянь. Хоча і примовки, і замовляння можуть виконувати магічну функцію, ця функція для кожного із жанрів матиме свою специфіку. Очевидно, що замовляння пов'язані із втаємниченим (езотеричним), а примовки — із широковідомим (екзотеричним) магічним знанням.

Примовки та обрядові пісні об'єднує передусім генетична та функціональна схожість. Обрядову пісню можна вважати одним із джерел для формування жанру примовки. Можемо припустити, що обрядові пісні та частина примовок формувалися з одного кореня, на основі спільних світоглядних засад — звідси, очевидно, їх функціональна та тематична подібність. Те, що у примовці подано у згорнутій, лаконічній формі, обрядова пісня розширює, коментує, змальовує ціліснішу картину. На сучасному етапі побутування примовки більш характерним є виконання їх від однієї особи, проте в минулому виголошення таких текстів могло мати колективний характер.

Примовка часто виконує в обряді ту ж функцію, що й обрядова пісня. Не випадково функціональні типи обрядових пісень збігаються з двома функціональними різновидами примовки — ритуальним та заклиналим. Можна відзначити також певну подібність елементів поетики обрядової пісні та примовки. Як і в давнину, примовка і магічна пісня забезпечують вдалий перебіг обряду, накликають щастя, долю, достаток, благополуччя. Відмінність полягає передусім у формах виконання (спів та речитатив, декламація) та у більш стислій формі примовки у порівнянні з обрядовою піснею.

Із пареміями примовки об'єднують особливості структурної організації, а відрізняють їх сфера вживання та виконувана функція. Відмінність у функціонуванні дозволяє розмежувати примовку та етикетну формулу.

РОЗДІЛ 2

ПРИМОВКИ У КАЛЕНДАРНИХ ТА РОДИННО- ПОБУТОВИХ ОБРЯДАХ УКРАЇНЦІВ (ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ)

2.1. Структура та функції примовки

Досліджуючи примовки, неминуче стикаємося з питанням методологічних засад та підходів, на основі яких проводитимемо роботу. Традиційний для фольклористики аналіз жанрової специфіки, структури, поетики, особливостей виконання, спрямованості на певну область дійсності хоча й дає досить вагомі результати, проте не є самодостатнім — проблема, порушена у монографії, вимагає залучення інших методик. Можливо, це відбувається тому, що всі перелічені підходи фольклористика запозичила у літературознавства, а аналізований матеріал, зокрема примовки, потрібно розглядати і як мовне явище. Застосування лінгвістичних методів для аналізу фольклорних явищ — ідея дещо призабута, хоча й не нова. Згадаймо положення О. Потебні. У праці «Із записок з теорії словесності», де вчений проводить думку про фольклор як поліваріантний мінливий матеріал, що за своєю природою ближчий до мови, ніж до літератури. «Народна поезія, як і мова, за виразом В. Гумбольдта, не твір (ἔργον), а діяльність (ἐνέργεια), не пісня, а — *pomen action*, спів... Звідси видно нерідко те непоправне зло, якого не можна уникнути, від способу закріплення народнопоетичних творів писемністю і видання у світ, при якому нам дається лише декілька моментів руху, недостатніх для визначення проміжного шляху. Для історії та теорії народної поезії необхідне якомога більше число варіантів, вихоплених із течії у можливій конкретності і точності» [Потебня 1905: 397]. О. Потебня послідовно проводить аналогію між життям мови і фольклорного твору: »...нормальне зростання мови є непомітною зміною, подібною до зміни образів у народній поезії» [Потебня 1905: 399]. На спільність деяких аспектів мовних та фольклорних явищ вказує

С. Грица: «Фольклор подібний до мови: він є власністю всіх і кожного зокрема» [Грица 2000: 92]. Дослідниця вважає, що комунікативні функції фольклору «найближчі до мови — всеохопної субстанційно неповторної і водночас спонукально-примусової до контактів; тому і методи його дослідження стикаються з лінгвістичними».

Досліджуючи примовки, ми маємо справу з текстами, які обтяжені цілим комплексом позатекстових зв'язків. Тому об'єктом аналізу є не лише текст, а текст у позатекстовій ситуації. Вченими неодноразово наголошувалося на необхідності дослідження таких текстів лише з урахуванням якнайповнішого обрядового контексту. На важливість врахування контексту при записі, публікації та дослідженні фольклорних творів неодноразово вказувала О. Бріцина [Бріцина 2006]. Таким чином, вважаємо за необхідне долучити до аналізу примовки також увесь комплекс позатекстових зв'язків. Потребу розглядати примовку лише у відповідному контексті зумовлює й те, що схожа проблема виникає і при вивченні замовляння. Як доводять сучасні дослідження, виділяти вербальний компонент замовляння можна лише для спеціального аналізу. Починаючи від польових записів і закінчуючи якнайширшими теоретичними узагальненнями, потрібно говорити про замовляльно-заклинальний акт. Дослідження магічних текстів (зокрема замовлянь) лише як «вербальної магії» є недостатнім для отримання релевантних результатів.

Семантика вербальної формули не впливає лише зі змісту самої формули, а тісно пов'язана з обрядовим оточенням та реальним, акціональним супроводом виконуваного тексту. Потреба розглядати примовку лише у контексті зумовлюється ще й тим, що не всі вербальні складові примовки мають прагматичну самостійність, тобто не всі можуть виступати як тексти. Наприклад, оказіональна ситуація, коли качок, які загубилися, потрібно скликати у комин ввечері: «Тась-тась-тась». Поза контекстом ці слова є вигук. Сама ж акціональна складова (говоріння, гукання) в поєднанні з реальним компонентом дозволяє значно

глибше трактувати цей ритуал. Комин, вхід через комин — це можливість безпосереднього контакту з потойбіччям. Згадаймо, що саме цим шляхом користується і відьма, і перелесник. Зникнення, згуба осмислюється в народній культурі як перехід у паралельний світ. Відповідно, гукання, зазивання качок, які пропали, змусить їх повернутися. На традицію закликання варто звернути увагу хоча б стосовно ритуалів закликання весни, пташок із вирію тощо. Наступну примовку вимовляли на весні, почувши перший грім. При цьому слід було вдарити себе каменем по голові, примовляючи: «Камінь-голова, камінь-голова». Семантика цієї обрядодії пов'язана з уявленнями про цілющі властивості весняного грому. Примовка побудована за принципами контактної магії — властивості предмета повинні перейти на об'єкт, що входить з ним у контакт. Окрім цього, сам акт биття — дія, що покликана забезпечити здоров'я та родючість [Балушок 1998; Чебанюк 1998]. Отже, семантика та прагматика багатьох примовок визначаються лише контекстом.

Проблемою залишається, у такому разі, лише визначення складових класифікації малих жанрів фольклору. Саме у цьому (у критеріях класифікації жанрів) може полягати певна відносність об'єкта наукового дослідження та суб'єктивізм дослідницької концепції, але аж ніяк не в загальному методологічному підході. Визнаючи принцип одночасної безперервності та змінності мовних та фольклорних явищ, можна пояснити, чому клішований фольклорний текст може змінюватись і реально змінюється у часі та просторі, при цьому залишаючись самим собою. Індивідуальне психофізіологічне мислення та мовлення як чинник змінності мови може входити у протиріччя як із власною індивідуальною інваріантною мовною системою мовця, так і з подібними системами інших мовців конкретної соціальної мовної групи чи колективу. Але фактор ідіолекту (тобто мовленнєвої індивідуальності) нерідко може знаходити відгук у цьому соціолекті (мовному колективі). Таким чином, причиною культурних (семіотичних) змін є не тільки часовий чи просторовий фактор, але й фактор соціально-стратифікаційний. Фактор соціальної

стратифікації виявляється не в часових чи просторових відмінностях, а в соціальному розшаруванні носіїв традиції за культурно-професійними ознаками (тобто за рівнем освіченості, вихованості, за інтелектуальними та духовними якостями індивідів). Відповідно до соціальної стратифікації соціуму фольклорні явища, маючи стабільну власну структуру, можуть значною мірою змінювати пріоритет у ієрархії виконуваних функцій.

Надзвичайно плідною ідеєю, яку ми можемо використати для аналізу фольклорних явищ, у класиків мовознавства є розуміння мовних процесів не якісними, а кількісними (тобто структурованими) явищами. Відповідно до такого розуміння певний мовний об'єкт, за лишаючись якісно самим собою, змінює лише кількісну сукупність певних диференційних та індіферентних складових. Стосовно малих фольклорних жанрів такими диференційними та індіферентними ознаками можуть бути, крім елементів структури, численні функції аналізованого мовного чи мовленнєвого явища.

Традиційно у фольклористиці функціональні типи примовки розглядають за типом виконуваного комунікативного завдання. Перелічимо найбільш уживані дослідниками терміни, проілюструвавши їх власними прикладами:

- доброзичення («Великий рости та щасливий будь»);
- накази («Уродись, капуста, із кореня коренистая, а із листу голо-вистая»);
- вітання («З неділею, будьте здорові»);
- привітання («Поздоровляю з червоною головою»);
- обереги («Сіль тобі в очі, часник на язик»);
- прохання («Чорте, чорте, ти пограй, а тоді назад віддай»);
- подяки («Спасибі Богу і Матері Божій за хліб, за сіль, за дар Божий, всім святым хрищеним за хліб, за сіль і за вечерю»);
- прокляття («Не роди цибуля на ноздрятій землі»);
- заклинання («Як сей личак плівся, щоб так плелись огірки у мене в огудинні»).

Звернімо увагу на те, що хоча примовка є мовним явищем, обрядово-ситуативна модель примовки є явищем культурологічним. Відповідно, вона набиратиме функцій, властивих таким явищам культури, як обряд, ритуал.

Е. Дюркгейм виділив чотири властиві ритуалу функції: соціалізації індивіда, інтегруючу, відтворюючу (спрямовану на оновлення і підтримку традицій, норм, цінностей колективу) та психотерапевтичну функцію. Важливим у цьому контексті є виділення восьми функцій обрядів, яке було здійснене польським дослідником М. Буховскі [Буховскі 1999]. Це різноманітні комунікаційні функції; інтегруючо-диференціальна функція; нормативна (встановлює і закріплює групові цінності); освітня (під час обряду передаються більш-менш відкрито знання і уявлення про світ); посередницька, що полягає в послабленні або ліквідації напружень у групі; емоційно-психологічна; пізнавальна; перформативна [Буховскі 1999: 14]. Р. Кісь виділяє такі функції поховальної обрядовості: транзитивну, інтегративну та стабілізуючу, катартичну, функцію деонтизації та психокомпенсації, розважально-гедоністичну, комунікативну, психотерапевтичну [Кісь 1996: 18].

Таким чином можна виділити, як найбільш важливі, такі функції примовки:

- магічна,
- квазімагічна,
- традиційна,
- апелятивна,
- комунікативна,
- естетична (поетична, розважальна),
- емоційна,
- психотерапевтична,
- етична,
- величальна,
- перформативна,
- ритуальна (або функція обрядового коментаря),

- мантична.

Найважливішою потрібно вважати магічну функцію примовки. Специфіка досліджуваного матеріалу спонукає виділяти дві окремі функції — апелятивну та магічну. Вважатимемо, що магічна функція присутня у тому контексті, який передбачає (з точки зору виконавця) реальний вплив на довкілля. Яскравим прикладом тексту із домінантною магічною функцією є замовляння. Апелятивна функція — це лише спонукання до дії, звертання, яке не обов'язково передбачає реальний результат.

Як різновид магічної функції виділятимемо квазімагічну функцію. Вона властива текстам, що за всіма формальними ознаками мають магічну природу, проте власне магічна суть у них уже не простежується. Швидше за все, це поняття відносне, яке залежить від просторово-часового руху фольклору та визначається модусом мислення середовища.

Наступною функцією, характерною для усіх різновидів примовки, є функція комунікативна. Саме ця функція є основним завданням багатьох повідомлень. Адже будь-яка примовка — це мовленнєве повідомлення, тому, як і будь-якому мовленнєвому повідомленню, їй властива комунікативна функція. Навіть якщо текст вимовляється про себе, пошепки, він все одно має адресата. Буває, що таким адресатом виступає Божественна сила чи персонаж нижчої демонології, проте це може бути і звертання до самого об'єкта, з метою покращення його якостей.

Емоційна (або емотивна) функція є прямим вираженням ставлення виконавця примовки до того, про що він говорить. Серед засобів втілення емотивної функції у примовках перш за все відзначимо інтонацію.

Психотерапевтична — це насамперед функція самопереконання. Ця функція тісно пов'язана із квазімагічною функцією. Втрачаючи глибинну магічну сутність, примовка стає засобом самозаспокоєння у кризових (перехідних, межових) ситуаціях.

Дуже важливою є традиційна функція примовки. Носії фольклорної традиції на запитання, чому вони здійснюють той чи інший обряд, найчастіше відповідають, що так заведено, так

завжди робили, так робили старші. Тобто найсуттєвіша мета будь-якого обряду — не по рушити традицію, дотриматися передбачених нею правил поведінки, зберегти та підтримати установлений порядок, світову рівновагу. Традиційна функція примовки, хоча власним результатом теж має психічну адаптацію суб'єкта, спричиняється невід'ємною (найчастіше навіть неусвідомленою) спрямованістю суб'єкта на самовідчуття себе як частки навколишнього соціуму.

Решта функцій проявляються не в усіх примовках, а лише у певних функціональних типах. Естетична функція — «повідомлення заради по відомлення», його милозвучності та образності. Естетична функція насправді з'являється під час виконання примовки доволі часто, враховуючи розважально-гумористичну спрямованість цих текстів.

Етична функція примовки спричинена, перш за все, власне обрядовим чи оказіонально-ситуативним компонентом примовки. Ця функція не обов'язково входить до вербального компонента примовки. Вона може бути характеристикою ввічливої соціальної поведінки її носія. Причому, ця функція може досить міцно закріплюватися і за вербальним компонентом, символізуючи лише поверхову, формальну дипломатичність чи комунікабельність.

Величальна функція характерна для весільних, жнивних пісень, колядок, щедрівок, а також примовок із відповідною семантикою. Її основне завдання — змалювати адресата в ідеальному вигляді (наприклад: «Щоб ви були пишні та величні, як цей хліб!» тощо).

Перформативна функція спрямована на ствердження певного нововведеного стану речей, наприклад, вітання з приводу переходу нареченої у новий соціальний статус, вітання при хрещенні дитини та ін.

Функція обрядового коментаря проявляється тоді, коли примовка безпосередньо коментує ті дії, які відбуваються.

Мантична функція притаманна лише деяким примовкам. Ця функція покликана допомогти відкрити майбутнє, спрогнозувати його.

Структура словесного повідомлення залежить, перш за все, від його домінуючої функції, але при дослідженні фольклорного матеріалу ця головна функція аж ніяк не повинна заступати інших функцій. Адже навряд чи можна знайти мовленнєві повідомлення, які виконують тільки одну з багатьох функцій. По суті, повідомлення відрізняються між собою не через різні домінуючі функції, а через відмінність ієрархій функцій. До того ж, функції можуть змінювати ієрархічність своєї структури в реалізації певних моделей, взаємозамінюватися чи взаємовиключатися. Цю особливість часто відзначають фольклористи: «У фольклорі відбувається постійна змінність функцій і значень його елементів» [Грица 2000: 98].

2.2. Примовки у календарних обрядах українців

Питання вибору оптимальної форми подачі матеріалу є досить складним. У монографії пропонується типологія примовок, здійснена за функціонально-тематичним принципом. Тематичний поділ є оптимальною формою подачі такого різноманітного матеріалу, що свого часу стверджував і М. Грушевський: «...я не маю охоти йти слідами дослідників, які старались докладно розмежовувати різні категорії молитов-заклять: побажання, прокльони, замовляння, закляття, молитви (передхристиянського характеру). Я вважаю, що це все тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам, і не бачу навіть потреби такої систематизації» [Грушевський 1993: 138].

Групуючи матеріал за функціонально-тематичним принципом, насамперед виходимо з того, що це є відображенням нормального побутування фольклору. Тут пошлемося на ґрунтовні міркування С. Грици: «Фольклор не мислить родами, жанрами, як значно пізніша за нього літературна культура. Він мислить субстанційними міфологемами, формулами, спроектованими на

конкретну ситуацію. Цей спосіб мислення йде від інтуїтивного схоплення цілісності, від первісного синкретизму, який тотожний буттєвому досвіду самого життя. Він залежний не від одиничних явищ, а від просторово-часового руху і заданої цим рухом космогонічної циклічності» [Грица 2000: 99].

Серед обрядових примовок виділимо два функціональні типи: заклинальні (магічні) та ритуальні. Специфіку цих різновидів примовки ми розглянули у попередньому розділі (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Обрядові примовки

Розуміння специфіки побутування примовки безпосередньо пов'язане із такою базовою культурологічною ідеєю, як ритуал. Поряд із знову актуальною теорією А. ван Геннепа про *ritas de passage* та втіленням ідеї перехідності у найрізноманітніших сферах людської культури, підкреслимо концепцію циклічності ритуалу, його відповідність просторово-часовому річному циклу. За своєю природою ритуал тотожний акту першотворення. В процесі буття цінності, покликані до життя в момент першотворення, поступово «стираються», занепадають, а тому потребують оновлення. Механізмом, за допомогою якого це здійснюється, і є ритуал.

Згідно з міфологічними уявленнями, окремі моменти річного циклу є розірваними і через це — визначальними для майбутньої долі окремо взятої особи та її сім'ї. У такі моменти контакт з «тим» світом є найтіснішим, практично стираються границі між світами, а тому є можливість вплинути на майбутнє у найближчий часовий період — наступний рік.

Дослідження примовки як словесної формули свідчать про необхідність звернення до найдавніших форм словесної творчості, власне до періоду, коли ще не було поняття творчості як ес-

тетичного акту, коли процес виголошення слова був підпорядкований більш високим цінностям — ритуальним, релігійним, екзистенційним. Нас цікавитиме не якийсь певний жанр, а та функція, яку виконувало слово взагалі, сам факт виголошення слова як культурний акт. Розглядаючи процес промовляння слова стосовно об'єкта нашої роботи — примовки, можемо стверджувати, що для архаїчної культури важливим був не лише зміст виголошуваних текстів, а й сам факт мовлення. Слово лише самою своєю появою уже набуває магічного навантаження. Другий висновок: слово маркірує переломні моменти в житті людини, соціуму, світу, несучи семантику життя.

Примовку у такому контексті можна розглядати як спадкоємицю давньої функції слова як носія життя, як найбільш яскравий прояв життя, а також як маркувальний елемент на позначення перехідних ситуацій. У традиційному суспільстві виголосити примовку — це забезпечити щасливий початок, перехід, утвердити семантику оновлення, дарування життя, блага.

Поява примовки у будь-якій обрядовій ситуації виділяє цю ситуацію як перехідну, порубіжну. Ситуація *ritas de passage* у тому чи іншому вигляді завжди присутня (магія першого дня, початок певних видів робіт, зустріч тощо). Слово треба було сказати лише у певній ситуації, особливій, ритуальне відміченій просторово-часовій точці, саме тоді, коли виконання примовки було єдиною можливістю: наприклад, у церкві на Великдень, на порозі своєї хати після Святої вечері. Така відміченість моментів, у які слід було виголошувати примовки, чітко співвідноситься із структурою ритуалу. Згортання простору і часу в єдину просторово-часову точку з подальшим розгортанням у новий простір і новий час. Саме тут і зараз потрібне слово — ЛОГОС — слово, що створить, змоделює у новому просторі і часі нову ситуацію, відмінну від попередньої, добру і благу для людини, яка це слово вимовляє.

2.2.1. Зимовий цикл

Перейдімо до детальнішого розгляду примовок у обрядовому контексті.

Проблема використання магічних текстів у календарній обрядовості не нова, хоча й малодосліджена у фольклористичній науці. Отже питання, пов'язані із «життям» магічних текстів у календарній обрядовості, ще далеко не вичерпані.

Традиційний рік поділяється на зимовий, весняний, літній та осінній цикли. У зимовому циклі примовка вживається на Введення, Катерини, Андрія, у різдвяно-новорічному комплексі (Святий вечір, Різдво, Маланка, Новий Рік, вечір напередодні Водохреща та Водохреще), а також на Масляну неділю та Пущення, що зазвичай припадають на кінець зими —початок весни.

Своєрідними воротами до традиційних зимових свят вважали Введеніє. Одразу ж за ним надходять свята Великомучениці Катерини та святого Андрія Первозванного. Особливий статус цим святам надає те, що в традиційному календарі вони маркують початок сакрального часу —часу, коли старий рік помирає, а новий ще не народився. Для всіх індоєвропейців це період, коли можна передбачити, наворожити Долю. В українській традиції цей ритуал закріпився за молоддю. Детальний опис цього звичаю знаходимо у О. Воропая. «Опівночі, перед «півнями» дівчата бе руть горня з «вечерею», обгортають його новим рушником і йдуть «закликати долю». Простують до воріт. Кожна з дівчат вилазить по черзі на ворота, тримаючи в руках горня з кашею та борщем і тричі гукає:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!»

[Воропай 1991: 18—19].

Порубіжний локус (ворота), у якому виконується примовка, підкреслює магічний характер тексту. Саме ворожіння не містять магічного компонента, а лише дає відповідь, яким буде майбутнє. Здається, що крім основної функції — мантичної, андріївські ворожіння виконуються з метою зазивання, накликання

свої долі. Тексти, що супроводжують ворожіння, містять прямий натяк на це:

Андрію, Андрію,
Я на тебе коноплі сію,
А запаскою волочу,
Бо я заміж хочу.

[Чубинський 1993: 66]

Примовка, включена у цей ритуальний контекст, слугує додатковим вербальним забезпеченням благополучного проведення ворожіння. Так на Холмщині дівчата на Андрія ставили під ліжко миску з водою, на неї клали соломинки, що імітувало міст. «Перед сном нічого не їли, не розмовляли, а лише промовляли:

Андрію, Андрію,
Я хочу пити,
Хай мені це дасть,
Хто буде зі мнов жити».

[Холмщина і Підляшшя 1997: 256]

Уві сні сподівалися побачити милого, який переводитиме через місток або подасть води. Заклинальний, магічний характер мають і такі ворожіння: дівчата ходять слухати під вікна хати свою майбутню долю. Під вікном відбувається такий ритуальний діалог з господинею дому:

— Господине, господине, де ваші ключі?
— У вівсі, щоб ви повиходили заміж усі!

[АПУ, од. зб. 6, арк. 43].

Відповідь господині не випадкова, вона передбачена ритуальним сценарієм і покликана наблизити майбутнє заміжжя дівчат, є своєрідним доброзиченням. Таким чином, ритуальні форми-ворожіння можна віднести до примовок. Основна їх мета — передбачити майбутнє та накликати швидке одруження.

Ритуальний характер зазначеного часового проміжку підкреслюють специфічні форми поведінки молоді, зокрема обряд із Калетою, ритуальне бешкетування молоді тощо [Воропай 1991; Курочкін 1993]. Цей період свят цікавий тим, що в одному культурному контексті, ґрунтуючись на одних і тих самих світоглядних засадах, виникають різні фольклорні форми, що є функціональними дублерами один одного. На день Катерини, Андрія виконують примовки (форма — речитатив), на Різдво, Новий рік співають колядки. Функція таких текстів — накликати добру долю, врожай, щастя, швидке одруження для парубків і дівчат.

З усіх формульних магічних текстів, що входять до різдвяно-новорічного циклу, найбільш детально описані запрошення на Святвечірню кутю. «Богу помоляться: положи пиріг на тарілку та до вікна Мороза вечерять кличи: «Морозе, морозе, йди до нас вечерять та ни морози нашого хліба [ІМФЕ, Ф. 28—3, од. зб. 155, арк. 5]. Схожу іллокутивну мету переслідує виконання текстів, які покликані забезпечити плодючість худоби і домашньої птиці. Найбільш розповсюдженим є діалог з імітацією голосів домашніх тварин. «На Святий вечір господар вносить до хати дідуха. Тут дідух — солома, яку господар стелить на підлозі і вся сім'я лягає спати на ній. Господар заходить до хати і каже:

— Слава Богу. Сім'я відповідає:

— Слава навіки. Господар:

— Переночуйте мене.

Сім'я:

— Стеліться.

Господар стелить соломі на підлозі, сідає на неї і примовляє:

— Му— му— му...

— ме — ме — ме...

— бе — бе — бе...

— кві — кві — кві...

— рох — рох — рох...

— ко—ко — ко...

— га— га— га...

[АПУ, од. зб. 9, арк. 63]

Аналогічний за функціями діалог між господинею та дітьми мав впливати на врожай капусти. «На святий вечір, коли поставлять на стіл капусту повинні всі сидіти тихо і не брати за ложки. Тоді господиня говорить:

— Їджте, діти, капусту!

— Не хочемо! — відповідають усі хором.

— Їджте, діти, капусту! — припрошує вона знов.

— Не хочемо.

— Їджте, діти, капусту! — взиває господиня третій раз.

— Не хочемо.

— Ну, коли не їсте, то нехай же її в літі й гусільниця не їсть.

Тільки по тім починають їсти і вірять, що після сего гусільниця на рік уже не рушить їх капусти» [Франко 1909: 168].

Первісна функція таких примовок — магічна. Проте з часом віра в не заперечну дієвість цих текстів могла втрачатися, поступаючись місцем функції традиційній та апелятивній, яка стає домінуючою у більшості примовок зимового календарного циклу. У разі використання примовок діалогічної структури починає переважати розважальна функція. Власне магічна функція в такому випадку не лише втрачає свою домінуючу позицію, але й замінюється функцією апелятивною.

Святий вечір — особлива сакральна пора, коли найбільш часто виконуються магічні тексти. За звичаєм, кутю на покуття треба кликати спеціальною формулою. «На покутті під образами розстеляли чисте сіно: на яке ставили горщики з кутею і узваром. При цьому часто приказували: «Соб кутя на покуть, а узвар на базар», що знаменувало собою початок періоду святко» [Курочкін 1978: 50].

Господар дому у період різдвяних свят — особа сакрально відзначена. Його роль у господі можна порівняти з роллю деміурга при творенні світу: його дії покликані забезпечити максимум благополуччя у мікросвіті — сім'ї. «Увечері господар дому бере в руки хліб з хрестом на горі, що називається пирогом, йде до дверей будови, де розміщена худоба і говорить: «Хто йде?

Бог! Що несе? Пирог». — Після цього заходить до худоби, благословляє її цим хлібом, разламає на декілька кусочків і роздає худобі» [Чубинський 1993: 7].

На Святий вечір широко використовують кутю як магічний засіб забезпечення добробуту і достатку в родині. «Перед вечерею брав газда ложку куті, кидав до стелі і казав: «Брикайтеся воли і корови» [АПУ, од. зб. 17, арк. 39]. Ця обрядодія здійснювалася для того, щоб добре велася худоба. Схожу прагматику має і наступне ритуальне дійство. «Господар сам ставить горщик с кутею, обгорнутий рушником, на покуття в сіно, примовляючи: «Скільки в сьому горшку кутенят, щоб стільки я ймив у своїм господарстві телят, лоша́т, ягнят, поросят, гусят й утят» [Милорадович 1991: 188]. Схожа магічна формула широко відома у багатьох слов'янських народів. Формула перелічення бажаного вживається при битті «бадняком — різдвяним дубовим поліном — по вогню у сербів. При цьому той, хто б'є — полазник — промовляє: «Толико синова й хери й снаха, колико варница» [стільки синів, дочок і невісток, скільки іскор] [Творун1991: 93].

Святий вечір — це період, коли можна прихилити удачу на свій бік. У таких примовках домінуючу позицію далі займатиме магічна функція. «Після вечері господар виходив за двері, дивився на подвір'я і говорив: «Кукурі ку, куткудак, а в нас яйця, як той мак, а в сусіда — ні знак». Тоді в сусіда кури не будуть нестись, а в цього господаря будуть» [АА, додаток І, № 5.1]. Схожі дії, що по кликанні забезпечити гаразди й достаток на весь наступний рік, виконувала господиня. «На перший Святий вечір господиня, яка хоче мати ранніх квочок, повинна після вечері взяти в ложку куті і в курнику посипати нею курей, примовляючи: «Радість витає — Христос ся рождає». Але повинна обов'язково доторкнутися рукою до декількох курей» [Макаренко 1993: 15].

Звичай виведення комах з хати в етнографічній літературі пов'язується з чистим четвергом та з обжинками. У Пустомитівському районі Львівської області зафіксовано звичай, пов'язаний з виведенням бліх у перший Святий вечір. «Гово-

риться на Святий вечір, перед вечерею, коли господар іде по сіно. Господиня в цей час замітає у хаті, коли виносить сміття, то говорить:

Несу блохи і блощиці
І снітій з пшениці.

Ці слова вона повторює до тих пір, поки не викине сміття» [АПУ, од. зб. 27, арк. 4].

Досить поширеними є в Україні різдвяні вітання, поздоровлення у формі доброзичення чи віншування. «Як приносять дідуха на Святий вечір, то каже господар: «Вінчую вас з тим Святим вечором. Жебисьти провадили в щастю, здоровлю, на той рік дочекали», а відказують: «Дякуємо, дай Боже всім тоже [АА, додаток I, № 3.5]. Така примовка поєднує в собі естетичну, традиційну, величальну та апелятивну функції.

Вечір напередодні Нового року (Маланки) та перший день Нового року мають схожу з Різдом семантику — накликання щастя, багатства, достатку родині. Окрім того, із новоріччям пов'язана так звана «магія першого дня». Тобто, як усе відбується у перший день, так усе буде протягом цілого року.

З днем напередодні Нового року пов'язаний широко розповсюджений звичай залякування фруктових дерев (яблуні чи груші), що мало забезпечити на наступний рік урожай фруктів. Текст, який промовляється при цьому, найчастіше виражений у формі ритуального діалогу між деревом і господарем. «На Різдво заметуть, а сміття не виносять до Щедрика (13 січня). У цей день рано беруть сміття, беруть соломку на перевесло. Підходять до фруктових дерев, обв'язують їх перевеслом і приказують:

— Драстуй, яблуня!

— Драстуй! (Відповідає сам господар).

— Як будеш родить, дак не буду бить. А не будеш родить, дак буду бить.

Тоді обсіпають дерево сміттям: «Щоб родила, як смітте» [АА, додаток I, № 6.1]. Цей текст і досі зберігає магічну функцію. За формою наведений приклад можна віднести до ав-

тодіалогу: господар сам запитує і сам відповідає замість яблуні. Можна припустити, що це — своєрідна трансформація однієї з найархаїчніших текстових структур — ритуального діалогу.

Ще одну велику групу текстів складають новорічні вітання, що виголошуються при засіванні хати зерном. Зазвичай це робить перший відвідувач — хлопчик. Проте є свідчення, що виголошувати новорічне привітання може сам господар дому. «У багатьох сім'ях господар ще до того часу, як прийдуть сівачі, сам обсіє свою госпуду, для чого, прийшовши з заутрені, бере в сінях наготовану з вечора рукавицю з усіляким зерном: житом, пшеницею, просом, ячменем, гречкою, вівсом і коноплею, заходить до хати і, посіваючи, говорить: «На щастя, на здоров'я, на нове літо! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю. Здрастуйте! Із Новим роком, із Василем будьте здорові!» [Милорадович 1991: 186]. Наведений текст, очевидно, має не лише апелятивну, але й традиційну, комунікативну та естетичну функції. На свято потрібно було продемонструвати знання правил поведінки, по-особливо му, по-святковому привітатися з родиною, і сказати усе це належало врочисто, з дотриманням певних естетичних канонів. Подібні тексти, що мали більш розгорнуту структуру, могли вимовляти і хлопчики-посипальники. «А посипають, так кажуть:

На щастя, на здоров'я, на новий год!
Роди, Боже, жито, пшеницю,
А тобі, тітко, — дітей копицю,
Здрастуйте з праздником,
Із новим годом, із новим щастям
Та із Василем!

[ІМФЕ, Ф. 28—3, од. зб. 155, арк. 2 — 2 зв].

Поряд із цим у традиції зафіксовані формульні віншування, у яких яскравіше проявляється апелятивна, а не магічна функція. Ця формула є універсальною для будь-якого свята: «Вінчую вас

щастям, здоровлям, що-бисти в щастю, в здоровлю дочекали на другий рік святкувати» [АПУ, од. зб. 27, арк. 4] .

На Івана Предтечі — 18 січня — зафіксовано звичай «прогання кутю». У цьому випадку примовка виступає своєрідним маркером — сигналізує про закінчення періоду свят. Тут варто вказати на особливу роль перформативної функції. «Коли сім'я вставала з-за святкового столу, хтось з домашніх вибігав надвір. Палицею чи макогоном він гримав у причілок чи стіну, вигукуючи:

Геть, кутя, з покуття,
А ти, узвар, іди на базар.

[Українське народознавство 1994: 135]

«А ще цього дня виганяють кутю з покуття макогоном і приказують: «Тікай кутя із покуття, а узвар на базар» — та як дасть по вуглу макогоном» [ІМФЕ, Ф. 28—3, од. зб. 155, арк. 6].

Вечір перед Водохрещами та сам день Богоявлення є менш відзначеним щодо можливості використання різноманітних клішованих формул як засобів забезпечення благополуччя, родючості тощо. Серед формул, що їх виголошує господар дому, виділяються ритуальні примовки-привітання, які вимовляються під час написання хрестів на дверях хати і господарських споруд. Для першої репліки важливою є апелятивна та комунікативна функції, для другої — функція коментаря обряду. «Після повернення когось із домашніх зі свяченою водою господар вітає сім'ю словами: «Добри вечір! Із постом будьте здорові!» й перехрестившись, п'є сам і дає води сім'ї, а потім кропить житло і всюди на лутках і дверях пише хрести, при цьому куштує великий пиріг з капустою, горохом або фасолею і говорить: «Хреста вписну, пирога вкусну» [Милорадович 1991: 186]. Приступаючи до вечері, треба було випити свяченої води. На Закарпатті при цьому говорили: «Яка ся вода здорова, такі би сме ми здорові, як сеся вода!» [Курочкін 1978: 110]. Ця примовка виконується з магічною метою. У день Богоявлення ритуальна фор-

мула також промовляється при кропленні господи свяченою водою. «Повернувшись з церкви в день Богоявлення кроплять все свяченою водою з примовлянням: «Во Іордані крещающуся» [Чубинський 1993: 9]. На цьому прикладі ми бачимо, що функція примовки може не впливати безпосередньо із самої вербальної формули, а визначатися прагматикою усієї обрядової ситуації. Ми маємо справу із уявленнями про очисну (катартичну) властивість води та кроплення водою як засіб очищення навколишнього світу. Тут можна говорити про магічну (катартичну) функцію як важливий компонент обрядово-ситуативної моделі примовки.

Масляна неділя — остання неділя перед Великим постом — характеризується масовими застіллями, великою кількістю їжі та питва, що можна пояснити загальною семантикою зазначеного періоду [20].

На масляну фіксується велика кількість тостів, примовлянь до чарки. Вони мають здебільшого універсальний характер — можуть виконуватись на будь-якому застіллі. «Дай, Господи, усього луччого: у полі урожаю, у хаті щастя» [Милорадович 1991: 196]. Застільні примовляння можуть звучати у вигляді поздоровлення зі святом: «З масницею поздоровляю, дай, Боже, щоб другії діждать» [Милорадович 1991: 196]. Зазначена примовка є прикладом комунікативної поведінки людини, де домінуючу позицію займатиме етична функція. Як додаткові у таких поздоровленнях виступають апелятивна, адаптивно-соціальна функції. Схожі функції виконують і побажання, що виголошуються на Пущення. «Дай, Боже, щоб сей день опроводить, Святого посту діждать і Великодня. Спасибі Богу, що заговіли в добрім здоров'ї, дай, Боже, розговіться благополучно» [Милорадович 1991: 196]. Як бачимо, примовки, пов'язані з м'ясищами, переважно є ритуальними, зі значенням добрих побажань.

Підсумовуючи викладене, можна відзначити, що найбільш насичений формульними текстами вечір перед Різдвом. Усі вживані у цей час примовки мають спільну функцію забезпечити благополуччя людини, її сім'ї, господарства (добрий врожай,

приплід худоби) на наступний рік. Різдвяні примовки тісно пов'язані з семантикою цього свята як дня порубіжного, ініціального, наділеного прогностичними властивостями. Вони вербально відмічають ритуально важливий день. Первісна функція таких текстів — магічне закликання достатку та благополуччя в родині. Новорічні примовки також пов'язані із символікою багатства та можливістю накликати його на весь наступний рік. У значній частині примовок магічна функція замінюється апелятивною та традиційною. Деякі інші цілі у примовок, що виголошуються на день святого Андрія, Катерини, — закликання дівочої долі. Серед інших зимових свят, що позначені вживанням примовок, виділяються Водохреща, Масляна неділя, Пущення. У ці дні вживаються переважно ритуальні примовки, що коментують обрядові дієства, або є типовими доброзиченнями, тостами тощо. Такі тексти мають функції традиційну, етичну, комунікативну. Слабкий зв'язок з обрядовим дієством, можливість вільного переміщення від одного епізоду до іншого, відсутність акціонально-реального супроводу, неприв'язаність до окремого виконавця у примовках свідчать про значні зміни, які з плином часу можуть виникати у обрядовій примовці.

2.2.2. Весняний цикл

Весняні обрядові дієства концентруються навколо двох важливих обрядових комплексів. Перший з них групується навколо ідеї весняного пробудження природи. У зв'язку з цим особливого значення набуває символіка «першого» — як благого, доброго знаку: із першим птахом, першою квіткою, першою грозою пов'язували можливість накликати собі щастя, вберегтися від хвороб. Більшість цих примовок мають заклинальний характер. До примовок, пов'язаних із початком весни, потрібно віднести і заклинальну формулу, що виголошується на Благовіщення.

Другий великий комплекс пов'язаний зі святкуванням Великодня. Сюди слід віднести обрядодії, які починаються з Вербної неділі і закінчуються вшануванням померлих родичів на

Провідну неділю. Це і заклинальні примовки, пов'язані з осмисленням Великодніх свят як одного з переломних моментів року, і група ритуальних примовок, покликаних коментувати окремі обрядові дійства. Окремо необхідно виділити ще одну невелику групу текстів, що пов'язані з днем святого Юрія.

Семантика весняних обрядових дійств визначається передусім сприйняттям весни як початку нового сільськогосподарського року. «До прийняття християнства у слов'ян, як і у більшості землеробських народів південної і центральної Європи, рік починався навесні. Офіційне літочислення Древньої Русі... вважало початком нового року 1 березня» [Курочкін 1978 13]. Особливо яскраво порубіжний характер весняних звичаїв представлений у примовках, які виголошуються при зустрічі з першими вісниками весни — птахами, та у магічних формулах, приурочених до Чистого четверга.

Перемога весни не сприймалась як щось обов'язкове і закономірне, а кожного року очікувалась, наближалась різними способами. Тому такою великою була радість зустрічі з провісниками весни: першими птахами, першим громом, першими квітами: рястом, сон-травою. Магія першого дня, актуальна для всіх обрядів, у весняному циклі проявляється як магічна здатність першого вісника весни накликати добро. Сам факт зустрічі із вісником весни сприймався як переломний момент, який можна вдало використати. Сказане характеризує загальну функціональну спрямованість примовок при зустрічах. Проте у кожному конкретному випадку характер виконуваних примовок мав свої особливості.

Для української традиції властиво звертання до перших провісників весни. Найхарактернішим є звертання до перших птахів. Часто весняне закликання птахів пов'язувалося із днем со рока мучеників, адже саме у цей день пекли сорок жайворонків — спеціальне обрядове печиво. Діти у цей час примовляють: «Як жайворонко високо летів, щоб такий і льон заввишки був, яка у жайворонка голова, щоб такий і льон був головатий» [ІМ-ФЕ, Ф. 1 — дод, од. зб. 636, арк. 212]. Приліт птахів взагалі сим-

волізував прихід весни та наближення весняних свят: «А гуси, як побачать дівчата, то кидають на гніздо і кажуть: «Нате вам, гуси, на гніздечко, а нам червоне яєчко» [ІМФЕ, Ф. 1— дод, од. зб. 633, арк. 132].

«На першу птичку кидають ломачку і приказують: «На тобі на гніздо» [ІМФЕ, Ф. 1—дод, од. зб. 633, арк. 310]. До першого лелеки зверталися з різноманітними примовками переважно діти. Часто ці звертання мали жартівливий характер. Так, звертання до першого птаха (закличка) є прикладом заміни первісної магичної функції на апелятивну та розважальну. Вкажемо також на присутність деякого емотивного компонента. «Побачивши першого лелеку, діти кричать:

Бузьку, крутися,
дам ти жабу — вдавися,
дам тобі сіна по коліна,
щоб тебе голова не боліла».

[АПУ, од. зб. 31, арк. 3].

«Коли діти побачать першого «бусля», то приказують: «Бусель, бусель, де твої діти у бору, у бору, а я піду заберу» [ІМФЕ, Ф. 1—дод, од. зб. 633, арк. 310].

Якщо ж сама примовка має безпосередню практичну ціль, роль магичної функції буде значно вищою, хоча і тут все-таки буде відчуватися роль розважальної, емотивної функції.

Навесні, побачивши вперше диких гусей, можна було забезпечити собі гарний приплід домашньої птиці. «Як гуси лять: то кидають жмук соломи і кажуть: нате вам на гніздо, або на кубло, щоб наші вилупились навесні, а ваші на Різдво» [ІМФЕ, Ф. 1—дод, од. зб. 633, арк. 312]. «Коли вперше побачиш повернення диких гусей, підкинь догори пучок соломи зі словами: «Гуси, гуси, гусенята, нате вам на крилята. Щоб і в нас лупились так пташата, як і в вас». Тоді буде гарно вестися домашня птиця» [²АПУ, од. зб. 19, арк. 40].

До першої ластівки звертались із проханням допомогти позбутися ластовиння. «Як хто хоче зігнати ряботиння з лица, то треба, як перший раз навесні побачиш ластівку, тричі сказати:

Ластівко, ластівко!
на тобі веснянки,
дай мені білянки.

[Чубинський 1995: 65]

З ластівкою пов'язаний такий акціональний компонент, як кидання у неї грудкою землі. Пояснюють це по-різному: «Кроп сію», — як побачать весною вперше ластівку, то так примовляють, кидаючи на грядку жменьку землі: там виросте кріп» [Українські приказки 1993: 52]. П. Чубинський зафіксував обрядодію на Явдохи (14 березня). Якщо в цей день побачать ластівку, то кидають на неї грудку землі, примовляючи: «На тобі, ластівко, на гніздо». [Чубинський 1993: 15]. Якщо у першому випадку примовка має прагматично-практичну мету (щоб виріс кріп), то в другому — це своєрідне вітання з першою ластівкою, з весною, можливо, побажання пташці швидше звити гніздо.

Однак найбільш семіотично важливим птахом у народній традиції є зозуля [Пастух 2013]. Примовки-звертання до зозулі виконують мантичну та магічну функції. Зачувши вперше навесні зозулю, запитували: «Зозуленько моя мила, скільки років я буду жити? [Холмщина і Підляшшя 1997: 318]. Дівчата пов'язували з куванням зозулі надію на швидке заміжжя: «Зозуленько, зозуленько, чи довго я буду в батька?» Якщо пташка більше не куватиме, а здійметься і полетить — це знак, що дівчина цього року піде заміж [Холмщина і Підляшшя 1997: 318]. З першим куванням зозулі пов'язувалася можливість забезпечити собі достаток на весь наступний рік: «Як перший раз закувала зозуля, то старалися мати в кишені гроші і казали: «Маю, маю. Це для того, щоб водилися гроші» [АА, додаток I, № 4.10]. «Коли почуєш уперше зозулю і є у кармані гроші, то скажи: «Зозуля кує, а в мене гроші є». Тоді на протязі цілого року матимеш

гроші і ніяк із них не виведешся [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 628, арк. 8].

Серед явищ природи, особливим чином відзначених у народній традиції, слід виділити перший грім. Примовки, пов'язані з першим громом, можна розглядати і серед метеорологічних явищ, проте доцільно навести їх на продовження ряду перших весняних явищ. У цих примовках зберігається магічна функція. «Грім мав цілющу силу, тому, коли вперше гриміло навесні, люди качалися по землі, примовляючи: «Щоб не боліла ні голова, ні спина» [Холмщина і Підляшша 1997: 318].

Схожі функції мали примовки, що виголошувалися до перших весняних квітів. За деякими свідченнями цей звичай приурочували до дня Явдохи [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 156; ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 632, арк. 44]. Детальний опис цього обряду знаходимо у збірці «Календарно-обрядові пісні», упорядкованому О. Чебанюк: «Весною, коли розквітнуть проліски та ряст, парубки й дівчата юрбою ходили в ліс і там топтали ряст. Топчуть і приспівують:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть.
Іще буду топтати,
Щоб на той рік діждати.

[Календарно-обрядові пісні: 89]

У фольклорній поезії топтання рясту є символом життя. «Вже йому рясту не топтати» — говорять про тяжкохвору людину, «виліз на ряст» — так мовлять про одужуючого. Первісна функція описаного обряду — магічно забезпечити собі життя, здоров'я на весь наступний рік: «Топчу-топчу ряст і буду топтати, щоби на той рік діждати» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 156]. Проте в процесі історичного життя фольклору вербально-обрядова модель примовки ускладнюється традиційною, естетичною та емоційною функціями. З часом такі тексти стають прерогативою дитячої аудиторії: «Топчуть малі діти і кажуть: «То-

пчу-топчу расть, Бог мені дасть — Червоне яєчко уже недалечко» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 203] Сучасні записи подають приклади того, що за першими весняними квітами зберігається функція дарування здоров'я, краси. Так, на Тернопільщині ще в 1970-х роках діти, збираючи перші підсніжники, проводили квітами по обличчю і примовляли:

А на зіллячку роса,
А на личеньку краса.

[АА, додаток І, № 11.4]

Маємо приклад, коли ритуал виходить із колективного ужитку і побутує як індивідуальна обрядодія.

Серед примовок, приурочених до певних календарних дат, виділимо день Благовіщення. «На Благовіщення (25 березня) пасічник, відкриваючи кришку (ляду) або двері до льоху, тричі вітає бджіл: «Христос воскрес!» [145, с. 238]. Поряд із магічною та комунікативною виділимо у цій примовці перформативну функцію (утвердження початку весни).

Гуцули захищали на Благовіщення худобу від вовків. Господар оббігав голим оселю, звонячи у дзвоник і примовляючи: «Як далеко чути цей дзвін, так далеко щоби вовк тримався від моєї маржини» [Онищук 1912: 31—32].

Найбільш повно обрядово-звичаєві дійства весняного циклу втілились у святкуванні Воскресіння Христового. Дослідники, зокрема Дж.Дж. Фрезер [Frazer 1890], пов'язують це свято з язичницькими святкуваннями воскресіння вмираючого і воскресяючого бога рослинності. Безперечно, з цим днем у народній традиції пов'язується пробудження природи після зимового сну. Окремі ритуали Великодніх свят, наділені семантикою «смерть — воскресіння», мають риси, що дозволяють розглядати їх як ритуал переходу.

Як і всі великі свята, Великдень репрезентує ідею відкритості границі між світом живих і світом мертвих, а отже, первісна функція виконуваних у цей період примовок — магічна.

Говорячи про Великодні свята, ми відносимо до цього періоду обрядові дії від початку Великого посту до Вознесіння. Найбільш обрядово насиченими є два тижні свят: від Вербної неділі до Провідної неділі, тобто Світлий і Провідний тижні. Кульмінацією свята, без сумніву, є ніч на Неділю (перелом), на яку припадає Воскресіння Господнє, і сама Неділя.

Виконання примовок зафіксоване у такі часові періоди: початок посту, Вербна неділя, Страсний тиждень, Великодній тиждень, Провідна неділя, Вознесіння, Чистий четвер, Великдень.

Однією із найбільш розповсюджених примовок, що побутує на всій території України у безлічі варіантів, є текст, який примовляють, б'ючи один одного гілочками освяченої верби. Верб — дерево, що першим розцвітає навесні. Биття — акт, що символізує родючість, пробудження, відродження і навіть нове народження після зимового сну [Балушок 1998]. Цей розквіт, пробудження дерева можуть передатися людині. Окрім того, верба у народній традиції співвідноситься із дівчатами-відданицями, що іще більше посилює продукуючу сутність ритуалу [Чебанюк 1998: 97]. Незважаючи на значну варіативність цієї примовки, функції такого тексту схожі — це передача весняного пробудження, властивого природі, до людини, забезпечення її здоров'я, тобто функція магічна (продукуюча). Поряд відзначимо естетичну, розважальну та традиційну функції.

Не я б'ю — верба б'є,
Не будь сонливий,
До роботи лінивий.
Будь здоров, як вода,
Рости як верба.

[¹АПУ, од. зб. 21, арк. 33].

Хоча тепер весняне биття вербою і має дещо жартівливий, публічний характер, все ж досі зберігається віра в те, що виконання цієї обрядодії є бажаним і дійсно може принести здоров'я, молодість, довголіття, красу.

Наступним важливим етапом напередодні Великодня є Чистий четвер. З цим днем пов'язано багато різноманітних обрядодій, виконання яких передбачає використання примовок.

Обрядово-звичаєві дії Чистого четверга тісно перегукуються із обрядами різдвяно-новорічного циклу. Функцію, аналогічну до тієї, що мав прихід колядників, виконував, наприклад на Гуцульщині, звичай «гріти діда». «Ходят того дня [в четвер перед Великоднем — О.Л.] малі діти вечером до півночі... постають рядом під вікном і кличуть уся враз в один голос: «Грійте діда! Грійте діда! Грійте діда! Дайте хліба! Аби вам овечки, аби вам ягнички, аби вам телички!» так кличуть доти, доки з хати не обізве ся голос: «Гріємо, гріємо, даємо!...» — і або винесе хто дітям кукуци, або покличе їх у хату, де їх обдаровують кукуцями». Дякуючи за гостину, кукуцарі бажали господарям: «Дай, Боже, душам померлих царство небесне, а вам, газдинонько, аби си овечки мирно покотили, тай аби си ягнички мирно починили» [Шухевич 1904: 229].

З опису бачимо, що цей чисточетверговий обряд аналогічно поклика ний накликати достаток і благополуччя на господарство вшануванням душ покійних предків. Зважаючи на специфіку регіону, де побутує обряд, а також на характер виконання тексту, можемо стверджувати, що домінуюча функція у цієї примовки — магічна.

Особливий статус у народній культурі отримувала свічка, освячена в Чистий четвер. «Після служби ця свічка приноситься додому так, щоб вона не згасла дорогою. Вдома на бальках (сволоках), на одвірках випалювали кіптявою хрести. При цьому примовляли: «Хрестом хрещаю, хрестом ангола призиваю і хрест надо мною і Присвята Діва со мною». Ця свічка трималася вдома і оберігалася. Коли гриміло, або йшла гроза, то ця свічка запалювалася» [АА, додаток I, № 9.1]. Тут також відзначимо як домінуючу магічну функцію. За нашими даними аналогічно могли використовувати свічку, освячену на Стрітення.

Важливе місце у великодніх звичаях займала паска — обрядовий хліб, головний атрибут Великоднього свята. Тому випі-

кання паски супроводжувалося великою кількістю обрядодій, під час яких вживаються різноманітні молитвенні звертання з проханням допомогти: «Як посадять паски в піч, то кажуть: «Господи, поможи, спати не положи!» [А А, додаток І, № 1.1]. Тут домінуватимуть апелятивна та традиційна функції.

Очевидно, період, коли паски посадили у піч, відмічений абсолютною ритуальною чистотою. Цю чистоту можна перенести і на житло. Господиня «виганяє» лопатою з усіх кутків хати комах, примовляючи: «Буду в пич паски сажати, а ви, таракани, блощиці, стоноги, прич з моєї хати! Таракани, стоноги! Виходьте з свитлиці в темницю» [Милорадович 1991: 204]. Ця ситуація максимально наближена до ідеальної, її гармонійність може вплинути і на людей та міжособистісні стосунки. Тому при випіканні пасок примовляють: «Паски в піч, а ви, хлопці та дівчата, не сидіть, та заміж ідіть. Паски, випікайтеся, а ви заміж поспішайте!» [Милорадович 1991: 204]. Наведені моделі демонструють поєднання магічної та традиційної функцій. Ступінь вираження магічного компонента здебільшого є варіативним та залежним від модусу мислення середовища.

Великдень, як і будь-яке велике свято, у народній традиції осмислюється як момент, коли світ згортається у єдину просторово-часову точку, звідки знову починає формуватися новий простір і новий час. Саме цей момент (а він у народній культурі пов'язаний передусім із ніччю перед Великоднем) дає змогу магічного впливу на майбутнє. Зокрема, «на заутреню Светлого праздника нужно идти с голубями за пазухой й на возглас священника «Христос воскрес!» ответить: «У меня голуби есть» [Милорадович 1991: 301]. Тоді матимеш удачу при розведенні голубів. Момент, коли вперше задзвонить новий дзвін на Великдень наділяє здатністю відганяти хмари, що несуть бурю чи град. Для цього потрібно самому задзвонити у дзвін і сказати: «Як типирь не виджу нич на наших хотарах, так би м николи не видів» [Зубрицький 1890: 45].

Серед ритуальне відмічених моментів першого дня Великодніх свят необхідно виділити розговіння (ритуальну трапезу на

Великдень), віншування на Великдень та христосування з померлими на цвинтарі.

Сніданок на Великдень особливий тим, що саме в цей час відбувається перше вживання скоромної (освяченої) їжі після семи тижнів посту. Крім того, це ще й святкова трапеза, а святкове застілля, за міфологічними уявленнями — це жертва душам предків. Саме тому побажання за столом (тости) у своїй первісній семантиці мають більш важливе значення, ніж це здається на перший погляд. «Не випадково їжа виступає як відмічена на межі будь-яких двох часових циклів, тобто на порозі нового невідомого стану» [142, с. 427]. «Розговляючись яйцем, господар говорить: «Дай, Боже, ще на той рік дочекати світлого празника Воскресенія Христова в щасті і здоров'ї!» [241, с. 33]. «Отпивая водки, хозяин приговаривает: «Христос воскрес! Желаем доброго здоровья, щоб Господь давав хорошу весну, дощи» [145, с. 206].

Схожий на гуцульський обряд з кукуцями відбувався на Холмщині, але він був приурочений до Великодня. «На Холмщині в деяких селах хлопці ходили від хати до хати з такими словами: «Христос Воскрес! Віншуємо з Великодньом. Здоров'я і всього доброго, жебись ви дочекали здорово од Великодня до Перевод, од Перевод на безрок, од безроку до сто літ, од сто літ поки воля Божа» [230, с. 254]. Примовка виконує апелятивну та традиційну функції. Цей звичай можна трактувати як релікт складної календарної дії — обходу з побажаннями, під час якого виконувались як пісенні, так і непісенні форми. Проведення таких обходів виключно дітьми, стягнення текстів до коротких формул — свідчення трансформації, редукції обряду. Такі процеси, що відбулися у традиційній культурі, є од ним із джерел поповнення корпусу примовок.

Особливі ритуальні побажання виголошувалися на могилах померлих родичів. Звичай відвідувати могили в один із днів Великодніх свят чи через тиждень після Великодня — на Провідну неділю, добре зберігся до сьогодні. Померлим приносять ритуальні страви: крашанки, паску. У багатьох місцях існує звичай

ритуальної трапези на могилах рідних. Таке вшанування предків, поруч з іншими ритуальними діями, супроводжувалося й спеціальними примовками, які, зазвичай, промовляв господар. Момент відвідування могил померлих родичів вважається сприятливим для виголошення універсальної формули накликання добра на живих і мертвих: «Дай нам, Боже, добре прожити цей рік і на приший в добрім щасті панувати, а умершим царства Божого дочекати» [241, с. 39]. Відзначаємо апелятивну, етичну і традиційну функції.

З інших весняних свят ритуальне значення має день святого Юрія. З цим днем у народній традиції пов'язували перший вигін худоби на пасовище та відвідування полів з метою вплинути на врожай збіжжя. «Коли весною господарі виганяють худобу перший раз, то в руки беруть лозову гілку, яку освячували у церкві у Лозову неділю, цією гілкою підганяють худобу, примовляють: «Лоза, лозинка, хай ся веде худобинка» [135, с. 15—16]. Виводячи вранці у цей день худобу на пасовище, приказують: «Григорієвська роса лучче овса» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 628, арк. 189]. «[На Юрія] заривають у землю... залишки пасхального «свяченого» і п'ють при цьому горілку, примовляючи: «Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю». Після цього качаються» [Чубинський 1993: 42]. «П'ють по чарці, примовляють: «За краший урожай» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 628, арк. 110]. «Дай, Боже, нам урожаю» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 628, арк. 372]. У цих випадках бачимо поєднання магічної та традиційної функцій, причому домінування тієї чи іншої залежатиме від модусу мислення середовища.

Завершальним етапом весняного обрядового циклу є Зелені свята. Основна семантика Зелених свят пов'язана з культом зеленої рослинності та вшануванням померлих, особливо тих, про яких можна сказати, що вони «не жили свого віку», тобто померли молодими чи не своєю смертю.

В окремих місцевих традиціях, наприклад у деяких селах Підляшшя, Зелена субота, зокрема, осмислювалася як один із річних днів вшанування всіх покійників. У «поминальну суботу

господиня готувала дев'ять або сім страв, ввечері розпалювали вогонь, господар брав склянку з горілкою, казав «Будь здоров, деду», а потім виливав горілку за вікно. Сам випивав три рази, і те саме робили всі домашні: закушували пирогом (книшем). Сідали за стіл, господар брав ложку їжі і викидав її за вікно, а інші кидали під стіл і промовляли: «Деду, іди до обеду» [Холмщина і Підляшшя 1997: 261]. Аналогічні примовки дотепер виконуються на Поліссі.

Описане ритуальне дійство семантично відповідає ритуальному запрошенню предків на Святвечірню кутю. Акціональний компонент є формою гіластичного акту. Невипадково вибраний і локус: їжу, питво викидають за вікно, під стіл. За семантикою ця примовка — формула-запрошення на вечерю, символічне побажання здоров'я, вшанування предків своєї родини. Очевидно, що метою цього дійства було накликання здоров'я і благополуччя в родині, забезпечення прихильного ставлення до себе померлих родичів. Таке трактування підтверджує наступний приклад.

На Підляшші (коли сідали вдома до вечері після служби у зелену суботу) всі читали молитву «Отче наш», господар брав склянку горілки і говорив: «Дай, Боже, умерлим вічний покой, а нам, живим, ще на здоров'є» [Холмщина і Підляшшя 1997: 261]. Тут бачимо поєднання апелятивної, традиційної, етичної та фатичної функцій.

Таким чином, комплекс Великодніх свят особливо відмічений примовками у моменти, які у народній традиції вважаються переломними: Чистий четвер, Великодня всеношна, розговіння, христосування з померлими родичами на цвинтарі. Яскраву та багату обрядовість та цікаве фольклорне оформлення у вигляді примовок має Вербна неділя, перший день Великодня. Частина примовок зберегла магічну функцію, у деяких примовках магічна функція поступилася місцем традиційній, апелятивній, поетичній, етичній функціям.

2.2.3. Літній та осінній цикли

Оскільки літні та осінні свята є менш насичені примовками також мають спільну семантику подяки за урожай, підготовки природи до зимового сну, доцільно розглядати їх разом. Серед ритуальне відмічених літніх свят слід виділити перший понеділок Петрівського посту та день Івана Купала.

Закінчення періоду, коли можна вживати скоромну їжу, і початок посту в народній традиції завжди сприймалися як переломний момент. Саме його треба було використати для забезпечення благополуччя та достатку. Перший понеділок Петрівського посту традиційно пов'язувався із можливістю вплинути на надої молока, його жирність, забезпечити здоров'я корові — годувальниці селянської родини. Це підтверджують численні приклади. «Дай, Боже, щоб наши коровы были дийни, збирни, що глечыкы не збигалы, щоб вершок хороше стояв» [Милорадович 1991: 207]. Ця словесна формула — примовка-доброзичення з переліченням усього того, що має бути в ідеальній ситуації. Відзначимо тут апелятивну та традиційну функції.

Святкування Івана Купала здебільшого супроводжується піснями. Проте є свідчення використання примовок, які вживаються у тих самих ситуаціях та виконують ту ж функцію. Очевидно, тут можемо говорити про паралельне існування обрядової пісні та примовки. Ритмізовані ритуальні формули мають ритуальну функцію — коментування певної дії. Магічна функція у цьому тексті зумовлена передусім загальною магічною спрямованістю усього ритуалу. «А більше парубки та дівки розкладуть огонь на бугру і нашнуть плигать та приказують:

Івана Купала!
За цілий год плигала,
Усе лихо під ноги стоптала!

[Дікарев 1905: 129]

Магічна функція у цьому тексті не втрачає своїх позицій.

На Маковея виголошували формулу, яка була покликана захистити врожай збіжжя від мишей. «А щоб миші не знищували хліб, треба на Маковія... принести освяченої в цей день води, піти з нею у комору, окропити її й промовити: «Миші! Не ходіть у комору: вас не пустить туди маковіська вода!» [Булашев 1992: 345]. На Маковея свяченим «відюхом» посипали одвірки і поріг в хатах, щоб відьми і відьмаки не приходили: «Як той мак збереш, тоді і мене забереш. Но по зернятку збирай і добре щитай» [АА, додаток I, № 2.1] . У цьому тексті виразно проступає магічна (апотропейна) функція, що зумовлено передусім використанням маку — одного із найуживаніших у народній традиції оберегів.

Жнивні обряди, які частина дослідників вважає структурною одиницею народного календаря, розглядатимуться у розділі, присвяченому господарській діяльності українського селянина.

Серед осінніх свят використанням словесних формул найбільш відзначений день Покрова Пресвятої Богородиці (1 жовтня). Особливо поширеною була у цей день примовка-прохання дівчини послати їй судженого. Цьому є декілька пояснень. Імовірно, Покрова осмислювалася як свято, що знаменувало завершення осінньо-польових робіт та перехід до зимового сезону. Покрова — розпал шлюбного сезону, під час якого справляли весілля. Крім того, напевне, має значення внутрішня форма слова «покрова» — покривати — покривати молоду хустиною — виходити заміж. Найбільш раннє свідчення цього звичаю нам вдалося зафіксувати у Й. Лозинського. Наведені тексти мають магічну функцію. «А дівчата, доспівши до літ дозрілих і мислячи о малженьстві, просят завчасу св. Покрови [1 октября] о чепец:

Свята Покровонько!

Покрий головоньку. <...>

Так примовляють також й дівчата міньські:

Святи Покров, Покров!
Покрив землю і ваду,
Покрий мене маладу.

[Лозинський 1992: 48].

Наведений нижче приклад показує, як зі зміною структури тексту магічна функція замінюється на апелятивну, а примовка отримує додаткові функції: традиційну, естетичну, розважальну:

Свята Мати-Покровонько,
Покрий мою головоньку,
Як не хусткою,
То хоч ганчіркою,
Аби не зосталася дівкою.
[АА, додаток I, № 9.2].

До Покрови звертаються і з більш загальним проханням — покрити гріхи. Очевидно, що ця примовка також побудована із урахуванням внутрішньої форми слова Покрова. «Присвята Мати-Покрова, покрий наші гріхи» [АА, додаток I, № 6.12]. Примовка виконує апелятивну та традиційну функції.

Особливо багатими на примовки є календарні періоди, пов'язані з ідеєю переходу від одного часового проміжку до іншого. Це Різдвяна вечера, Новий Рік, зустріч птахів, Чистий четвер, Великдень.

Поряд з тим, будь-яка ситуація виконання примовки у народному календарі відмічена як ритуалізована: початок посту, святковий день, ритуальна трапеза тощо. Примовки у цих ситуаціях найчастіше виголошує господар дому (рідше господиня), причому текст виконується для особистих потреб чи потреб своєї родини. Основна практична мета виконання календарних примовок — забезпечити щастя, благополуччя, достаток у родині. Можемо вказати на певний зв'язок між окремим святом та вербальним компонентом примовки. Проте частина універсальних примовок (на все добре, на вшанування померлих родичів) ви-

конуються на будь-які великі свята: Різдво, Новий рік, Великдень, Зелені свята.

В процесі історичного життя фольклору частина примовок втрачає магічну функцію, на зміну їй приходить функція апелятивна, традиційна, поетична, етична тощо.

2.3. Родинно-побутова обрядовість і примовки

Використання примовок у родинно-побутовій обрядовості має спільні риси із вживанням їх у народному календарі. Це пояснюється тим, що вони існують у єдиному полі та єдиному культурному контексті. В календарних обрядах примовки з'являються у переломні моменти року, а у родинно-побутовому циклі фіксуються у порубіжних етапах життя людини. Передусім це народження дитини і пов'язаний з ним обрядовий комплекс, цикл ініціальних обрядодій, весільний обрядовий комплекс та похоральний обряд.

Структура кожного з родинно-побутових обрядів є двочленною, оскільки обов'язково передбачає зміну статусу особи, над якою здійснюється обряд. Тому перша частина обряду символізує «вмирання старого», а друга — «народження нового» в людині. Комплекс ритуалізованих дій покликаний обрядово оформити певні зміни, що відбуваються з людиною протягом її життя.

Розглянемо, у чому полягають особливості побутування та функціонування примовок у кожному з перелічених вище обрядових комплексів.

2.3.1. Родильно-хрестильний обряд

Вагітність і пологи сприймаються у традиційній народній культурі як небезпечний період і для самої вагітної жінки, і для оточуючих. Це пояснюється близькістю вагітної чи по роділлі до уявної границі між світами, а також «подвійністю» її існування. Особливе ставлення до вагітної зумовлене страхом зашкодити чимось не лише їй, але й її майбутній (ще ненародженій) дитині. Саме цим пояснюється заборона відмовляти вагітній

у будь-якому проханні, при цьому наводиться пояснення-застереження: «А то миші все поїдять». Тому якщо змушений у чомусь відмовити вагітній жінці, то треба сказати: «Мої лахи в твоїй скрині» [АА, додаток I, № 13.2]. Функція цієї примовки — магічна.

Вживаються примовки у таких випадках: магічні дії та доброзичення при народженні дитини, відвідини породіллі сусідками, обряд очищення породіллі («зливки»), перша купіль дитини та ряд моментів, пов'язаних із хрещенням дитини. До них органічно приєднуються обряди, пов'язані з етапами зростання та соціалізації дитини: перший зуб, перший крок, пострижини, молочний зуб, що випав. Окремо варто розглянути ряд текстів, що виконуються при лікуванні різноманітних дитячих хвороб. За характером побутування їх, на нашу думку, можна віднести до примовок. Проте невключеність цих примовок у сталий обрядовий комплекс, випадковість та нерегулярність їх виконання дозволяють такі тексти віднести до okazіональних примовок, зокрема до народної медицини.

Специфіка більшості магічних текстів, виконуваних при пологах, полягає у тому, що їх промовляли виконавці-професіонали (баба-повитуха володіла не лише акушерськими прийомами, але й втаємниченими магічними знаннями). Відповідно характер виконання текстів, їх структура, поетика свідчать, що більшість із них генетично тяжіють до замовлянь.

Проте зустрічаються у родильному обряді й примовки. У В. Шухевича знаходимо свідчення: «Якщо жінка дуже перетягувалася під час вагітності, то дитина родиться маленька, а тому «баба має до такої дитини зараз по родинках сказати: «Тепер рости!» [Шухевич 1901: 2] У цьому прикладі привертає увагу момент виголошення примовки — «зараз по родинках». Змінити долю, виправити наявну дисгармонію можна було лише протягом невеликого проміжку часу. Роль «володаря слова» у родильній обрядовості повноправно належала повитусі, а основна функція виголошуваних нею примовок — магічна.

Ще одним кроком у залученні породіллі до соціуму був обряд одвідок. «На другий-третій день після пологів — «одвідки». Несли з собою «бабку» (лешню). Примовляли до поліжниці, частуючи її тою «яєшнею»: «Нехай сі виповнюється той бочок, де сидів синочок» [Холмщина і Підляшша: 1997: 284]. На Ніжинщині, даруючи матері на хрестини вареники з сиром, капустою, казали: «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вишло з ті, то повинно заповнитись» [Грицак 1995: 84]. Ці примовки поряд із магичною виконують ще й комунікативну функцію. Привітання, добрі побажання з нагоди народження дитини складають функціональне ядро і такого тексту: «На другий день сходяться знакомі жінки, своячки і сусідки і то не з порожніми руками... Входячи до хати, промовляють: «Слава Ісусу Христу, дай Боже щісливо, здорово, ци з сином, ци з донькою, ци з плугатаром, ци з прыхов» [Колесса 1902: 35]. Функції примовки тут — комунікативна, етична, апелятивна, при збереженні домінуючої ролі етичної функції.

Сучасні записи підкреслюють сакральну відміченість моменту повернення матері з дитиною з пологового будинку додому. «Перш ніж принести дитину до хати, готують чисту комнату для дитини, і коли переступають поріг з дитиною, кажуть: «Дай Боже щастя» [АПУ, од. зб. 17, стор. 13] . Ця універсальна формула прохання про Боже благословення покликана забезпечити добро у цій відповідальній ситуації, а тому виконує магичну функцію. Зміна соціальних умов призводить до зміни культурної парадигми, але зберігається сакральність.

Як давні, так і сучасні записи підкреслюють надзвичайну важливість першої купелі для немовляти. Магічне накликання доброї долі поруч із різноманітними ритуальними діями повинні були забезпечити і численні примовки. «Народжену дитину купає баба зараз у воді; кладучи дитину до купелі, каже баба: «Будем фіїнку купати, золотом обсипати» [Шухевич 1904: 2—3].

«В купіль [першу. — О. Л.] до дівчинки клали всякі квіти і ягоди. При тім примовляли: «На тобі ромашку, щоб румняна була, на тобі калину, щоб красною дівкою була, на тобі гілячку

вишні, щоб гарну вроду мала, на тобі любисток, щоб до людей люб'язна і привітна була» [АА, додаток І, № 4.1]. «В купіль до хлопчика клали також квіти і ягоди, но вже єнчі. «На тобі гілячку дуба, щоб потний як дуб був, на тобі барвінок, щоб довго жив, на тобі чорнобривці, щоб чорний чуб і брови мав, на тобі блават, щоб вочка сині мав» [АА, додаток І, № 4.2].

Посилення ролі естетичної і навіть емотивної функції поряд із домінуючою магичною засвідчує і той факт, що подібні тексти можуть ритмізуватися, набирати форми довершеного поетичного зразка.

Від черевика до черевика
Щобись виросла (ім'я дівчини) велика,
В вінку ходила,
Нас на весілля просила.
[АПУ, од. зб. 20, арк. 27].

Від квітки до квітки
Щобись ходив (ім'я хлопця)
До файної дівки,
З букетом ходив —
Нас на весілля просив.

[АПУ, од. зб. 20, арк. 27].

Наведені примовки мають форму новорічних віншуваль, які, як видно, можуть виконуватись і в іншому контексті.

Іноді доброзичення набуває жартівливого характеру:

Рости великий,
Не будь дикий,
Не ходи в ліс,
Бо тебе вовк з'їсть.

[АА, додаток І, № 17.5]

Поява у тексті жартівливого акценту, розширення його структури, очевидно, є ознакою поступової втрати магичної функції та заміщення її функцією розважальною.

Особливо багатий на примовки хрестильний обряд. Головними виконавцями примовок на хрестинах є хрещені батьки та гості. «Брали в вас рождене, а вам нате хрищене», — так кажуть, коли дитину куми приносять з церкви» [АА, додаток І, № 6.13]. Цю примовку слід віднести до ритуальних, а функцію цього тексту можна визначити як перформативну.

Активно вживаються на хрестинах різноманітні побажання для новонародженого: «Гість, прийшовши до хати, казав: «Нехай вам буде тая дитина здорова, на послуху, на потіху: матері, таткові і рідному хрещеному! Дай, Господи!» [Онищук 1912: 176]. Як бачимо, на перший план тут виходить етична, комунікативна та естетична функції.

Хрестильний обряд зберіг достатньо примовок, які часом у розширеній поетичній формі виражають традиційні зичення для породіллі та її дитини. У таких примовках, поруч із магічною функцією, все більш впевнено заявляє про себе естетична функція. «[Кум бажає поліжниці, п'ючи горілку]: «Кумо, кумо! дай Боже здоров'я, бисте вискочили із-за вівса, йак серна з ліса, бисте сина згодували, потіхи сі дочекали» [Колесса 1898: 36].

Доброзичення, виголошувані на хрестинах, мали на меті побажання добра, щастя, швидкого росту дитині. «Великий рости!», «Нехай ім Бог зростить» [Українські приказки 1993: 56]. Забезпечити щастя дитини у майбутньому могла допомогти обрядодія, що виконувалась у перший місяць життя. «Щоб пощастило синові чи доньці, мати обмивала спід щойно спеченого хліба водою. Потім залишками тієї води з гарячого хліба тричі торкала рукою (немовби вмивала) личко дитини: «Щоб до тебе люди так ішли, як ідуть до хліба, щоб був людям милий, як хліб» [Українські приказки 1993: 284]. Бачимо, що магічна функція тут поєднується з естетичною і навіть величальною.

Етапи соціалізації дитини також супроводжувалися певними примовками. Найбільш поширеним текстом, що його зафіксовано по всій території України, є звертання до мишки, коли випадав молочний зуб. Коли вилетів зуб, треба його взяти і кинути на стрих і сказати: «Миші, миші, нате вам зуб кістяний, а

дайте мені золотий» [АПУ, од. зб. 6, арк. 5]. Як пояснювали дитині, це робилося для того, щоб виріс новий зуб. Якщо цього не зробити, то новий зуб не виросте. Семантика цієї обрядодії досить прозора: дитина викидає свій зуб у пограничний локус (за піч, на стрих, у сучасних варіантах — за шафу) з проханням взамін дати їй новий зуб, який буде кращим за попередній (золотий, залізний). Незважаючи на міфологічні корені, ця примовка з часом втрачає магічну функцію, домінувати будуть функції апеллятивна, традиційна, ігрова.

Таким чином, виконання примовок у родильно-хрестильному обряді закріплене за певними персонажами. Найчастіше це баба-повитуха; жінки — найближчі родички, сусідки, куми, гості на хрестинах. Нами не зафіксовано випадків вживання примовок для себе — для породіллі характерна відсутність ритуально зумовленої вербальної поведінки. Примовки до першої купелі новонародженого може виголошувати будь-хто з жінок, що присутні при цьому дійстві: мати дитини, бабуса, старша родичка. Примовка «для себе» з'являється дещо пізніше, коли вона відмічає етапи зростання дитини, наприклад, якщо випав молочний зуб.

Отже, примовки у родильно-хрестильному обряді частково зберігають магічну функцію. Це можна пояснити високим ступенем ритуалізації пологів, безумовне сприйняття їх як одного із перехідних обрядів. Поряд із тим, низка традиційних текстів зазнає втрати магічної функції. Вони можуть функціонувати як форми традиційної вербальної поведінки у ритуалізованих ситуаціях, виконувати естетичну функцію. Частина примовок до першої купелі дитини та хрестин зазнають естетизації.

Специфіка використання примовок у родильно-хрестильному обряді визначається, з одного боку, магічною спрямованістю обрядів, покликаних оформити акт пологів, входження у цей світ нової людини, з другого боку, під час святкування родин, хрестин виголошується ряд текстів, домінуючим для яких є момент вітання батьків дитини, самого немовляти, тобто величання.

2.3.2. Весільний обряд

Весілля — одне з найяскравіших обрядових дійств у народній культурі. Це — складний комплекс, в живу тканину якого вплетено величезну кількість ритуальних реплік, формул, приказок, примовок поряд із власне піснями. Вже давно дослідники назвали весілля народною драмою [28, с. 181].

У рамках весільного обряду, мабуть, можемо говорити про активне побутування двох жанрових різновидів примовки: заклинальних та ритуальних. Виокремлення заклинальних примовок весільного обряду, у свою чергу, не становитиме особливих труднощів: проблема відмежування заклинальних примовок актуальна лише у разі дихотомії «примовка — замовляння». Щодо ритуальних примовок, якими надзвичайно багатий весільний обряд, то потребує уточнення момент їх диференціації з-поміж реплік обрядового сценарію. Такі ознаки, як традиційність, формульність, відтворюваність, властиві як примовці, так і репліці обрядового сценарію. Парадоксальність зазначеної ситуації в тому, що окремі репліки-формули за структурою, виконанням, характером виконуваних функцій практично не відрізняються від ритуальних примовок.

На сватанні використовується ціла низка традиційних формул. Загалом, можна сказати, що саме сватання має «формульний» характер. Сватання — етап весільного обряду, сценарій якого написано в народній традиції. Дійові особи повинні лише «озвучити» свої ролі, обмінюючись наперед приписаними, відомими репліками. Навіть звичайні фрази, які, здавалося б, не мають ніякого додаткового магічного навантаження, побудовані згідно з традицією виконання примовок (а отже, текстів магічних): «На м'ясиці являються еще й свати і, подаючи хліб-сіль, просять: «Нате вам, тату, хліб і сіль, а нам дайте дочку» [Милорадович 1991: 195]. У цьому випадку ритуальну дію (подають хліб) коментує ритуальна примовка.

Особливістю вербальної поведінки на сватанні було те, що думки висловлювалися не прямо, а в образній формі. «Захотів

наш бичок до вашої ялошеньки, якби ласкаві були, того бичка й ялошеньку поблагословили. Як відповідь була «Нех нам Біг благословить...» [Kolberg 1964: 193]. Домінуючою виступатиме функція коментаря обряду, як додаткові з'являються — етична, комунікативна, традиційна функції.

Досить поширені на сватанні й різноманітні доброзичення: «Сватов уго-щають й за могоричем приговаривають: «Дай, Боже, щоб з се'го могоричу до більшого; щоб сей попыть та ще купить!» [Милорадович 1991: 195]. Відзначимо тут апелятивну, етичну, традиційну функції, що зберігаються за подібними текстами на всій території України. Формули благословення молодих — обов'язко вий компонент різних етапів весільного обряду: сватання, відпровадження до шлюбу, зустрічі у домі молодого, зустрічі у домі молодої: «Тогди молодий кланяється родичам три рази, падає їм до ніг, вони благословлять, мовлячи: «Ней тя Біг благословит», а він їх в губи цілує» [Лозинський 1992: 63]. Запрошення гостей на весілля також має формульний характер: «Їзят від халупи до халупи, стають перід вікнами або перід дверима, виволують вітця або матір на слово, а, кланяючися, просять перід о благословіне, мовлячи: «Прошу Вашеця (вашої годности або достоїнства) о благословіне», а потому — на весіле мовлячи: «Прошу Вашеця на весіле» [Лозинський 1992: 53]. Виділяємо тут традиційну, комунікативну, етичну функції. Такі формули символізували залучення усіх членів соціуму до участі у створенні нової сім'ї. Подібні тексти могли набувати більш розгорнутої форми, а у функціональне поле такої примовки долучається, крім апелятивної та традиційної, ще й естетична функція.

Другий важливий етап в українському весіллі — заручини. Усі примовки, які виголошувалися тут, мали етичну, традиційну, комунікативну функції. Провідна роль у заручинах належала дружкові — своєрідному розпорядникові обряду. Дружба з'єднував руки молодих рушником і розпочинав церемонію заведення їх за стіл, звертаючись до батьків дівчини: «Тату й мамо, просять тут вас діти про благословенство, що має їх пан Бог

докупи злучити, на перший посад сісти». Молоді кланялися батькам і всім родичам. Дружба брав подану матір'ю хустину, давав кінець молодим та заводив їх за стіл, питаючи: «Мамо, тату, а чи буде так хороше?» Батьки відповідали: «Хороше». Дружба: «Дай же, Боже, щоб так довіку було хороше». Молоді сідали, а дружба розкраював на тарелі сир і обносив гостей, примовляючи: «Молода просить Вас на заручини» [Холмщина і Підляшшя 1997: 287—288]. Тут з'являється ще й магічна функція. Виконання примовки мало забезпечити щастя для молодого подружжя. Діалогічна форма свідчить про архаїку цього звичаю.

Обдаровуючи молодого, дружба брав на палицю рушник, розмахував ним і казав: «Десь тут був наш пан молодий, а то просить панна молода на перший марципан, щоб то було прийнято з ласкою, охотою і дякуванням». Молодий приймав подарунок і відповідав: «Дякую навперед Богові Святому, й батькові, й матері, молодій і тому, що сидить у столі, і тобі, дружку, за твою услужку». Так обдаровували усіх гостей від нареченого [Холмщина і Підляшшя 1997: 228].

Характер тексту, яким благословляли молодих, зазвичай залежав і від місцевої традиції. Є приклади, коли таке благословення оформлюється у досить поширений текст. Воно позначає момент, коли парубкові кладуть на голови шапку чи керсаню, а дівчині — вінок. З цього часу вони вже вважатимуться князем-молодим і княгинею-молодою. «Ми тебе покриваєм твоїв молодостев і радостев і твоїм вінком! Вінчаємо твоє парубоцтво барвінковим вінком і Божим столом і Божим даром (колачами) та Божим сьвітлом! Благословимо тебе шестем, здоровем і сами і з людьми і з Господом Богом! Шобисте були чесні, величні як Божий дар за Божим столом! Шобисте Бога просили, шобисте на світі прожили, йик матер і отец жие, шобисте сї коршмами не вальили! Вінчуємо вас худобов, вівцями, козами, коровами, волами, бджолами, усіми поминниками, шоби вас молоденьких тепер покривали (аби усею так багато було). Укриваємо тебе не раз, не два, не три. Парубком вже не будеш. Тобі би вже газду-

вати, Бога просити, з своєв суженов щире на світї жити. До трох раз, коло стола би тобі чьис обходити» [Шухевич 1904: 18].

У цьому разі спостерігаємо поєднання магічної, перформативної, традиційної, етичної, естетичної та величальної функцій. За місцем та функціями в обряді, а також за характером виконання наведений зразок, на нашу думку, беззастережно можна віднести до примовок. Це свідчить про структурну різноманітність примовок, які мають властивість доповнюватися і поширюватися. Функції тексту залежатимуть від його структури, місця в обряді та характеру регіональної традиції. Заручини, вочевидь, сприймалися як один із переломних моментів весільного обряду. Деякі зразки примовок демонструють значну питому вагу магічної функції. У наступному прикладі використовується формула подібності, яка покликана ще більше підкреслити не порушність весільного союзу. Старший староста говорить: «Я вас благословлю так, аби вас ніхто не міг розщепити, як не розчепить бджолу від меду!» [Шухевич 1904: 13].

Домінуючою естетичною функцією відзначаються примовки, що за походженням є весільними піснями, які стали виконуватися без музичного супроводу. Невеликі за обсягом, ці тексти коментують обряд. «Коли плетуть віночок молодій, кажуть: «Вийся, віночку, гладко, як виннеє япко, бо підеш межи люди — наша слава буде» [АПУ, од. зб. 6 арк. 1]. Примовки у весільному обряді є прикладом того, як у функціональному полі тексту все більшого значення набуває естетична функція.

Перед шлюбом батьки благословляють молодих. Для цього використовувалась одна з універсальних побажальних формул: «Хай пан Бог благословить, щастя й долю дає» [Холмщина і Підляшша 1997: 295]. Водночас, існують записи, де таке благословення розгортається у художньо довершене обрядове дійство, в якому примовки є засобом творення цієї довершеності.

«Як тільки княгиня сяде на коня [перед від'їздом до шлюбу. — О.Л.], дивиться через колач, увязаний при живчику правої руки, на всі чотири сторони сьвіта; коли погляне на схід сонця, каже матка: «Абис була як зоря красна»; коли-ж молода поди-

виться на захід, цілує її мати і каже: «Абис була як сонце щасна!» Скоро княгиня погляне через колач на північ, зближає ся до неї отець з словами: «Не знай ніколи ні зими, ні нужди»; а як заверне ся до полудня, кажуть дружки і дружбове: «Аби вам всюда було мирно»; за сим приповідають усі в голос: «Тай пишно, тай мило, тай тепленько в груди!» — на що княгиня відповідає: «Прости Бог, Вам, люди добрі» [Шухевич 1904: 31—32]. Потрібно звернути увагу, що примовка набуває художньої довершеності саме в обряді. Вирвані з контексту репліки уже не справлятимуть такого враження. Цей приклад показує, як комплекс примовок творить обрядову дію. Вербальний текст тут не лише коментує, але й пояснює, розкриває її зміст. Акцент із дії перенесено на слово, а саме на ритуально приписані примовляння.

Поєднання естетичної довершеності та залишків магічного минулого у таких текстах дослідники уже відзначали: «Побажання молодим перед від'їздом до церкви вражають гуманністю і врочистістю, хоч у своїй основі є, напевно, пережитками давніх магічних дій для забезпечення молодим багатства і всякого благополуччя» [Здоровега 1974: 101].

Наступним етапом українського весілля, де активно використовуються примовки, є поздоровлення молодих на самому весіллі. Під час весільного столу для молодих виголошувалися різноманітні доброзичення.

«Дай, Боже, нашим молодим на вік, на здоров'я, а ворогам на безголов'я. Посилай, Господи, нашим молодим щастя і вік довгий й розум добрий. Щоб вони одне одного почитали і рід свій не забували. Щоб діждали всього добра і в полі, і в долі. Щоб Господь хліб родив і скотину плодив!» [Милорадович 1991 195]. Магічна функція гармонійно поєднується тут із естетичною та величальною.

Кульмінаційним моментом весільного столу був обряд поділу короваю. Під час цього виголошувалися своєрідні побажання — вівати (перепій, дарування). За своїм призначенням вони близькі до примовок, але мають іншу форму виконання. Вони співаються, причому виконує їх хор (молодого чи моло-

дої). Є зауваги, що подібні тексти можуть не лише співатися, а й промовлятися, що свідчить про трансформацію жанру і про ще одне джерело поповнення фонду примовок.

Перепиваю телятко,

Щоб було в вас малятко.

Перепиваю ягнята,

Щоб родились у вас близнята.

[АПУ од. зб. 8 арк. 20].

Весілля — час жартів, сміху, ритуальне приписаних веселощів, розваг. Цим пояснюється той факт, що примовки, які виконувалися під час розподілу короваю, мали жартівливий характер.

У примовок, які виконуються під час обряду покриття молодії, можуть акцентуватися різні функції. Зокрема магічна функція: «На ранок після «комори» свекруха пов'язує хустку молодій: «матка завиуває молоду у червону хустку, приповідай мати до доньки: «Абих тогди вздріла на тобі вінок на голові, як вздрю свою потилицу; абих тогди тобі на весілю гуляла, коли мині на пйиті поросте волосе!» [Шухевич 1904: 63]. Формула неможливого підкреслює незворотність та непорушність обряду, що відбувся. Проте інші зразки є привітаннями та добрими побажаннями з нагоди одруження. Як одягають очіпок молодій на весіллі, то примовляють: «Накладаю я тобі очіпок, щоб ти його не скидала й закону не теряла, і поздоровляю тебе великою головою й молодим чоловіком». Або ще коротше: «Будь здорова з великою (червоною, білою) головою» [Милорадович 1991: 218]. Відзначимо у двох останніх прикладах ще й перформативну функцію, що покликана підкреслити перехідний статус виконуваної обрядодії.

Хоча український весільний обряд і має певні локальні відмінності, проте, по суті, складається із рівнозначних взаємозамінних елементів. Буквально всі обрядодії весільної драми від-

значаються широким вживанням примовок. Особливо активно вони виконуються у найбільш значущі моменти обряду. Здається, що тут ми можемо говорити про дискретність обрядового дійства, де найбільш важливі — з точки зору проходження обряду — моменти оформлюються не тільки за допомогою ритуально приписаних пісень, а й ритуально приписаних примовок. Що ж стосується вживання заклиналих примовок, то вони виконуються здебільшого під час обрядодій перформативного характеру. Чим ближче до «переходу», тим активніше застосовуються різноманітні формули у вигляді примовок для забезпечення непорушності весілля, довгого життя, достатку, любові між молодятами. Виконавцями примовок тут можуть бути здебільшого весільні чини: свати, дружба, батьки молодих тощо.

Характерною жанровою ознакою примовки є первинність магічної функції, а надалі — її чимала роль у функціональному полі того чи іншого тексту. У весільному обряді всі репліки обрядового сценарію є більшою чи меншою мірою магічними, адже у фольклорній свідомості збереглося уявлення про важливість точного, «правильного», перебігу обряду як запоруки щастя, достатку, благополуччя молодої сім'ї.

Приклад весільного обряду особливо яскраво демонструє процес естетизації магічної формули. Набуваючи в обряді естетичної функції, примовка отримує довершену форму, стає добрим зразком українського фольклору. Звісно, цьому сприяє насамперед публічність виголошення тексту та його включеність у структуру обрядового дійства, яке є цілісним високохудожнім явищем.

2.3.3. Поховально-поминальна обрядовість

Примовки у поховально-поминальній обрядовості виникають у таких ситуаціях:

- 1) при звістці про смерть кого-небудь із близьких чи знайомих;
- 2) при ритуальних прощаннях з родиною, односельцями тощо;

- 3) при винесенні покійника з хати, із села;
- 4) при поверненні додому з кладовища, під час застілля;
- 5) примовки-обереги від ходячих покійників;
- 6) примовки у річні поминальні дні, найчастіше під час трапези.

Коли довідаються, що хтось помер — при усному повідомленні, чи як почують, що дзвонять по душі, використовують низку традиційних усталених формул-відповідей: «Царство небесне, вічний покій переставшийся душі», «Нехай з Богом спочиває», «Легко йому лежать, пером землю держать» [Українські приказки 1993: 55]. Найімовірніше, домінуючою функцією тут виступатиме функція етична, поведінкова — важливо правильно поводити себе в такій ситуації, сказати не звичайні слова, а такі, що регламентовані етичними нормами соціуму.

Особливо показовим, на наш погляд, є обряд прощання з небіжчиком. Одноманітний за структурою та характером вербальних формул, він може бути пов'язаний з різними етапами поховального обряду. В деяких місцевостях збирачі фіксують обряд прощання з людиною ще перед смертю. Вмираючий просить пробачення у тих, «з ким мав суперечку». Він говорить: «Подаруйте мі, щом вас оклеветав; по раз перший прашайте, по раз другий прашайте, і по раз третій прашайте». Той, що гнівався, відповідає три рази: «Прашаю вам, ний вам Господь Бог праша...» [Гнатюк 1912а: 203]. До речі, цей ритуал відбувався навіть у тому випадку, коли хтось помирав несподівано. Тоді за померлого говорили живі й самі ж відповідали [Гнатюк 1912а: 203]. Примовка у цьому випадку набирає рис діалогу чи автодіалогу. За іншими джерелами, формули прощення виголошує священник, коли дає опровід, а потім, коли виносять небіжчика з хати, та «над каждым потоком» [Шухевич 1904: 248]. Обов'язковість здійснення ритуалу засвідчує велику роль магичної функції. Значне місце має тут і функція етична. Значення «прощання» полягає передусім у тому, щоб покійник відійшов на той світ із миром. Тим самим підкреслюється завершеність для нього земних справ. Подекуди чоловіки, які виносили труну, від імені небіж-

чика промовляли: «Бувайте здорові» [Холмщина і Підляшшя 1997: 302]. Ця формула є своєрідним оберегом для живих, тобто вербально-обрядова модель виконує магічну (апотропейну) функцію. Детальніше семантику та функції ритуалу прощення пояснює такий приклад. «По дорозі до могилок зупинялися біля хреста на роздоріжжі і той, що від трупу, коротко промовляв: «Ото іде душа на той світ і перепрошує через мої уста дружину, дітей, кровних і приятелів, щоб не гнівалися, пам'ятали про нього» [Холмщина і Підляшшя 1997: 303]. Виголошення примовки відбувається від імені ритуального замісника небіжчика. Головний сенс цього ритуалу полягає в тому, що людина, яка йде в інший світ, не має полишати на цьому ні образ, ні поганих споминів.

Дещо іншу семантику має обряд «прощення» між домочадцями та майстрами, які робили деревину, копали могилу для покійника. Причому обрядодія оформляється за допомогою аналогічних вербальних формул: «Тепер улякають коло деревища усі, і помолившись, кличуть столярі три рази: Прощийте нас! — а домашні відповідають: Прощиємо!» [Шухевич 1904: 243]. Пояснюють цю обрядодію так: «що гніву нема за те, що робили деревище» [Шухевич 1904: 243]; або «Се на знак, що гробарі то-ту роботу прикру для рідні не робили охочо і з власної волі; вони хочуть бути чистими» [Шухевич 1904: 253]. Подібний обряд прощення здійснюється над тими людьми, що несли домовину. Головною тут буде функція катартична (як різновид магічної), очищення після контакту з покійником.

На поминальному обіді після поховання пили горілку. «З першої чарки перед тим, як випити, надливали кілька крапель на землю, мовлячи: «душкам!» Випивши, кілька крапель виливали позад себе, примовляючи: «А нам на здоров'я» [Холмщина і Підляшшя 1997: 304]. Існуючи в єдиному ритуальному комплексі із діями, вербальний компонент бере на себе основне семантичне навантаження.

Споживання ритуальної страви (колива) на поминках вимагало виголошення традиційних формул: «Царство небесне (имь-

ярек)! пером земля над ним! нехай со святими почиває та й нас дожидає!» [Українські приказки 1993: 55]. У застільних формулах до магічної приєднується етична та традиційна функції.

Низка примовок у поховально-поминальному обряді виконуються з метою вберегтися від покійника. Апотропейну функцію оберегу від смерті, негативного впливу небіжчика можна розглядати як ще один різновид магічної функції. «Не на вміру-щого! (Як у мерця очі незаплющені — на вміру-щого, а заплющені — ні)» [Українські приказки 1993: 51]. Це мало особливе значення, коли існує впевненість, що покійник був нечистим, чарівником чи помер не своєю смертю. «Якщо в громаді існувала впевненість у тому, що небіжчик був відьмарем чи чарівником, то йому відразу в домовину вкладали «железце і свячений мак і казали: «Тоді до нас прийдеш, як цей мак перелічиш і залізце перегризеш» [ІМФЕ, Ф. 15-3, од. зб. 158, арк. 226]. У схожих випадках вживається і таке прокляття: «Колом йому в спину (як що вмерло непевне)» [Українські приказки 1993: 55].

Ще одна група примовок належить до поминальної обрядовості. Це передусім ритуальна трапеза і поминання померлих родичів на Зелені свята та на Провідну неділю. Саме у ці дні звичай поминати померлих зберігся найкраще. Наведені нижче приклади демонструють зразки поєднання апе-лятивної, традиційної та комунікативної функцій. «Після закінчення приватної панахиди господар розбиває ці яйця об могильний хрест і віддає їх старцю, примовляючи:

«Помолись, дідуню,
за умершого татуня,
за умершую матуню
І за сеструню».

[Чубинський 1993: 39]

На Провідну неділю примовляють до чарки: «Царство небесне, вишній спокій приставшим душам: всім батькам, рідним, близьким і далеким. Легко їм лежать, пером землю держать. По-

силай, Господи, їм царство не бесне і постав милостину малу за велику перед душею» [Милорадович 1991: 206]. На передодні Зелених свят подекуди поминали на могилках, але здебільшого це відбувалося вдома. Коли всі сідали за стіл, господар закликав померлих: «Прийди, душечко, до того обіду убогого» [Шухевич 1904: 180].

Святвечірні запрошення на кутю, які розглядалися у календарній обрядовості, теж слід вважати поминальними формулами. Пом'янути небіжчика добром могли такими доброзиченнями: «Хай вона нашим дітям сницця»; «Нехай вона своєму роду сницця» [Холмщина і Підляшша 1997: 55].

Отже, досліджуючи функціонування примовок у поховально-поминальній обрядовості, можна відзначити домінування магічної функції примовок, що визначається особливим статусом цих обрядів. Етична функція передбачає дотримання належних правил вербальної поведінки під час обряду. Стикаючись зі смертю, людина завжди почувається розгублено, невпевнено. Примовка у такому випадку — інструмент, що дає можливість використати узвичаєні формули. Людина, з одного боку, демонструє знання належних правил поведінки, з іншого — апелює до традиції. Поряд з етичною з'являється функція традиційна.

Підсумовуючи викладене у цьому розділі, можемо зазначити, що примовки виділяють найбільш важливі (з точки зору людини традиційного суспільства) моменти обряду. Найактивніше вони використовуються у переломні моменти в житті людини та календарного року. Ситуації, що супроводжуються виголошенням примовок, можна співвіднести зі структурою *ritas de passage*. У цих випадках роль вербального тексту примовок співмірна з архаїчною функцією слова: моделювати світ, виступати своєрідним засобом творення гармонії, космосу в переломні часові моменти. Виконавець примовки на час її виголошення стає «володарем слова». Мета виголошення примовки — не змінити весь навколишній світ, а лише вплинути на мікросвіт — власну

сім'ю, родину. Тому виконавцями примовки найчастіше є учасники відповідного календарного чи родинного ритуалу: господар, господиня дому, ритуальні відвідувачі господи (колядники, кукуцарі), а також чини в родинно-побутових обрядах: староста, дружба, весільні гості, баба-повитуха, куми, родичі небіжчика тощо.

Усі примовки виникали як тексти магічні. Примовка завжди виконується з певною прагматичною метою: добитися змін на користь того, для кого ця примовка вимовляється. Здебільшого це сам виконавець або хтось із його близьких (наприклад, у доброзиченнях). У процесі історичного життя фольклору вони доповнюються цілим рядом нових функцій. Магічна функція краще зберігається у тих зразках, де прагматично-практична ціль для людини все ще є актуальною. У випадках, коли примовки відображають давні міфологічні уявлення, смисл яких для носіїв фольклорної традиції вже стерся, домінуючі позиції займатимуть функції квазімагічна, апелятивна, традиційна, етична, естетична, розважальна.

Що стосується особливостей функціонування примовок, то спостерігається тенденція до зменшення ролі магічного компонента практично в усіх традиційно-обрядових сферах. У певні періоди традиційна функція може домінувати над функцією магічною. П. Богатирьов характеризував такі випадки як «немотивовані магічні дії», тобто магічна функція у примовці змінюється на квазімагічну. Проте часто стикаємось із повторним «набуттям» примовкою магічної функції, коли обряд з немотивованого стає мотивованим, про що свідчить, зокрема, створення нових текстів примовки. Дослідження примовки у відкритому суспільстві показує, що домінуючою тут буде, знову ж таки, магічна функція. Тобто для сучасної людини виголошення тексту та здійснення ритуалу можливе лише за умови розуміння прагматики виконання.

Значний вплив на характер функціонування примовки має така особливість виконання, як проговорювання вголос чи просебе (внутрішнє мовлення, шептання). З цим пов'язана

спрямованість примовки «на себе» та «на стороннього». У першому випадку маємо справу із автокомунікацією, для якої, власне, і характерне внутрішнє мовлення, шептання, як форма виконання примовки. Другий випадок обов'язково передбачає співрозмовника чи співрозмовників, які повинні сприйняти адресовану їм репліку. Публічне виголошення тексту одразу привертає увагу до його естетичного оформлення. Вміння гарно, влучно сказати підвищує статус виконавця в очах оточуючих. Це особливо яскраво проявляється у текстах, де магічна функція дещо стерта, уже не відчувається носіями повною мірою. Естетична функція притаманна таким тематичним групам, як поздоровлення, заклички, весільні віншування, побажання на хрестинах, при першій купелі новонародженого, у різноманітних поздоровленнях, тостах тощо. Включеність тексту до обряду також сприяє його естетизації.

Яскравий приклад естетизації примовки дає весільний обряд. Тут спостерігається інший процес: яскраве весільне дійство сприяє естетизації примовки, а сама примовка, вживаючись у певній обрядодії, сприяє її естетичній довершеності. Для примовок у весільному обряді характерні також традиційна, апелятивна, розважальна функції.

У родильному обряді спостерігається тенденція до збереження магічної функції у цілій низці примовок, що супроводжують народження дитини. Більшість текстів родильного та хрестильного обрядів набирають етичної та комунікативної функцій. Обряди, пов'язані з першою купіллю дитини, мають естетичну та апелятивну функції.

Найкраще магічна функція збереглася у примовках поховального ритуалу. Це можна пояснити специфікою самого обряду, значною сакралізацією похорону, що зберігається й понині. Поминальна обрядовість, а також звістка про померлого — сфера впливу магічної та естетичної функцій. Примовка тут підказує модель поведінки, прийняту для членів певного соціуму.

На нашу думку, закономірним є те, що більшість примовок — тексти спрямовані на моделювання добра, позитивного нача-

ла. Якщо виводити генезу примовки як слова, яке було покликане моделювати навколишній світ, творити космос із первісного хаосу (В. Топоров), бути тим механізмом, який утверджує перемогу життя над смертю (О. Фрейденберг), то таке трактування зближує функції примовки із функціями обрядової поезії. Добре, благає слово здатне творити гармонію в навколишньому світі. Те саме покликаний робити обряд. Ще раз підкреслимо, що важливою є спрямованість на позитивне, прагнення використати ті періодично повторювані моменти, коли можна змоделювати щасливе майбутнє. Жити у природних ритмах, не втручатися у природний плин речей, жити у злагоді з довкіллям — ось концептуальна настанова людини, яка використовує примовки.

РОЗДІЛ 3

ПРИМОВКИ В ОКАЗІОНАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

3.1. Ситуації побутування примовок

Аналіз вживання примовок у календарних та родинно-побутових обрядах засвідчив, що поява примовки у структурі обряду визначається статусом тієї чи іншої обрядодії як перехідної.

У цьому розділі досліджуватимуться примовки, які вживаються у найрізноманітніших okazіональних ситуаціях. Аналізуючи господарське життя, народний побут, етикет, дотримуємося думки, що буденне життя людини так само достатньо ритуалізоване та міфологізоване, як і обрядове, хоча ця ритуалізованість та міфологізованість здебільшого носіями фольклору вже не відчувається.

Специфіку функціонування примовки не можна вивчати лише через модель дослідження фольклорно-етнографічних записів, зроблених у минулому. Доцільно звернутися до безпосереднього аналізу живого побутування фольклорного тексту, про яке можемо говорити на сучасному етапі існування традиції. Це і зумовлює необхідність включення до монографії підрозділу, присвяченого сучасним примовкам.

Спробуймо окреслити спектр явищ, для яких характерне вживання примовки (див. рис. 3.1). Такі тексти охоплюють область безпосередніх контактів людини з природою (живою, неживою), окультурення природніх об'єктів (господарське життя, побут), галузь міжособистісних та соціальних стосунків (людина в соціумі).

Наголосимо, що цей поділ є не класифікаційним, а типологічним. Тобто межа між групами є умовною: в реальному побутуванні фольклорного матеріалу окремий текст може співвідноситися з будь-якою із вказаних груп. Наприклад, примовка, яку виголошували, коли бачили зірку, що падає, може бути зарахо-

вана до різних груп. Це залежить від того, якої семантики набуває обрядодія у різних носіїв фольклорної традиції.

Рис. 3.1. Сфери побутування примовки

Дослідження необрядових примовок показало, що лише деяка їх частина вживається при ситуаціях, що регулярно повторюються. Виголошення інших є випадковістю, не передбаченою заздалегідь, або ж вимагає спеціально створених умов для виконання тексту. Виділимо три типи ситуацій, в яких можуть виконуватися необрядові примовки (рис. 3.2).

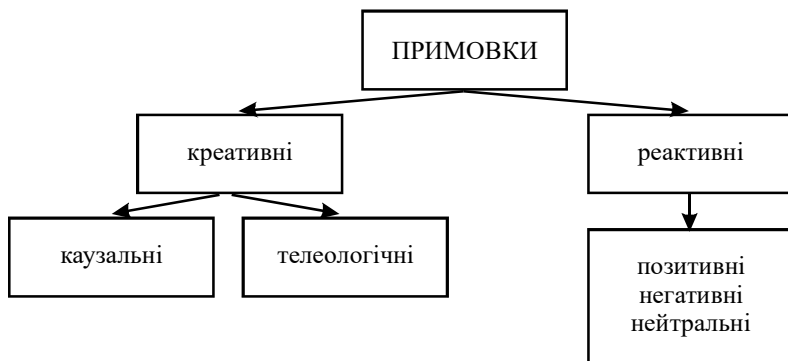

Рис. 3.2. Оказіональні примовки

За ставленням суб'єкта виконання до ситуації виконання примовки можемо виділити креативні та реактивні моделі. Креативні ситуації характеризуються необхідністю створення чи використання певних умов для промовляння тексту, їх також можна поділити на каузальні (зумовлені певною причиною) та телеологічні (цільові). Каузальні примовки передбачають використання визначених наперед, періодичних ситуацій. Оскільки характер дії, виконуваної у цій ситуації, ужитково-технічний, то власне примовка й підкреслює особливий статус цієї ситуації. Прикладом цієї моделі є ситуації, що мають загальну семантику «нового», «першого», супроводжують початок або закінчення певного виду робіт. Так, наприклад, коли господар береться до приготування їжі, вона відчиняє пічну заслінку і, запалюючи вогонь, хрестить його і говорить: «Господи, благослови своїм духом святим!» [Милорадович 1991: 181]. Перед тим, як садити хліб у піч, його треба перехрестити і сказати: «Не сама печу, мені Матінка Божа допомагає» [АА, додаток I, № 15.4]. Перед тим, як мочити коноплі, примовляли: «У воду, як вовк, а з води, як шовк» [Милорадович 1991: 250].

Телеологічні примовки зумовлені спеціальною метою. Як правило, їх викликає ситуація нестачі, яка спонукає створити спеціальні умови (порубіжну ситуацію), необхідні для виконання примовки. Саме ця примовка й покликана ліквідувати нестачу. При цьому характер дій, що супроводжують виконання вербальної формули, буде не ужитково-технічним, а магічним. У цьому випадку для створення порубіжної ситуації виконавець повинен дотриматися низки умов: виконання повинно відбутися у порубіжному локусі (курник, поріг); в особливий час (на світанку або при заході сонця); потрібно виконати досить складні маніпуляції з предметами, властивості яких повинні перейти на об'єкт, що має змінитися. «Аби пес був лютий і пруткий, треба мочити тютюн через три дні в молоці, потім перецідити молоко через вістрє коси і зварити в нім осече гніздо з осами при чім треба говорити ось яку примівку: «Абис був острый, як коса, а жерсткий як оса». Зварене молоко дає ся псови їсти у черу (рідка

кулеша); від того стає він дуже лютий [Шухевич 1901: 107—108]. «Якщо загубив щось у хаті, то треба ніжку стола обв'язати якоюсь білою шматкою і сказати: «Чорте, чорте, ти пограй, а тоді назад віддай», тоді вже зараз знайдеш те, що загубив» [АА, додаток I, № 13.4]. «Щоб вивести бородавки, треба із солом'яної стріхи витягувати соломинки, доторкатися ними до кожної бородавки окремо, примовляючи: «Тобі», а потім встромити в землю, де капає вода зі стріхи, сказавши: «Мені», і так далі — на кожну бородавку окремо» [АА, додаток I, № 7.3]. Від уроків у маленької дитини: «...кладе сама мати коло порога віник, а на віник дитину, і тоді переступа його тричі та й каже: «сама мати спородила, сама вроки і врочища одходила». Три рази ото перекаже, а потім візьме дитину на одну руку, ударить її тим самим віничком по задияти, тай за поріг дитину кладе там на подушку, чи там у колиску, як уже її наготовлено» [Кузеля 1906: 168]. Телеологічні примовки за своєю природою найближчі до замовлянь, які теж потребують створення спеціальних умов для виконання. Телеологічні примовки можна співвіднести із замовляльно-заклинальними засобами як різновидом замовляльно-заклинального акту. Очевидно, цю групу текстів потрібно вважати перехідною між замовляннями і примовками. Саме ці тексти найточніше відповідають широко вживаному терміну «магічна формула».

Реактивні ситуації є виявом безпосередньої, швидкої вербальної відповіді суб'єкта на специфічний вплив навколишнього світу, їх можна поділити на такі, що нейтралізують негативний вплив, забезпечують удачу або є нейтральними. До цієї групи можемо зарахувати численні примовки при зустрічах, а також різноманітні обереги, що покликані нейтралізувати негативний вплив. Для цієї групи особливе значення має момент виголошення примовки — одразу після зустрічі чи поміченого впливу. Наприклад: «Подекуди вважалося, що падаюча зірка — це вмираюча нехрещена людина. Тоді треба було сказати: «Хрещається раб Божий, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа» й назвати жіноче або чоловіче ім'я» [Холмщина і Підляшшя 1997: 318]. «Якщо

люстерко розбилосі, то буде біда. Але її можна відогнати. Тре одразу по пару разів сказати: «Люстерко розбивається — біда раби Божої (ім'я) не чіпляється»[АА, додаток I, № 4.5]. «Як побачиш сороку, то треба швидко сказати: «Цур, сорока, моя хороша новина», тоді дійсно якісь хороші новини протягом дня будуть»[АА, додаток I, № 16.1].

Ми вже зазначали, що примовки досить широко охоплюють різноманітні сфери життя і діяльності людини традиційного суспільства. Спробуємо окреслити, для яких саме моментів у повсякденному і господарському житті, в побуті, у стосунках між людьми і природою характерне вживання примовок. Для цього скористаємося виділеними нами тематико-функціональними групами української необрядової примовки. Охарактеризуємо тематичну групу як сферу діяльності, де необхідний магічний вплив, тобто визначимо, чим зумовлена поява примовки власне у цій галузі діяльності людини. Далі, у межах виділених тематичних груп, спробуємо визначити, які саме ситуації відзначені вживанням примовок та чому саме ці моменти можна вважати перехідними. В межах окремої тематичної групи охарактеризуємо:

- які жанрові різновиди примовки у ній представлено;
- які типи примовок за ситуацією виконання є найбільш продуктивними;
- які функції властиві оказіональним примовкам.

До необрядових примовок відносимо всі тексти, що не входять до структури обрядів (календарних свят, весільного, поховального обрядів, ритуалів, пов'язаних із родильно-хрестильним комплексом та етапами соціалізації дитини).

Серед необрядових примовок виділяємо декілька груп. Найбільша кількість господарських примовок пов'язана із землеробством. Значну частину формульних текстів людина традиційного суспільства використовувала при догляді за домашніми тваринами. Характерне вживання примовок для багатьох ремесел та промислів: будівництва, пасічництва, рибальства, чумацт-

ва, збиральництва, вирубки та сплаву лісу тощо. У групі побутових примовок виділяємо тексти, що вживалися під час таких робіт, як прядіння, ткацтво, прання та зоління білизни; формули, пов'язані з їжею та харчуванням, а також з доглядом за одягом, волоссям. Окремо виділяємо okazionalnі примовки, що виконувались у ситуаціях випадкових, що виникали у житті людини без певної закономірності. Відносимо сюди такі тематичні групи: примовки, пов'язані з народними уявленнями про живу й неживу природу тваринного і рослинного світу; примовки, які мають зв'язок з народною медициною та гігієною; тексти, що охоплюють сфери громадських, соціальних, міжособистісних стосунків. Формульний характер цих текстів, їх широке поширення та використання дозволяє віднести майже всі означені тексти до примовок.

3.2. Особливості побутування та функції примовок у традиційному суспільстві

3.2.1. Землеробство, тваринництво

В усьому корпусі примовок більшість становлять тексти господарського циклу, зокрема пов'язані із землеробською діяльністю українського селянина, що історично зумовлено роллю цього виду діяльності в житті українського етносу. Кожен етап вирощування хліба супроводжувався ланцюжком ритуалізованих дій.

Якщо ж спробувати дати відповідь на питання, чому саме землеробські обряди супроводжувалися безліччю примовок, потрібно вказати декілька причин. По-перше, землеробство, як і тваринництво, є доволі архаїчним видом діяльності людини. Виникнувши в період тотальної міфологізації свідомості, землеробство і тваринництво відобразило характерну особливість первісного світогляду — синкретичну єдність дій ужитково-технічного характеру та символічного їх осмислення. З цієї ж причини міфологізується будь-яке явище культури, що має давнє походження. По-друге, зерно, потрапляючи у всепоглинаю-

че і всепороджуюче лоно землі, зазнає метаморфози: помирає, щоб знову відродитися колосом і дати нове зерно, новий урожай [Frazer 1890]. Можливо, до примовок, пов'язаних із землеробством, слід було б віднести і низку магічних текстів, що їх виконують у певні календарні свята. Для зручності подальшого аналізу матеріалу пропонуємо зробити таке розмежування: якщо певна обрядодія та закріплена за нею примовка безпосередньо пов'язані з якоюсь календарною датою, варто розглядати останню у циклі народного календаря. У разі, коли важливішим є приуроченість до певного етапу робіт, примовку відносимо до розряду господарських.

З календарними формулами землеробські примовки ріднить також сезонна періодичність виконуваних робіт. Першими важливими етапами сільськогосподарських робіт є оранка і сівба. Перед початком оранки господар «бере хліб у руки, прикладає хліб до голови собі, коневі чи волам, тай каже: «Декувати Господови, що допоміг діждати цього хліба їсти, так Господи допоможи цього діждати, що на него орю» [Шухевич 1902: 164].

Особливо численною є група текстів, що супроводжує сівбу. До цієї події готувалися дуже ретельно, особливу роль тут відіграє ритуальна чистота сіяча. Наприкінці XIX ст. ця ритуальна чистота досягалася поєднанням реальних та акціональних компонентів із використанням спеціальних вербальних формул. «Перед виїздом сіяч, бив три поклони біля образів і кропив насіння сумішю освяченої в різний час води — вечірешньої, орда-нської і стритенної... волів, запряжених у віз, борони, мішки з зерном, звертається спочатку до волів зі словами: «Будьте, ситі, як земля, а швидкі, як вода»... Кропить потім господу, город, хреститься на чотири сторони і примовляє: «Господи! Поможі у Божу путь святого хліба починать робить!» [Милорадович 1991: 258]. Засівання зерна також супроводжувалося своєрідними молитвенними звертаннями. Розсіваючи зерно, господар примовляє: «Господи, поможи! Дай, Господи, час добрий. Роди, Боже, на всякого долю — й на кривого і на сліпого і на бачущого і на видющого. Щоб було людям дати і продати» [Милорадо-

вич 1991: 259]. Першу або три перших жмені зерна сіяч кидає складеними навхрест руками. При цьому він говорить: «Вроди, Боже, і на чужую долю!» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 212]. «Починаючи сіяти, перехреститься, кажучи: «Роди, Боже, на всякого долю, на старого, на малого й на ту птицю, що літа по полю»[ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 212] . «Коли посіють зерно, то загадують: «Роди, Боже, на всякого долю: на кривого, на сліпого й на здорового»[ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 633, арк. 06].

Усі ці примовки виконують функції як магічну, так і традиційну. Очевидно, вимовляючи подібні тексти, господар не тільки вірив у необхідність саме такого впливу на збільшення урожаю збіжжя, як прагнув виконати ту чи іншу дію згідно з традицією. Ймовірно, що в процесі побутування примовки магічна функція може змінюватися на квазімагічну. Домінування квазімагічної чи магічної функції у наведених прикладах буде визначатися модусом мислення середовища, а тому потребує дещо іншої методики аналізу (див. п. 3.3.). Усі наведені вище примовки зараховуємо до каузального типу.

Магічна функція актуалізується у тому разі, коли використовувалися відворотні формули, за допомогою яких прагнули нейтралізувати небажаний вплив. «Як хто хоче, аби сі у него ліпше родило, то озме грузи з чужого польи, перікине на свою ниву, тей вже у него ліпше збіже буде. А як той другий господар зобачит, то повинен сказати: «Що собі зичиш, аби мені було, а що мені зичиш, аби тобі було» [Колесса 1998: 90].

Також надзвичайно важливим періодом у сільськогосподарському році є час жнив. Відзначені вживанням примовок наступні етапи: початок жнив, перший сніп, обжинкова борода, обжинки. Початок роботи супроводжувався виголошенням ритуальних примовок. «Сторонніх женців господар, пригостивши горілкою і промовивши: «Благослови, Боже, щоб з цього дня так щодня! Хай вам Бог помагає!», також веде на поле» [Милорадович 1991: 263]. Відзначимо, що примовці, окрім традиційної та магічної, властива також етична функція.

Важливим у жнивному обряді є перший і останній сніп. Тексти, що супроводжують зав'язування першого й останнього снопів, будуються на основі гіперболічних побажань великого врожаю, а також містять прохання про силу для закінчення цієї важкої роботи («щоб не боліла спина»). У Карпатах, коли йшли перший раз жати ниву, то брали із собою хліб. У полі, скрутивши першу жменю колосся, клали її на хліб, а господар звертався: «Господи помагай!». Перехрестившись, зачинали жнива [Українське народознавство 1994: 159].

На початок жнив використовують і універсальну молитовну формулу. Ця формула використовується у дуже багатьох випадках. Очевидно, це більш пізня заміна ранніх, складніших за будовою текстів. «Сжав й связав первый сноп, женщина ставит его, приговаривая: «Дай, Боже, щоб як нажали один сніп, а с сього снопа щоб сто кіп, а з снопа четверик, а з копи сто пуд» [Милорадович 1991: 264]. «Подекуди пританцьовують навколо первого снопа і катаються по стерні, примовляючи: «Нивка, нивка! Верни мою силку! На нивку гнойок, а на мене, молоду, лойок» [Милорадович 1991: 264]. Можливе вживання і коротшої молитвенної формули: «Спасиби Богу за помогу!» [Милорадович 1991: 264]. Вважаємо, що у цих випадках примовці притаманна розважальна функція, хоча й магічна функція у редукованій, послабленій формі ще також присутня. Наведений приклад, згідно із запропонованим розподілом, можна віднести до каузальних примовок.

Для обжинок, якщо розглядати їх із точки зору фольклористики, характерним є обмін своєрідними ритуальними формулами між господарем поля і жінцями. «Дівчина у вінку виходить наперед, кланяється господарю, і, віддаючи йому вінок, говорить: «А дай, Боже, щоб ми на другий рік дождали жито жати і вінка вам принести». Господар бере вінок, дає дівчині гроші і говорить: «Дай, Боже, щоб на тебе в церкві вложили вінець» [Чубинський 1993: 60]. Виконання цієї примовки так само зумовлене ситуацією, має діалогічний характер і виконує традиційну, комунікативну, апелятивну функції.

Ще одна досить важлива група примовок пов'язана зі звичаєм залишати останні колоски на полі незжатими — Спасові (Іллі, козі) на бороду [Frazer 1890]. Примовки можуть мати функцію коментаря обряду. Окрім того, відзначимо також гіластичну (як різновид магічної) та комунікативну функції. «Після цього залишали біля борода хліб, сіль, воду й казали: «Оце, тобі, «борода», хліб, сіль і вода» [Поліська дома 1991: 48]. Примовки до «борода» могли мати характер доброзичення: «Роди, Боже, на всякого долю — і бідного, і багатого» [Чубинський 1993: 59]. Для останнього прикладу характерні апелятивна, традиційна та комунікативна функції. Причому комунікація в одному випадку може бути звернута до ритуального предмета (борода) або ж до максимально абстрактної Божественної сили.

Поряд зі жнивами, очевидно, варто розглядати косовицю. Ці види робіт майже збігаються в часі, правда, косять трохи раніше, ніж розпочинаються жнива. Згадані види робіт використовують однакові структурні типи примовок — ритуальний діалог із домінуючою апелятивною та традиційною функціями. Косовиця, як, очевидно, кожен вид спільної роботи, супроводжується традиційними формульними побажаннями. По суті, всі ці побажання разом з діями утворюють один обрядовий сценарій, у якому широко використовуються ритуальні примовки. Наприклад, під час сніданку перед початком роботи господар виголошує тост: «Дай, Боже, нам легко, весело сю траву знять!» — «Посилай, Господи!» — відповідають косарі» [Милорадович 1991: 252]. «Для збору висохлого сіна до господаря знову збираються у хату жінки, дівки і кілька чоловіків. Господиня дає їм горілки і сніданок, примовляючи при цьому: «Здорові будьмо! Дай Бог у годину в добрім здоров'ї сіно упорать, гребовицю закінчить». — «Дай Бог сей год убрать і на той діждать», — відповідають робітники». [Милорадович 1991: 252—253].

Вирощування інших сільськогосподарських культур пов'язане з використанням специфічних магічних текстів. Причому, здебільшого, для кожного виду рослин були свої спеціальні примовки. Усі ці тексти є прикладами каузальних примов-

вок. «Сіють коноплі так. Кладе по вуглах ниви яйця курічі тоді почина сіять і приказує: «Зароди, Господи, коноплі, льон такі білі і гладенькі, як яечка» [ІМФЕ, Ф. 28-3, од. зб. 155, арк. 15 зв.]. «Коли їдуть сіяти коноплі, беруть із собою сирі яйця; приїхавши на місце, їх варять, їдять і розкидають скорлупу по полю, примовляючи: «Роди, Боже, коноплі білі, як яйця». Від цього дійсно коноплі родяться кращої доброти» [Маркевич 1991: 56]. Садячи плодови дерева, «в ямку присипають гній і трохи зерна, примовляючи: «Я тебе годую хлібом, а ти мене своєю овочью щоб накормила» [Милорадович 1991: 234]. Цибулю-сіянку сіють, примовляючи: «Вроди, Боже, цибулю, як мою дулю» [Милорадович 1991: 243]. З цибулею пов'язаний відомий нам приклад «чорної» примовки, що стосується землеробської діяльності. «Варто під час посіву стерегтися вроків; так, якщо заздрісна сусідка, дивлячись на грядку скаже: «Не роди, цибуля, на ноздрятій землі», то може статися неврожай» [Милорадович 1991: 243].

Наступні примовки теж відносимо до каузального типу. «Садіння буряків — це обов'язок жінки, яка надягає в цей час червоний пояс і примовляє: «Господи! Дай, щоб буряки були красні, як жар, і великі поросли на любимійший жаль»; «Вроди, Боже, бурячки, як у мене литочки» [Милорадович 1991: 245]. Всі ці «аграрні» тексти побудовані на принципах симпатичної магії. Важливо перенести певні якості людини чи предметів, що були у контакті з рослиною, на саму рослину [Творун 1991]. Такі образні порівняння дозволяють говорити про поєднання у цьому тексті магичної та естетичної функцій. Садячи картоплю, примовляють: «Дай же, Господи, щоб було під сим коренем картопелек, як на неби хмарок, щоб така ся картопля була рясна, як на неби хмара густа!» [Милорадович 1991: 246]. Цікаво, що картопля — культура, що з'явилася в Україні пізно (не раніше ХІХ століття), але для неї використані прадавні моделі, які досі перебувають у широкому вжитку.

Примовки, які вживались при вирощуванні капусти є доволі розповсюдженими. Ці тексти структурно ускладнені, проте однотипні. Вони можуть бути невеличкими: «Вроди, Господи, ка-

пусту таку, як у мене голова». [Милорадович 1991: 244]. Але можуть будуватися за кумулятивним принципом, нанизуючи однакові структурні елементи. Часом такі тексти можуть досягати досить великих розмірів: «Приймаючись за першу стеблину розсади, господиня передусім перехреститися, примовляючи: «Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капустачка приймалась і в головки складалась». Потім вона хапається за голову й б'є себе по стегнам, говорячи: «Щоб моя капустачка була із кореня коренастая, а із листу головастая; і, садячи рослину в землю, придавить грядку коліном, щоб була туга, як коліно» [Чубинський 1993: 46]. У цьому та наступному прикладах знову спостерігаємо елементи естетизації. «Щоб моя капустачка була із кореня коренистая, і із листу головистая (голову собі обіймаючи і б'ючи у поли)! щоб не росла високо, а росла широко (присідаючи)! Щоб була така туга, як коліно (посидівши й придавивши коліном)! щоб була туга, як камінець, головата, як горшок, а біла, як платок (посадивши вже росаду, накривши її горшком, на горшок поклавши камінця, а поверх білу хустку)» [Холмщина і Підляшша 1997: 49].

При вирощуванні огірків особливо важливим був момент, коли на огудинні починали зав'язуватися плоди. Часом виконання цих текстів пов'язувалось із днем Костянтина й Олени. «Побачивши перший цвіт на огірках, господиня перев'язує його червоною ниткою, спішно вирваною із свого пояса і при цьому примовляє: «Як густо сей пояс в'язався, щоб так мої огірки густо в'язалися у пуплянки, в огудинні» [Холмщина і Підляшша 1997: 49].

Таким чином, примовки, які вживаються при вирощуванні сільськогосподарських культур, є магічними (ритуальні примовки виголошуються лише у момент відзначення початку роботи та на святкуванні обжинок). За типом ситуації виконання примовки майже усі зазначені випадки можна віднести до каузальних: використовуються постійні, регулярно повторювані, заздалегідь прогнозовані ситуації. Проте серед аграрних текстів є приклади телеологічних примовок: у разі нестачі (відсутність

зав'язі на огірках, шкідники псують врожай), яка потребує створення додаткових умов для виголюшення примовки. «Якщо... багато пустоцвіту, то господарня старається знайти де-небудь загублений литвинами «личак», волоче його ногою на свій город і кидає на грядку з огірками, примовляючи: «Як густо сей личак плівся, щоб так і мої огурки густо в'язались в огудинні» [Холмщина і Підляшша 1997: 49].

Захист сільськогосподарських культур від шкідників також вимагав певної уваги з боку господарів. «Як не може по світу голе ходити, щоб так не могли горобці соняшників пити». Треба з сією примовкою, обійти голому, у ночі, грядки, тримаючи в руках поляницю-забудьку, що з усього печива сама залилася в печі забута» [Холмщина і Підляшша 1997: 48]. Відмітимо, що особливості виконання останнього тексту (ритуальне оголення, використання паляниці-забудьки) свідчать про можливість інтерпретації його як явища, близького до замовлянь, а домінуюча функція такого тексту — магічна.

Отже, у землеробстві найчастіше використовуються заклинанні примовки, які покликані забезпечити успішне проведення аграрних робіт та вирощування сільськогосподарських культур. Особливо «багатими» на примовки є початок роботи, сівба (садіння) сільськогосподарських культур, а також момент збору врожаю (жнива, косовиця). Це зумовлює вживання каузальних примовок. Більшість примовок виконують магічну функцію. Ритуальні примовки з'являються лише у разі, коли існує чіткий сценарій дії, пов'язаний із колективним виконанням якої-небудь роботи. Ритуальним примовкам властиві традиційна, комунікативна, апелятивна функції. Окремі тексти мають естетичну функцію.

Примовки, що використовувались у народній традиції при догляді за тваринами, дещо схожі за функціями на ті, що побутували у землеробстві, проте вони мають певні особливості. Передусім, виділимо групу текстів, які стосуються народної ветеринарії. Ці тексти дуже близькі до текстів з народної медицини, що належать до спеціальних знань. Саме тексти з народної ме-

дицини, а також, частково, з ветеринарії складали основний корпус текстів замовлянь, тобто це — знання втаємничені. Втім, частина текстів, вживаних для лікування худоби, могла бути в широкому вжитку, а отже, функціонувати як примовки.

До спеціальних текстів відносимо також замовляння, якими користуються пасічники. У давніх записах є невеликі тексти формульного характеру, але оскільки там не зафіксовано умов виконання, характеру виконання, особливостей виконавця, можемо лише зробити припущення щодо жанрової приналежності подібних текстів.

З-поміж домашніх тварин найбільшою пошаною в українського селянина користувалася корова. Семантика та символіка цього образу досить повно висвітлена у численних джерелах. «З коровою слід поводитися лагідно і навіть шанобливо» [Булашев 1992: 324]. Вважається, що таке ставлення до корови підтримувалося ще й тому, що вона є джерелом молока — не лише корисного і потрібного продукту, але й першої їжі, яку вживає людина, коли приходить на цей світ. Якщо ж взяти до уваги гіпотезу А. Дандеса, що причиною вроків є нестача рідини, відсутність якої намагається компенсувати для себе той, хто вікає [Дандес 1996], то можна пояснити досить активне побутування великого масиву текстів від зурочення корови, а також для збільшення кількості та покращення якості молока. Частина цих текстів виконувалася лише спеціалістами (ворожками, шептухами, пастухами), проте окремі формули побутували і серед широкого загалу.

Ритуально відміченими моментами при догляді за худобою є: перший вигін худоби на пасовище, обряди, пов'язані з отеленням корови, оберегом корови і новонародженого теляти від уроків; ритуальним очищенням молока.

При першому вигоні худоби на пасовище, який здебільшого відбувався на день святого Юрія, вживаються такі заклинали примовки. Господиня благословляє корову такими словами: «Гей, сіра скотина, іди за густим молоком, за густою сметаною, де вчора ходила! Що ти там загубила, піди знайди і додому принеси» [Милорадович 1991: 286]. Після повернення з пасовища

господиня хрестить корову, примовляючи: «Одверни, Господи, Григорій Побідоносець, од мого двора, од моєї скотини, народженної сірот злу тварь» [Милорадович 1991: 286]. Такі тексти виконують магічну функцію і є примовками каузального типу.

Обряди очищення після отелення корови зумовлені уявленням про ритуальну нечистоту тварини після отелу. Ці уявлення породжують тексти, аналогічні за виконуваною функцією до тих, що використовуються у родильному обряді. Якщо корова довго не може народити теля, «господар підштовхує корову в перенісся примовляючи: «Господи, поможи се теля зродить, як Бог велів» [Милорадович 1991: 287].

Перше напування корови після отелу проводять із особливими пересторогами. «Як корова вродить теля, то її дають таке пійло: в теплу воду розбивають яйце (скільки є, хто п'ять, хто сім, хто дев'ять) зо шкарлупа-ми, кидають цукор і віночок, який посвятили на Божого тіла: «Пий, моя годувальнице, щоб так, як в відрі вода убиває, щоб в тебе так сила прибувала» [АА, додаток I, № 4.8]. Хоча поява останньої примовки спричинена першим напуванням корови, дії, що її супроводжують, а також спрямованість магічної дії «назад», «ліквідація нестачі» (відсутності сили у корови), дозволяють розглядати цю примовку як телеологічну.

Превентивним способом вберегти корову від уроків після отелення є такі дії у поєднанні з вербальною формулою: «Також посипають корову маком, зібраним із перших трьох розквітлих маківок і посвяченим разом із паскою, примовляючи таким чином: «Як ніхто не може мачку позбирати, так ніхто не може народженної сірої коровки урікати» [Милорадович 1991: 290]. Ця магічна примовка є каузальною, її функція — запобігання небажаному впливу. Якщо ж негативний вплив уже відбувся, вживається телеологічна примовка: «Коли молока в корови нема, пропало, то треба голки хрестом в цідилок застромити й казати: «Прибудь, прибудь молоко, щоб корові добре було, а в відьми ніц не вийшло» [АА, додаток I, № 4.9]. При догляді за іншими тваринами з метою позитивного впливу на ситуацію, в моменти,

відзначені семантикою «нового», «першого», використовуються, здебільшого, магичні формули.

Аналіз етнографічного і фольклорного матеріалу, пов'язаного з вівчарством, дозволяє виділити два типи традиції догляду за вівцями, що паралельно співіснували на всій українській етнічній території. Примовки, які вживалися при догляді за вівцями, були схожі на ті, що використовувалися при догляді за рештою домашніх тварин. Зокрема, при першому вигоні овець «на поріг кладуть червоний пояс, зверху на нього сокиру і через них переганяють овець, б'ючи кожную кропилом чи руном, примовляючи: «Од вовка, втечи і рунце принеси!» [Милорадович 1991: 293]. У Карпатському регіоні вівчарство для більшості населення — одне з основних занять. Тут існувала та досі збереглася традиція випасу овець на полонині спеціальними пастухами-чабанами. Головний чабан — ватаг — повинен мати не лише практичний досвід у догляді за вівцями, але й знати різноманітні магичні способи, як забезпечити благополуччя тварин. За формою, способом застосування та виконуваною функцією значну частину текстів цієї тематичної групи можна вважати примовками. Такі тексти теж були пов'язані з моментами, що мали семантику «нового», «першого». Наприклад, формули, що виголошувалися при першому вигоні овець на пасовище та при першому надолі. У той час, коли маржина переходить ворота, «витає він [ватаг] її словами: «Абис мала таке горече серце, як гореча ватра, абис була така остра, як остра ватра, що через ню переступаєш» [Шухевич 1902: 191]. «За той час, як маржина пасла, зробить ватаг сир із ранішнього молока, а скоро в полудне зйдуться вівчарі до стаї на обіди, роздає він кожному по кусневі того сира, кажучи: «Най Бог прийме за здорове худоби». У першому випадку використана заклинальна формула, у другому — ритуальна, що є каузальними примовками. Функція першої примовки — магична, другої — апелятивна. Друга примовка пов'язана із ритуальним вживанням первини — у цьому випадку першого в цьому році сиру. Момент споживання перших плодів чи страв обов'язково маркується вживанням примовок.

При вирощуванні свиней вживаються такі примовки: «На перший корм кабану дають також з віка кусок хліба, тісто і по пригорщі різного зерна або зливають в миску по три ложки борщу, каші, юшки, і додаючи хліб, який пекли на непочатій воді, подають кабану знову ж таки з віка, примовляючи: «Їж до ножа, щоб таке було сало, як панська діжа» [Милорадович 1991: 297]. У цій формулі використана магія подібності. Як колють кабана, виголошують молитвенне прохання: «Дай Боже на пожиток» [Милорадович 1991: 51]. Ці примовки також є каузальними та виконують апелятивну функцію.

Близькі за змістом і функцією примовки використовувались і при вирощуванні домашньої птиці. Причому, примовки цієї тематичної групи найчастіше супроводжують процеси, які мають семантику «першого». Розглянемо примовки, що пов'язані з яйцем (підсипання яєць під квочку, перше яйце). Яйце — доволі значущий символ у народній культурі, передусім це — символ життя. Таємниця зародження живого з неживого знайшла відображення у різних фольклорних жанрах: загадках («хто два рази родиться, а раз вмирає?»), казках (казка про яйце-райце), народних іграх (наприклад, народні ігри з яйцем на Великдень); ритуальному вживанні писанок і крашанок.

Примовка відзначає перший момент цього етапу народження живого з неживого — підсипання яєць під квочку. «Як садиця квочку, то кажеся: «Вроди, Боже, курочки, як вівчар жене вовечки»[АПУ од. зб. 6, арк. 9] . Підсипаючи яйця під квочку, традиційно звертаються за допомогою до святих — покровителів птахівництва Кузьми і Дем'яна. «Кузьма-Димян, святі отці, повідіть міні птичку» — це так кажуть жінки, як садовлять квочку на яйця» [ІМФЕ, Ф. 28-3, од. зб. 155, арк. 21; арк. 38 зв. — 39]. Схожу примовку виголошують, коли підсипають яйця під гуску: «Як садовлять гусей: так кажуть: «Святий Трифан, заплоди нам птичку». Становляють йому свічку у церкві до образу» [ІМФЕ, Ф. 28-3, од. зб. 155, арк. 7]. Ці формули повинні були забезпечити масове вилуплення курчат та високу якість птиці.

На те, чи буде курка добре нестися, суттєво впливають обрядодії, що здійснюються, коли курка знесе перше яйце. У цьому випадку «ее выбра-сивают на двор, приговаривая: «Йди, тютю, на тічок, знеси копу яечок, сьогодні з мішечком, завтра з яечком» [Милорадович 1991: 299].

Наступним перехідним етапом при вирощуванні домашньої птиці є перше випускання її на подвір'я: »...будь-яка жінка, яка вперше виносила на двір курчат, обов'язково повинна зав'язати собі очі, і випускаючи курчат на землю, сказати: «Як я не бачу, де випускаю курчат, так щоб не бачив їх шуляк» [242, с. 68]. Саме в цей момент є можливість (яку не варто упускати) захистити птицю від шкідників, забезпечити її благополучний ріст. У цих ситуаціях також використовуються каузальні примовки.

Текст, що проказувався під час годування птиці, безпосередньо коментує суть цієї оказіональної ситуації: «Годувати каченят потрібно в одному і тому самому місці, примовляючи: «Де не ходіть, а сюди йдіть» [Милорадович 1991: 302]. Це робилося для того, щоб птиця не губилася, а завжди поверталася додому. В усіх цих текстах домінуватиме магічна функція.

Брак чогось сприймається народною свідомістю як відсутність не тільки реальна, але й міфологічна. Зникнення, згуба — це перехід у паралельний світ. Шлях до знаходження згуби — контакт з цим паралельним світом за допомогою певних правил. «Як щось пропаде з качок, гусей, чи теля, чи кінь, то кричати так, хто пропав в комин. Наприклад: «Тась-тась-тась», якщо качка» [АА, додаток I, № 3.1]. Піч, зокрема комин, у хаті — це міфологічно акцентований локус, що має великий ступінь сакралізації і пов'язаний із безліччю ритуалів. Комин, зокрема, є медіатором між «тим» і «цим» світом.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити висновки, що примовки, покликані забезпечити успіх під час догляду за домашньою худобою і птицею, найчастіше виділяють ситуацію із семантикою «нового», «першого», «початку». Ці моменти вважаються сприятливими для магічного впливу на добробут і благополуччя. Тут найчастіше використовуються каузальні примовки.

Ще один комплекс уявлень пов'язаний із обрядами очищення (наприклад, корови після отелення) та оберегу від уроків. У цих випадках маємо справу із телеологічними примовками. При догляді за домашньою худобою і птицею використовуються заклинальні примовки, що найчастіше виконують функцію апотропею. Практично усі примовки цієї тематичної групи виконують магічну функцію. Магічна функція може переходити у квазімагічну, тоді виконання тексту відбуватиметься лише за традицією. Проте для оказіональних ситуацій, пов'язаних із доглядом за тваринами, така заміна не характерна. Апелятивна функція може виникати у разі використання ритуальних примовок чи виголошення універсальних звертань по Божу допомогу.

3.2.2. Промисли і ремесла

Проаналізуємо інші види господарської діяльності, у яких зафіксовано побутування примовок: будівництво, пасічництво, гончарство, збиральництво, рибальство, вирубка та сплав лісу, чумакування, заробітчанство.

Найчастіше «плідними» на примовки є ситуації початку роботи. Існує ряд універсальних примовок, що вживаються перед початком будь-якої роботи. «Як починаєш щось робити, то тра сказати: «Поможи, Боже, в щасливу годину почети, а в щасливішу скінчити»[АПУ од. зб. 6, арк. 6]. Такі примовки виголошують, щоб забезпечити успіх у справах. Поряд із традиційною функцією з'являється функція магічна чи квазімагічна.

Будівництво нової хати варто розглядати як особливий обрядовий комплекс, що має певну часову тривалість. Будівничий обряд складається з послідовних, достатньо автономних ритуалів — так само, як і будівництво нової хати складається з багатьох закінчених трудових процесів: вибір місця під будівництво, закладка підвалин (фундаменту) хати, закладання останнього віння («квітка»), встановлення сволоку, перехід у нову хату тощо.

Особливість будівничого ритуалу полягає ще у тому надзвичайно високому статусі, який надається житлу в традиційному суспільстві. Хата — це світ у мініатюрі. Будівництво нової

хати — це будівництво нового мікросвіту, тому кожен етап цього процесу співмірний з актом першотворення Зупинімося лише на двох, очевидно, найпоказовіших етапах будівничого ритуалу — закладанні сволоку та переїзду до нової хати.

Сволок — це своєрідний центр хати, обрядовий еквівалент світового дерева. Тому встановлення сволока осмислювалось як один із завершальних етапів у будівництві нової оселі. Мабуть, аналогом цього обряду може бути сучасна «квітка». До цього моменту приурочувалися певні обрядодії, що повинні були забезпечити щастя і достаток у новому домі.

Головними дійовими особами цього ритуалу були господар, господиня та майстер-будівничий. Ці персонажі виголошували тексти-доброзичення на щасливе життя у новій хаті. Коли закладають сволок, «господар, відпивши, за звичаєм, першим, говорить: «Дай же, Господи, щоб нам благополучно про-жить у новому домі: мені і хазяйці і моєму чадові: щоб ми діждали поженить і пооддавать і щоб Господь хранив і пожаром і худим случаем. І щоб ви, майстри, мені за гроші подякували, а я щоб вам за роботу» [Милорадович 1991: 172]. Мастер також п'є і відповідає: «Господи, поможи і благослови! І пресвятая Богородице, помоли свого Сина за сей дом, щоб Господь дав їм благополучную жизнь, і святий ангол, моли пресвятую Богородицю за сей дом» [Милорадович 1991: 172]. Господиня, при цьому говорить: «Будмо здоровенькі, посилай Господь, на благополуччя, на здоров'я, на многая літа!» [Милорадович 1991: 173]. Функції наведеної примовки аналогічні тим, що виконуються під час будь-яких видів спільної роботи, наприклад, косовиці, — етична, комунікативна, апелятивна.

Пасічник, через специфіку своєї професії, набував в уяві людей рис чарівника, відлюдька (оскільки часто жив у лісі, на пасіці). Варто згадати хоча б образ дядька Лева у «Лісовій пісні». Бджолу в Україні вважали священною комахою, відповідно і саме пасічництво приймається за «благословенну» галузь сільського господарства» [Булашев 1992: 394-397]. Оскільки заняття пасічництвом вимагало володіння втаємниченими знаннями, до

яких належали, зокрема, знання магичні, переважну кількість вербальних магичних текстів, пов'язаних із пасічництвом, складають замовляння (див., наприклад, Милорадович 1991: 235-241). Як і в інших господарських справах, пасічники виконують примовки перед початком роботи. Зокрема наведений текст вимовлявся тоді, як вперше після зими виставляли вулики надвір. «Поставив ульи в пасеку на розостлану солому, пасечник, покупив ладаном, внонь кропит пасеку й ульи освещенной водою й говорить: «Христос воскрес!» [Милорадович 1991: 238]. Цій вербально-ситуативній моделі притаманна магична функція.

Гончарство — ще один вид втаємниченого заняття. У народній уяві сак-ралізується професія гончара, предмети, пов'язані з ним. Сам процес виготовлення посуду з глини прирівнюється до сакрального прецеденту створення першої людини з глини. Г. Булашев переповідає легенду, за якою «Бог узяв глини і став ліпити людину за образом Своїм і за подобою» [Булашев 1992: 90].

Відповідно, процес вироблення посуду з глини супроводжується особливими ритуальними текстами. Наприклад, «ганчар до керниці йде, тільки у суботу, гиншого дня то байдуже, треба у суботу, до схід сонця. Прийде керниці і каже: «Я прийшов по воду, ладушки робити на сир, на сметану, на масло»... Коли робит ладущика, каже: «Роблю ладущика на сир, на сметану, на масло». То з того буде спрат. А гиньший непотрібний ладущик». [Булашев 1992]. Магічна функція тут органічно поєднується із функцією обрядового коментаря. Ці заклинали примовки, знову ж таки, відзначають момент початку роботи.

Ситуації, у яких результат залежить від випадку, від збігу обставин, є особливо «продуктивними» для виконання примовок. Серед традиційних занять такий непередбачуваний результат може давати збиральництво, мисливство, рибальство. Щодо мисливства, то цей вид занять послуговувався переважно замовляннями. У рибальстві застосовувались і примовки. Щоб риболовля була успішною, слід було використовувати спеціальні формули. Коли упіймав першу рибу, мав зробити таке: «Як уб'є

першу рибу, відкусує їй зубами фіст, жв'ячить його, після чого спльовує на рибу, кажучи: «Як трави в полі, листу в лісі, піску в морі, тільки риби у мене» [Шухевич 1902: 223]. Маємо приклад телеологічної примовки, яка виконує магічну функцію. Забезпечити успіх у рибальстві могли магічні формули, які виголошувались у ритуально відмічені моменти календарного року: «Щоб мати успіх у рибальстві, гуцули в момент водосвяття опускали під лід на палиці шматок сіті, вимовляючи при цьому магічне закляття: «Ловлю рибу» [Курочкін 1978: 115].

«До риби малого розміру кажуть: «Іди, поклич свого діда» — і випускають її назад у річку, щоб привернути більшу рибу» [АА, додаток I, № 7.2]. У цьому разі магічна функція поєднується із комунікативною.

Збиральництво представлене дещо іншими текстами. Наприклад, це звертання до гаю з проханням допомогти відшукати гриби. Гай прирівнюється до живої особи, хазяїна лісу та міфологізується згідно з фольклорною традицією. Далі йде порівняння — теж у межах фольклорної традиції. Виконання цього тексту — скандування, розраховане на міфічного глядача (автокомунікація) в той же час виконує функцію комунікації — молодь у лісі перегукується, щоб не загубитися. «Гайку, гайку, дай гриба і бабку! сиройжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця (молодь вигукує, шукаючи гриби)» [Холмщина і Підляшшя 1997: 54]. «Суничко, суничко, покажи своє личко» [АА, додаток I, № 1.3]. Останній текст проказується тихо, коли прийшов в ліс збирати суніці. Це примовки каузального типу.

Вирубка та сплав лісу в Карпатах також супроводжувалися вербальними формулами, які повинні були забезпечити успішну роботу. Зокрема, важливим був момент, коли рубали перше дерево [Шухевич 1902: 177]. Значущою є й ситуація, коли починають сплавити ліс по ріці. «Як мають пускати дарабу долів, то держить один керманич за цвайку, другий іде по дарабі з сокирою у правій руці і зачинаючи від крайнього ковбка, перехрещує до сходу сонця кожний ковбок ніском (носом) сокири і каже: «Як я вас тепер усіх назначив, так поможи міні Боже відвести

вас туди, куда гадаю» [Шухевич 1902: 182]. Цей текст виконує магічну функцію. За типом це — каузальна примовка.

Загалом примовки досить активно супроводжували різноманітні господарські справи українського селянина. Найчастіше вони використовувались у тих заняттях, які мають високий міфологічний статус як першозаняття або ж є аналогічними до дій, що відбувалися під час творення світу (гончарство). Мабуть, саме через небезпечність певних промислів, за ними усталилися спеціальні примовки, як засіб магічного захисту, щасливого завершення роботи. Практично усі примовки, що вживаються під час господарських занять — магічні. Ритуальні примовки зафіксовані лише при будівництві нової хати. Найчастіше виконавцями примовок є самі майстри або ж керівники груп робітників (отаман, завідця). Тобто примовки вони виголошують для власних потреб, а не на чисть замовлення. Такі тексти виконували магічну функцію.

3.2.3. Побутові заняття

Розгляньмо примовки, що супроводжували різноманітні побутові заняття. Їх виконавцями були переважно господині дому, а також дорослі дівчата, що вже могли займатися певною роботою. Серед домашніх занять, під час яких уживають примовки, зазначимо прядіння і ткацтво, вибілювання білизни, вимочування конопель, приготування їжі, а також примовки, пов'язані з одягом та доглядом за волоссям.

Виготовлення тканини — одне з найбільш міфологізованих занять української селянки. Особливий статус прядіння, снування основи, ткацтва пов'язаний з тим, що це — одні з найдавніших занять, за своєю природою аналогічні до процесу творення світу (снувати основу — заснувати світ), цей вид діяльності мав навіть свою богиню-покровительку Мокош, культ якої з прийняттям христинства об'єднався з культом святої П'ятниці. Будь-який етап виготовлення тканини супроводжувався виголошенням відповідних формул. При вимочуванні льону, конопель промовляли: «Дивись, біжить вовк, щоб був льон білий як

шовк», «Вкидаєм як вовк, а витягаєм як шовк» [ІМФЕ, Ф. 14-5, од. зб. 505, арк. 98 зв]. Сприяти успішній роботі мала примовка, яку виголошували, закінчивши мотати нитки. При цьому господиня спльовувала на міток і примовляла: «Не гайся, та мерщій запрядайся» [ІМФЕ, Ф. 1-6, од. зб. 621, арк. 112]. Така формула слугувала сигналом про закінчення певного етапу робіт та мала сприяти успішному прядинню. Сідаючи прясти, господиня хреститься і каже так: «Святий тіку-притіку, поможи мені прясти і в добрий час начати і кінчати. Функція цих примовок — ритуальна і магічна. Перед снуванням, тканням також промовляли відповідні формули: «Нехай снується і на уток остається», «Господи Боже поможи: дай, Господи, спіх і охоту і скору роботу» [Боряк 1997].

Наступна примовка зазначеної тематичної групи демонструє поєднання традиційної та апелятивної функцій. «Як здоймут уже моток з мотовила, то спльовують на мотовило тей кажут: «Встидай сі мотовило, абис голе не ходило» [Колесса 1898: 86].

Прання і вибілювання сорочок — складна і трудомістка справа, яку супроводжує виконання заклиналих примовок. Суттєву роль у міфологізації цього процесу відіграє явище метаморфози: з сірого повинно зробитися біле. Видається, що тут ми маємо справу з роботою, яка не завжди вдавалась, а пояснити успіх чи невдачу раціональними міркуваннями важко. Аналогічну функцію виконували примовки, що їх виголошували під час випікання хліба та при садінні капусти. Щільно наклавши сорочки у жлукто, господиня промовляє магічні формули, покликані покращити процес відбілювання: «Золися й білися, як лебеді на воді»; «Нехай чуже сіре як вовк, а наше біле, як білок» [Милорадович 1991: 223]. Процес перетворення (метаморфози) з сірого в біле підкреслює примовка: «Золися й білися й інеем берися! У жлукто, як вовк, а з жлукта, як шовк» [Милорадович 1991: 223]. Аналогічний текст вживали при вимочуванні конопель: «Начиная мочить конопли, приговаривают: «У воду, як вовк, а з води, як шовк» [Милорадович 1991: 250]. Ця вербаль-

но-ситуативна модель демонструє поєднання магічної та поетичної функцій.

Приготування їжі пов'язане з бінарною опозицією «сире — варене», з метаморфозою, перетворенням предметів природи на предмети культури. Мало того, процес споживання ритуальної їжі часто означає рубіж будь-яких двох часових циклів, тобто є маркером перехідної ситуації. Саме тому початок процесу приготування їжі потребував особливого благословення (абсолютної ритуальної чистоти, доброго часу). Відчинивши пічну заслінку і запалюючи вогонь, »...потрібно перехрестити і сказати: «Господи, благослови своїм духом святим!» [Милорадович 1991: 181]. Функція виконуваного тексту — апелятивна і традиційна. Використана примовка каузального типу.

Кожен етап у процесі приготування їжі потребував магічної допомоги у формі благословення. Знову відзначаємо поєднання апелятивної та традиційної функцій. Зготувавши борщ, господариня запалює солом у печі, хрестить піч, борщ, ставить страву на вогонь і примовляє: «Господи, благослови!» [145, с. 193]. Завершення процесу приготування їжі, «переміщення» страви з горщика у миску супроводжувалось аналогічною формулою. Таке ставлення до приготування їжі збереглося до сьогодні. Особливо яскраво це виявляється у людей побожних чи наділених в уяві інших особливим статусом, як от дружина священика. «Їмость ще ножа не взяла до рук, щоби не сказала: «Господи Боже, допомагай»[АА, додаток I, № 15.5].

Особливими застереженнями супроводжувався процес випікання хліба. Значущість цього процесу зумовлена особливим, шанобливим ставленням до хліба в українців. («Хліб — усьому голова», «хліб — святий» тощо.)

Це особливе ставлення до випікання хліба зберігається й нині. «Коли садили хліб у піч, треба перехрестити і сказати: «Не сама печу, мені Матінка Божа допомагає» [АПУ, од. зб. 6, арк. 2]. Таке бачення приготування хліба — як процесу, що потребує особливого благословення — тепер розповсюджується і на випікання солодошів. «Перед тим, як поставити перший пляцок у

духовку, треба сказати: «Господи Боже, допомагай!», а тоді вже ставити плячок» [АА, додаток I, № 15.4]. Домінуючими в усіх цих примовках є функції традиційна та магічна.

Процес приготування їжі може супроводжуватися жартівливими примовками, особливо, коли щось не вдається: «Якщо хліб не вдався, сів на скорину, то над куховаркою підсміюються: «Діжа, діжа! Треба до тебе вихтя й ножа; та обмити, та ладаном наkadити, та тоді діжу вчинити...» [Милорадович 1991: 191]. Останній приклад є більш пізнім жартівливим переосмисленням ритуального звертання до діжі. Низку жартівливих примовок пов'язували із приготуванням кваші. Кваша — традиційний персонаж східнослов'янського фольклору.

Ходив винник по винниці,
Носив квашу в помийниці.
Бігла кваша через винницю
Та впала в помийницю.

[Милорадович 1991: 202].

Ця примовка має розважальну функцію. Проте примовки до кваші можуть виголошуватися й для того, щоб страва вдалася, була солодкою. В такому разі домінуючою буде апелятивна функція. Готуючи квашу, приказують: «Удавайся, кваша, солоденька, як медок, а кисленька, як винце!» [Милорадович 1991: 201]; «Нехай же іде Грек з винами, з пивами та нашу квашу (кажуть, затерши квашу)» [Милорадович 1991: 48]. Функціональний діапазон примовки, яка виконується в одній і тій самій ситуації, може досить широко коливатися від магічного до традиційного, апелятивного та розважального.

На особливу увагу заслуговує група примовок, які виголошуються в момент, коли вперше вживається в їжу що-небудь із нового врожаю: молода картопля, огірки, черешні тощо. В цьому випадку теж вживається універсальна примовка — прохання про благословення. «Як перший раз їси щось нове, то треба сказати: «Господи Боже, благослови!» [АА, додаток I, № 22.1].

Очевидно, що цей момент «первин» використовує символіку першого. Саме цей час є сприятливим для закликання для себе здоров'я. Наступна примовка має дещо жартівливий характер. Виконується вона теж трохи іронічно, проте регулярно. Самі носії фольклорної традиції пам'ятають про доцільність її промовляння саме тоді, коли куштуєш щось «нове». Функція цієї примовки — квазімагічна:

Нова-новинка,
щоб не боліла ні головка ні спинка.
Ні ручка ні ножка і попи половинка.

[АА, додаток I, № 16.3].

Ця примовка є прикладом того, як магічна функція поступово втрачає свої позиції, натомість все більшої ваги набирає функція традиційна та розважальна.

Дія споживання їжі та питва, яка міфологізується через зазначені вище причини, потребує виголошення примовки ще й тому, що цей момент надзвичайно сприятливий для зурочення [Дандес 1996: 135]. Через це під час трапези, особливо ритуальної, примовки вживаються доволі активно. Такі примовки виконують під час М'ясиниць, Великодніх свят, Проводів тощо. Ці тексти ми вже розглядали у попередньому розділі.

Момент «нового», «першого» ще раз підкреслюється в такій ситуації: «Зав'язуючи перед дзеркалом нову хустку, дівчина примовляє: «Оце красу з сего платка зношу» [Милорадович 1991: 217]. Це каузальна примовка, у якій текст виконує апелятивну функцію. Поєднання вербального компонента з акціональним підкреслює магічний характер виконання такого тексту: «Перед тим, як одягати нову сорочку... в кожен рукав кидають зверху через сорочку ніж тричі, промовляючи: «Щоб сорочка була міцна, як залізо» [Милорадович 1991: 222]. Коли купують новий одяг, можна почути таке побажання: «Здорова зноси, та й на краще зароби» [АА, додаток I, № 11.5]. Функції цієї примовки — етична, апелятивна, комунікативна. Наступна магічна фо-

рмула виголошується в момент завершення нового виду роботи: «Закінчивши плести косу, дівчина потяне її за кінчик й скаже: «Рости коса од пояса до долу» [Милорадович 1991: 214]. Зазначимо, що усі ці примовки пов'язані реаліями, які тією чи іншою мірою зазнають міфологізації — з точки зору людини традиційного суспільства. Особливим було ставлення і до підрізаного чи вичесаного волосся: його не можна було викидати, а тільки палити, бо як субстанція, що росте, воно акумулювало в собі життєві сили людини, а отже через них можна було негативно вплинути на власника. «Залишки підрізаного чи вичесаного волосся... кидають у вогонь... а для попередження головної болі примовляють: «Поки горітиме, поки голова болітиме, як перестало волосся горіть, хай перестане і голова моя боліть» [Милорадович 1991: 214]. У цьому випадку текст виконувався для попередження головного болю, він побудований за принципом магії подібності. Ця телеологічна примовка має магічну функцію.

Таким чином, тематична група побутових примовок об'єднує чимало магічних формул, які допомагають упевнитися в успішному перебізі повсякденних справ. Функція їх переважно магічна, проте окремі зразки мають також етичну, розважальну, апелятивну функції. Ця тематична група здебільшого охоплює каузальні, рідше — телеологічні примовки.

3.2.4. Природні явища

Різноманітні явища природи теж знайшли своє відображення у примовках. Тут доцільно виділити примовки, пов'язані з астрономічними та метеорологічними явищами, а також зі змінами часових проміжків. Окремо проаналізуємо примовки, що були узвичаєними формами комунікації зі звірами, птахами, комахами.

Досить цікавих трансформацій зазнала група текстів, у яких людина звертається до астрономічних та метеорологічних явищ. Ще у XIX столітті дослідження представників міфологічної школи [Афанасьєв 1869] показали, наскільки важливу роль відіграють в архаїчному світогляді, а відтак у фольклорі, уявлення,

пов'язані з сонцем, місяцем, зірками, дощем, хмарами тощо. Тепер тексти, звернені до сонця, хмари, дощу, практично втратили свій магічний характер і побутують як заклички, виконуючи передусім розважальну, менше — естетичну, традиційну та апелятивну функції. Звертання до сонця, дощу, хмар, а також до деяких комах складають групу закличок, що тепер цілковито належать до дитячого фольклору. Незважаючи на те, що заклички — більші за обсягом утворення, виконуються виключно дітьми та включають чітко визначену за тематикою групу текстів, їх можна вважати своєрідним жанровим різновидом примовки. Ці жанри об'єднує передусім характер виконання: він не є обов'язковий (можна сказати, а можна і не сказати). Звертання по допомогу за відсутності абсолютної віри в те, що таке звертання буде дієвим і обов'язково принесе бажаний результат, типологічно зближують примовку та закличку. Ще одним чинником є те, що їх виконання зумовлюється ситуацією.

Аналізуючи характер функціонування закличок, наведемо думку упорядників найповнішого видання закличок Г. Довженок та К. Луганської: «Для дитини ще недавнього минулого це були не уламки віри далеких предків, а жива частка її світу, в якому все було живим, мислячим, все живе й неживе мусило її чути і розуміти. З віком беззастережність такої віри послаблюється, але не зникає її привабливість, і у дітей старших виконання подібних творів набирає виразного відтінку гри» [Дитячі пісні та речитативи 1991: 9].

Заклички мають віршовану форму. Наведений нижче зразок засвідчує, що закличкам притаманна й естетична функція.

Вийди, вийди, сонечко,
На дідове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко.
Там дітки граються —
Тебе дожидаються .

[А А, додаток I, № 12.8].

Значну частину корпусу закличок становлять тексти-звертання до дощу (дощику). Як і звертання до сонечка, вони мають віршовану, часом доволі розгорнуту форму: «Не йди, дощику, дам ті борщику; поставлю на дубонці, прилетять три голубонці; та візьмуть тя на крилонька, занесуть тя в чужиноньку» [Холмщина і Підляшшя 1997: 53].

Очевидно, не варто спеціально поділяти тексти на викликання і тексти на припинення дощу. Вони є досить подібними, і часто два тексти, протилежні за очікуваним результатом (за спрямованістю магічної дії), є напрочуд схожими не лише за структурою, основними мотивами, функціями, але й за текстуальним оформленням.

Існують і тексти-звертання до дощику, що мають формульний характер. «Дощику, дощику! наварю я борщику: будем борщик їсти, перестанем кисти»; «Дай, Боже, дощик — цебром, відром, дойницею» [Холмщина і Підляшшя 1997: 53]. Тут спостерігаємо поєднання апелятивної та естетичної функцій. Згадування дійниці (предмета, що стосується молока) дозволяє провести міфо-поетичну паралель між стадами земними (корови) та небесними (хмари) [Афанасьєв 1869: 160]. Сучасні записи засвідчують активне побутування таких текстів. Проте варто зазначити, що характер виконання цих текстів здебільшого жартівливий.

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
Тобі — каша, мені — борщ,
Аби падав більший дощ.

[АПУ, од. зб. 6, арк. 1].

Таким чином, можна погодитися, що у закличках поєднуються «дитяча розвага й серйозна турбота про долю вкладеної у землю праці» [77, с. 9].

Особливу небезпеку для врожаю становив град. Відгін градової (а також грозової) хмари міг складати ритуал, який вміла

здійснювати лише людина, наділена особливими здібностями, проте окремі регіональні традиції, зокрема поліська, свідчать про широке поширення таких знань. Ряд текстів цієї групи за формальними характеристиками слід віднести до закличок.

Бий, дзвоне, бий! хмару розбий!

Нехай хмари на Татарє, а сонечко на хрестяне!

Бий дзвоне, бий, хмару розбий.

[Холмщина і Підляшшя 1997: 53].

У цій вербально-оказіональній моделі поєднуються апелятивна та естетична функції. Віра в захисну силу дзвонів деякими дослідниками пов'язується ще з дохристиянськими часами, але очевидна актуалізація відбулася саме з прийняттям християнства. В основу її покладені ті ж світоглядні засади, що і при ударах в дзвони на Великдень [42].

Також дуже небезпечним, за традиційними народними уявленнями, був вогонь, запалений від блискавки. Таку пожежу, яка виникала від небесного вогню, звичайним способом погасити було неможливо. Для цього використовували спеціальні предмети: великодні крашанки (яйце — символ творення нового життя, космосу, гармонії — здатне протистояти силам хаосу, які уособлює вогонь), молоко або сироватка чорної корови (міфологізований небесний дощ здатен протистояти небесному вогню), ікона «Неопалима купина». Поряд з особливими ритуальними діями та предметами використовувалися телеологічні примовки. Вогонь від блискавки, який нищить будівлі, можна замовити такими словами: «В ім'я Отця і Сина і святого Духа, огнець кузьмець і святий Дам'ян, Бицю, не воюй венци!» [Kolberg 1964: 160]. Очевидно, що домінуючою функцією тут буде магічна. Ця примовка цікава тим, що в одному тексті закликаються на поміч язичницькі персонажі — небесні ковалі Кузьма і Дем'ян — та християнські святі, що згодом їх заступили [Балушок 1998].

Якщо дощ, грім, блискавка були пов'язані з силами небесними, а гене-тично — з вищими богами слов'янського язичницького пантеону, то вихор скоріше сприймався як уособлення сил демонічних. Зокрема, широко розповсюджене повір'я про те, що у вихорі крутиться чорт. Припинити наближення вихору можна було такими словами: «Побачивши вихор, народ хреститься, говорячи: «счизни, сатано», при цьому вихор затихає» [Чубинський 1995: 39]. Часто вихор передражнюють або відганяють за допомогою схожих між собою примовок. При цьому говорять: «Куций, сала! куций, сала!»; від цих слів вихор ніби злоститься і посилюється, тому що є і таке повір'я, ніби чорт не любить свиняче сало, про яке йому і нагадують». «Як часом вихор на-біжить на чоловіка, то треба казати: «на сала», то він і полетить, — він боїться «сала» [Чубинський 1995: 41]. Знову бачимо, як на місці магічної (апотропейної) функції з'являються квазімагічна та розважальна функції.

Якщо тексти, звернені до сонця, практично повністю втратили магічну функцію, то примовки до місяця, навпаки, досить добре зберігають магічну приуроченість. З місяцем у народній традиції пов'язана велика кількість міфологічних сюжетів. За давніми віруваннями, що знайшли відображення у замовляннях, місяць — місце перебування померлих. «Як місяць уже в повни буде, то йинчий господар розумний, — бо дурний того не знає — вийде на дьвйир, стане си до місіцьи, тей каже: «Місіцеві на підьповньи, нам на здоров'є, а ворогам нашим, що сї з нас кипкуют, сьміют, ней буде на бізголове!» Тей плюют до місіцьи, аби сї уроки не брали» [Колесса 1898: 77]. Магічну функцію виконує також широковідомий текст-діалог із місяцем на припинення зубного болю [Колесса 1898: 77].

Досить цікавий комплекс функцій пов'язаний зі звичаєм відвертати в інший бік дим. «Повернути в іншу сторону дим від вогню можна показуючи димові дулю. При цьому слід казати: «Куди дуля, туди дим»[АПУ, од. зб. 3, арк. 3]. Поряд із первинною магічною функцією, яка тепер перейшла у квазімагічну, домінуючою є функція розважальна. Дуля — своєрідний оберіг,

що широко застосовується у апотропеїчній магії. Семантику цього апотропею вдало розкрив А. Дандес [Дандес 1996]. У цьому випадку примовка вживається в позитивній формі з бажанням досягти протилежного результату.

Народ вважає, що зменшити занадто сильний мороз можна за допомогою такого оригінального способу: «Як хочеш, щоб пересівся мороз, то треба полічити дванадцять лисих, так: «Н лисий, пересядься, мороз», і так після кожного» [Чубинський 1995: 38]. «Пересядься, морозе! (Як великий мороз, треба налічить 12 лисих, сі слова примовляючи за кожним: на дванадцятого лисині мороз й пересядецця)» [Холмщина і Підляшша 1997: 49]. Незважаючи на те, що текст будується «за принципом зростаючої лічби» — прийом, характерний для поетики замовлянь, проте ситуація, заради якої виконується текст, а також поява жартівливого, комічного елемента дозволяє віднести подібний текст до примовки із виразною квазімагічною функцією.

Ще один комплекс уявлень українського селянина пов'язаний із зірками, що падають. Тлумачення цього явища неоднозначне: померла нехрещена душа, яку слід охрестити; нечиста сила, яку необхідно знешкодити; людська душа, яку потрібно вберегти від нечистої сили.

Перша семантична група представлена текстами, що зумовлені необхідністю охрестити душу: «Подекуди вважалося, що падаюча зірка — це вмираюча нехрещена людина. Тоді треба було сказати: «Хрещасться раб Божий, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа» й назвати жіноче або чоловіче ім'я» [Холмщина і Підляшша 1997: 318].

Зміна часових періодів, як великих (рік, сезон), так і менших (день-ніч), осмислюється як ситуація переходу. Щодо зміни дня і ночі, то цей перехід супроводжується короткими звертаннями-молитвами, що проказують разом із традиційною ранішньою і вечірньою молитвою. Вранці слід було казати: «Дав мені, Боженко, спокійної ночі, дай і спокійного дня». Увечері виголошували схожий текст: «Дав мені, Боженко, спокійного дня, дай і спокійної ночі» [АА, додаток I, № 1.5]. Небезпека ночі, як

часового періоду, пов'язаного з усім таємничим, невідомим, — періоду, коли з'являлася небезпека контакту з потойбічними істотами, — вимагала вживання особливих формул-оберегів. Функції таких формул — традиційна та апелятивна. Ці формули належать до примовок каузального типу.

Спеціальною примовкою можна було нейтралізувати дію поганого ну.«Куди ніч — туди й сон» — Як пагане що присниться, тоді й сказать» [АА, додаток I, № 6.9]. У цьому разі функція каузальної примовки — магічна.

Група примовок, пов'язаних зі звірами, нечисленна. Особливі форми комунікативної поведінки застосовувалися лише до тих тварин, які зазнавали міфологізації [Пастух 2013]. Нами зафіксовані лише примовки, пов'язані з вовком та мишею. Зазначимо, що ця група текстів досі зберігає магічну функцію. Примовки, пов'язані з мишами, вже розглядалися в народному календарі та родильному обряді.

Ставлення до вовка в народній культурі було амбівалентним. З одного боку, вовк — тотемний предок, собака святого Юрія, з другого — слуга диявола, перевертень-вовкулака [Булашев 1992; Воропай 1991]. До святого Юрія зверталися з проханням захистити від лісового звіра: «Як на кого звір нападе, то він каже: «Святий Юрій, сойди ти на осіянську гору, собирай всі свої хорти, позавязуй хвостами роти» [ІМФЕ, Ф. 1-дод, од. зб. 628, арк. 6].

Звертання до ритуально чистого часу як універсального оберегу використовує така примовка: «А де ви тоді були, як Ісус Христос на Йордані христивсь? (кажуть на вовків, як здибає сама у лісі: вовки повтікають)» [Холмщина і Підляшшя 1997: 49].

Повір'я, записане на Поліссі, де досі збереглася віра у вовків-перевертнів (вовкулаків), демонструє бажані форми вербальної поведінки при зустрічі з вовком. «Як побачиш вовка, ни криче: «Люде, вовк!» Бо якщо то вовкулака, то скаже: «Щоб ти вмовк...» І онімієш. Можна казате тико «лиходей» [Поліська дома 1991: 67]. Цікавий мотив сліпоти істоти одного світу стосов-

но істоти іншого світу зафіксовано у такій примовці: «Сліпий не баче, мене не займе» [Холмщина і Підляшшя 1997: 49]. Примовку виголошують з метою ритуальне відмежувати себе й істоту (тварину), зустріч з якою не бажана. Незаперечною є магічна функція цієї примовки.

Примовки, в яких звучить звертання до птахів, ми вже розглядали в народному календарі. Нагадаємо, що має значення передусім символіка першого птаха, як вісника весни, що дарує благо. Звернімо увагу лише на одну групу текстів — примовки, пов'язані з лелекою. Як відомо, лелека в Україні вважався одним із найбільш шанованих птахів [Булашев 1992]. У цих текстах виразно проступає розважальна функція — вони набувають відтінку гри, про що свідчать такі приклади:

Бузьку, бузьку, закалатай,

Дам ті сіна по коліна,

Ше й водиці по дзьобриці,

Ше й кропиви на гніздо,

Шоб ті ноги попекло.

[АА, додаток I, № 7.5.].

Бузьку-пан, бузьку-пан, дай ми гроші на кафтан.

А я гроші загубив і кафтана не купив.

[АА, додаток I, № 7.6.].

Чорногузе-дядьку!

Зроби мені хатку.

І ставок, і млинок,

І цибулі грядку.

[АПУ од. зб. 6, арк. 13.].

Різноманітні способи комунікації з комахами представлені групою примовок, що їх переважно виконують діти. Серед комах особливою пошаною в народі користується сонечко (*Coccinella*). Існує кілька варіантів назви цієї комахи: сонечко, зозулька, бедрик, божа коровка. Назва комахи, з одного боку, зближує її з сонцем, що виявляється у схожості між собою примовок-звертань до сонця і до сонечка. З другого боку, *coccinella* у народній свідомості уподібнюється до зозулі — птахи-віщунки. Схожу семантику зберігає *cocinella* і в українському фольклорі. Сонечко пов'язане з атмосферними явищами, небом, небесною стихією. Тому до нього звертаються з проханням передбачити погоду. «Дош — погода, дош — погода», — примовляють, коли зловлять сонечко. На яке слово сонечко полетить, такою буде погода» [АПУ, од. зб. 3, арк.14]. Функція цієї примовки — мантична та апелятивна.

Такою ж здатністю «передбачити», що, де і коли відбудеться, сонечко наділене і стосовно інших явищ природи: «Гудень, гудень, коли буде полудень?» [АПУ, од. зб. 6, арк. 1.]. Сонечко може «передбачити» і деякі земні події: «Сонечко, сонечко, скажи, віткіля Татаре йдуть» [Холмщина і Підляшшя 1997: 54]. «Діти беруть звичайно у руки сонечко, кладуть його на долоню й кажуть: «Сонечко, сонечко! Одсунь віконечко та скажи мені: куди заміж йти?» (або: »...де я буду жениться?»)). В якому напрямку, розпрямивши крильця, полетить сонечко, там і живе суджений тієї, хто питає, або суджена того, хто питає» [Булашев 1992: 398]. Тут домінуючу позицію займатиме мантична функція ворожінь і відповідних примовок.

Примовки до усіх комах є певною мірою дитячою розвагою. Якщо до сонечка звертаються з проханням про віщування (долі, погоди, земних подій), то звертання до інших комах — це прохання що-небудь принести:

Оси, осі, які ви тупоносі!

принесіть мені меду [Холмщина і Підляшшя 1997: 53].

Певними примовками оформлюються навіть прагматичні дії: «Діти, побачивши мурашник, устромляють в нього палички, змочені слиною, примовляючи: «Комашка, комашка! На тобі медку, а мені дай сирівчику (квасу)» [26, с. 398]. Справді, так раніше діти збирали мурашину кислоту, щоб поласувати нею. Проте частіше виголошення цієї примовки — просто розвага.

Маравья, муравья! он Татаре

йдуть, ваших дітей поріжуть,

ваші подушки заберуть [Холмщина і Підляшшя
1997: 54].

Таке ж бажання розважитися володіє дітьми, які звертаються до польового цвіркуна: «Пані свіргунський! ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти (кричать хлоп'ята, найшовши нірку польового цвіркуна)» [Холмщина і Підляшшя 1997: 54].

Коли хотіли вивести комах, застосовували телеологічні тексти, які й понині повністю зберігають магічну функцію. Це впливає також із характеру виконання такого тексту: «Як хто хоче, щоб свиргуни в хаті не водились, то нехай так робить: розкошляє волосся, сяде верхом на кочергу, постукує по хаті, та нехай і двері створить, та тоді й каже: «Свирщики-молодці, ходіть сюди, кличе вас місяць на новоження». Та й проговорить це разів зо три» [242, с. 74].

Для ритуального очищення своєї оселі від комах також можна було використати момент повернення з кладовища після похорону. «Вертаючись із кладовища, всі доторкаються рукою до пічки, іноді заглядають у неї і говорять: «Нехай загинуть таракани і черви» [88, с. 352].

Таким чином, у примовках, що відображають контакти людини з явищами живої та неживої природи, помітні дві тенденції. Перша полягає у збереженні магічної функції такого тексту. Це формули, які виголошувалися при зустрічі з вовком, при гасінні пожежі, для виведення комах. Водночас, чітко окреслилася тенденція до практично повного нівелювання магічної функції,

заміни її на квазімагічну. Натомість домінуючою стає функція ігрова, розважальна. Більшість звертань до комах, звертання до лелеки, дощу, сонця — саме такого характеру. Для примовок-звертань до перших весняних птахів властиве домінування традиційної функції. Із втратою магічної функції примовки цієї групи стали прерогативою дитячої аудиторії.

3.2.5. Народна медицина та гігієна

Особливості цієї групи примовок полягають у тому, що вони за своєю тематикою подібні до численної групи текстів лікувальних замовлянь. Замовляння для лікування хвороб — одна з найбільших груп магічних текстів. Вона майже повністю входить до сфери діяльності знахарів-професіоналів, і тому не є об'єктом нашого дослідження. Поряд з тим, немає сумнівів, що деякі тексти лікувального характеру були відомі широким верствам населення і входили до щоденної побутової практики, тобто належали до екзотеричної магії. Сюди відносимо передусім:

- тексти що промовлялися на здоров'я взагалі;
- формули, що вживалися, коли дитина занадто марна;
- тексти, якими дівчата накликали собі красу;
- формули від найпростіших та найрозповсюдженіших захворювань.

Формульне звертання до веселки, яке використовували дівчата для закликання краси, є примовкою реактивного типу. Воно вимовляється, якщо випадково побачиш веселку: «Дівко небесна, красавице, дай мені, щоб я була хлопцям до лиця, дай мені більше крови, щоб у мене були лиця повні» [230, с. 318]. Функції цього тексту — апелятивна та традиційна.

Більш серйозним у народній традиції було ставлення до текстів, які мали сприяти виведенню бородавок, веснянок. Функція таких телеологічних текстів — виключно магічна. «Скільки молодик находив, щоб за стільки моє горе зійшло» — на молодика тричі вмитися із цими словами. Допомагає від бородавок, веснянок і т. ін.»[АА, додаток I, № 6.6].

Часом для виведення бородавок використовували найпростіші текстові утворення. «Щоб вивести бородавки, треба із солом'яної стріхи витягувати соломинки, доторкатися ними до кожної бородавки окремо, примовляючи: «Тобі», а потім встромити в землю, де капає вода зі стріхи, сказавши: «Мені», і так далі — на кожную бородавку окремо» [АА, додаток I, № 7.3]. Цей приклад цікавий тим, що займенники, ставши частиною вербально-ситуативної моделі, починають виконувати функції примовки.

Схожі за характером побутування та функціонування формули на виведення ячменю. Проте такі тексти треба виконувати швидко, майже моментально — як тільки побачиш у когось ячмінь на оці або як тільки скажуть, що є ячмінь. Тобто це примовка реактивного типу. Функція тексту — магічна. «Як побачиш у кого ячмінь на оці, то треба швидко дулю скрути і тикати тою дулею в око та й казати: «Біг пес через вовес, не було псові, не буде вівсові», так три рази [АА, додаток I, № 8.1]. «Ячмінь, ячмінь, на тобі дулю» — проказати три рази від ячменів» [АА, додаток I, № 6.7].

Різноманітні тексти, виголошувані для лікування дитячих хвороб (переважно вроків, криксів), можна було б віднести до сфери народної медицини, а отже — до жанру заговлянь. Проте деякі тексти, невеликі за обсягом, мала знати кожна мати чи бабуся, щоб при потребі застосувати їх для лікування немовляти. Широка розповсюдженість, відсутність «спеціалізації» у виконавця, сам характер виконання дозволяє вважати такі тексти примовками.

Характер побутування цих текстів у народній культурі пояснює З. Кузеля. Дослідник зазначає, що жінки (матері й бабусі) намагалися знати різноманітні засоби від крикливцець. Якщо ж домашні засоби не допомагали, то зверталися до людей знайомих, щоб одружили. Якщо і це не допомагало, то заговляли службу Божу у церкві. У разі відсутності результату «усі пожуряться, бо це вже гнів Божий!» [Кузеля 1907: 4].

Проте передусім при догляді за дитиною вдавалися до запобіжних заходів: хрестили вікна, двері, промовляли формули оберегу. «Як дитинку спати ложат, то злизують з чоленька і кажут: «Втікай, втікай чуже воко далеко-далеко і не зачіпай мою дитину ні вдень, ні вночі» [АА, додаток I, № 4.4]. Це каузальна примовка, яка не втратила магічної, зокрема апотропеїчної, функції.

«Якщо дуже дитинка до вподоби, то кажуть: «Нівроку», спльовують, дивлятсі на стелю чи на пазюрі» [АА, додаток I, № 4.3]. Зазначену примовку промовляють як тільки подивляться на дитину. Тому відносимо її до реактивного типу.

У випадку, коли дитину все-таки зурочено, вдавалися до магічних дій у поєднанні із заклиналими формулами чи ритуальними діалогами. Це вже приклад телеологічної примовки. «Як хтось вік дитину, то спльовується з очей і кажеся: «На пса вроки, на коти сухоти, а тобі вскоки». І так три рази» [АПУ, од. зб. 6, арк. 9].

У деяких текстах магічна функція поступається місцем традиційній та апелятивній. Такий текст буде функціонувати як доброзичення. Маленькій дитині зичать: «Дай тобі Бог здоров'я в ручки, в ніжки, і в животик трішки» [АПУ, од. зб. 19, арк. 43].

Наступна група текстів — з дещо послабленою магічною функцією. Вони теж виконуються з прагматичною метою, проте віра в дієвість подібних формул є меншою. Тут ми можемо констатувати заміну магічної функції на квазімагічну. З'являються традиційна та жартівлива, ігрова функції. «З гусочки вода, а з дитиноньки худоба» — так примовляють, як купують дитину» [АА, додаток I, № 10.3]. Це каузальна примовка, яка виконує традиційну, емотивну та апелятивну функції. «Щоб витекла вода з вуха, говорять: «А ти, свиню глуха, випусть воду з вуха» [АПУ, од. зб. 6, арк. 12]. Каузальна примовка має квазімагічну та апелятивну функції. Цікаво, що іноді такі тексти можуть виконувати мантичну функцію: «Годе, где! вилий води — чи на дощ, чи на погоду». Діти скачуть на одній нозі, приклавши долоню до вуха, і примовляють. Якщо рука виявиться мокрою —

на дощ, сухою — на погоду» [Холмщина і Підляшшя 1997: 53]. Проте, можливо, з часом віра в дієвість такого ворожіння втрачатиметься. Примовка, відповідно, набуватиме квазімагічної та розважальної функцій.

Формули, за допомогою яких прагнули позбутися гикавки, можна було б порівняти з формулами висилання хвороб у заможляннях. Проте, можливо, через малозначущість причини така формула виголошується радше за традицією. У будь-якому разі гикавка невдовзі припиняється сама. Ці примовки належать до реактивного типу. «Гикавко, гикавко, іди до води. Кого першого стрінеш, того напади» [АА, додаток I, № 6.5]. «Гиковка, гиковка, напийся води — від мене відійди» [АПУ од. зб. 1, арк. 36]. Примовки, які виконуються, коли хтось чхне або гикне, можемо віднести до реактивних. У цих ситуаціях виконуються комунікативні примовки. Примовки при чханні можуть бути двох видів — добрі побажання або іронічні, незлі піджартовування. «Якщо пчихне хтось, то кажуть: «Будь здоровий!» — «Дякую, постараюся» — відказують» [АА, додаток I, № 3.3]. «Спичка в ніс!», «Спичка в ніс! та пара коліс, та шматок осі, щоб крутило в носі», «Спичка в ніс, болячка в спиняку, — поздоровляю як скажену собаку» [Холмщина і Підляшшя 1997: 55]. Іноді добре побажання та піджартовування об'єднували: «На здоров'я! спичка в ніс!» [Холмщина і Підляшшя 1997: 55]. Аналогічно при гикавці вживались добрі побажання, та — на протипагу їм — кепкування: «Нехай тобі легше!», «Дай Боже, легенько вигикнути», «Якби не зуби, та не губи, була б душа на дубі» [Холмщина і Підляшшя 1997: 55].

Характеризуючи особливості примовок з тематичної групи «Народна медицина та гігієна», можемо відзначити таке: частина текстів ще не втратила магічної функції, тому виконується як дієвий засіб лікування таких недуг, як ячмінь, бородавки, дитячі нездужання. Втрата магічного компоненту призводить до появи в окремих текстів жартівливої, розважальної функцій.

3.2.6. Громадсько-побутові примовки. Міжособистісні взаємини

Деякі тексти любовної магії, різноманітні способи для приваблювання парубків є заклиналими примовками. «Як сей льон ізиходить, то щоб до мене усі люде ізиходились, та мене сватали (промовляють дівчата, миючись зеленим льоном з тих зернят, що птиця упустила з рота на перехресті)» [Холмщина і Підляшша 1997: 48].

В українській традиції знаходимо свідчення про використання магічних текстів з метою позитивного вирішення громадських справ чи судових рішень. Для того, щоб виграти справу в суді, селянин брав шнурок і в'язав на ньому вузли, при цьому примовлялося: «Не гуз завйизую, але рти моїм ворогам та панам, аби мене не побивали; не гуз вйажу, а рот вйтови, аби мене не кривдив» [Шухевич 1904: 11]. Для вирішення міжособистісних конфліктів могли використовуватись і сакрально відмічені періоди у календарному році: так, селянин-гуцул на Свят-вечір гострив сокиру, зарубував її у підвалину, говорячи при цьому: «Не у підвалину забиваю, але панам і ворогам своїм у зуби» [Онищук 1912: 19]. Ці тексти виконують магічну функцію.

Серед решти примовок, які мали регулювати громадсько-побутові стосунки, виокремлюються дві групи текстів: привітання та обереги. Щоденні, звичні для нас формули мовленнєвого етикету мають стерту внутрішню форму. Актуалізація внутрішньої форми таких формул може відбутися у спеціальних ситуаціях. Так, по-особливому вітаються на релігійні свята, якщо людина зайнята якоюсь працею, під час гостини тощо. Характер функціонування таких примовок зумовлюється модусом мислення середовища та враховує й об'єктивний, і суб'єктивний чинники.

Примовки-привітання належать до реактивного типу. Магічна функція в таких текстах поступилася місцем функції етикетній, етичній, а також традиційній. По суті, це демонстрація знання правил поведінки, прийнятих у тому чи іншому соціумі.

«Йдучи по селі і зустрівши когось за якоюсь роботою, треба сказати: «Дай Боже щастя!», на що відповідають: «Дякую, дай Бо і вам» [АПУ, од. зб. 17, арк. 15]. «Як щось хтось робе, то кажуть: «Дай Боже щастя» чи «Помагай Боже», а відказують: «Дякую за добре слово», або «Дякую, дай Боже і Вам (чи тобі)» [АПУ, од. зб. 24, арк. 8.]. Привітання могло бути пов'язане з окремим днем тижня: «З неділею, будьте здорові. — Спасіба. — Вас тим же»[АА, додаток I, № 6.4]. Схожі вітальні формули виконувались і в гостях. «Як заходили до хати, то казали: «Слава навіки, гості витайте» [АПУ од. зб. 24, арк. 38]. Як йшли вже з гостини додому, то казали: Будьте здорові», а відказували господаріб «Йдіт здорові» чи «Йдіт щасливо» [АПУ од. зб. 24, арк. 38].

До розглянутої групи текстів можна включити й численні вітальні формули, що виголошувалися під час різноманітних календарних свят, родинних урочин тощо. Сюди ж варто залучити спеціальні формули вербальної поведінки людини у ритуалізованих ситуаціях. Наприклад, почувши про смерть кого-небудь із знайомих, казали: «Нехай з Богом спочиває». Тут примовка може підказати модель правильної поведінки у такій ситуації.

Друга група — примовки-обереги. Це таксти, що можуть відвернути від людини злу силу, захистити її від тих зустрічей, впливів, контактів, що мислились в системі традиційних уявлень як небезпечні. Поділимо примовки-обереги на такі, що діють в системі «людина — людина», та такі, що чинні у системі «людина — інша істота». Окремо виділимо обереги при небезпечних ситуаціях та універсальні обереги. Усі примовки-обереги належать до реактивного типу.

Формули-обереги, що діють у системі «людина — людина», базуються на універсальній для більшості культур вірі у «лихе око» [Дандес 1996]. Примовка покликана бути своєрідним вербальним бар'єром у таких ситуаціях. Господиня, помітивши занадто пильний погляд сусідки на саж, де зазвичай тримали свиней, промовляла: «Сіль тобі та печина із твоїми очима» [Милорадович 1991: 297-298]. «Коли чужа жінка хоче наробити тобі пакости і обходить тебе, то ти скажи: «Що задумала, то хай

при тобі тримається» [АПУ од. зб. 1, арк. 36]. «Коли тебе хтось проклинає, теба казати: «З твого писка — тобі в пазуху» [АПУ од. зб. 1, арк. 36].

Іншу практичну мету мали тексти, що допомагали не допустити ненавмисного зурочення. Це широко розповсюджені форми: «Ні вроку», «Ні вроку їм!», «Ну ість! ні вроку» [Українські приказки 1993: 56]. Особливого вербального захисту потребували ситуації, які, за традиційними віруваннями, віщували нещастя. «Кукуріку на свою голову (як курка заспіва, то вона віщує біду)!» [Українські приказки 1993: 52]. «На свою голову (на навісний прокльон, на собаку як вис)!» [Українські приказки 1993: 52]. «Якщо люстерко розбилосі, то буде біда. Але її можна відогнати. Тре одразу по пару разів сказати: «Люстерко розбиваєся — біда раби Божої (імня) не чіпляється» [А А, додаток I, № 4.5].

В усіх небезпечних ситуаціях, а також про всяк випадок виголошувались універсальні обереги: «Сам Йсус Христос йде попереду, а я за Йсусом Христом позаду: що Йсусу Христу попереду, то мені позаду (як нічною добою у пущі йде само. Мати казала: «Не бійсь, куди йдеш! скажи молитву цю, та й не бійсь!»)» [Українські приказки 1993: 49—50]. Дослідники вважають, що «такі тексти найживучіші в народній культурі, демонструють злиття магічного й побутового мислення і функціонують у формі забобонів на утилітарному рівні (коли втрачається міфологічна мотивація декларованих правил підтримки універсуму)» [Холмщина і Підляшша 1997: 310]. Маємо відзначити, що хоча міфологічна мотивація таких текстів вже втрачена, магічна спрямованість у них, як правило, зберігається. Поступовою заміни магічної функції розважальною зазнають лише деякі примовки-обереги. Ось тексти, що вимовлялися перед купанням у відкритій водоймі: «Чорток-чорток, не полічи моїх кісток!»; «Чорток-чорток, не ламай кісток! ти з води, а я в воду» [Українські приказки 1993: 50].

Проаналізована тематична група досить добре збереглася по сьогоднішній день. Тексти-вітання та обереги досі перебувають

на стадії активного побутування. Специфіка їх побутування та функціонування детальніше буде розглянута у наступному підрозділі, що присвячений сьогоднішньому життю фольклорної традиції.

3.3. Сучасний стан побутування примовок

Наші уявлення про українські примовки були б неповними, якщо б ми обминули питання особливостей їх функціонування в сучасному суспільстві. Це дасть можливість відповісти на такі питання:

— про долю традиційних фольклорних жанрів у сучасному суспільстві та про долю магічної поезії зокрема;

— про роль примовок у житті конкретних носіїв фольклору, про їх ставлення до виконуваних текстів, зрештою, про ступінь віри у магічну силу примовки.

Юзеф Буршта вперше у польській фольклористиці запропонував розглядати фольклор не лише як вираження світогляду селянства, а як значно ширше поле певних явищ культури: «Фольклор <...> сьогодні можна окреслити як окрему і самостійну частину культури символічної <...>. Складаючись одночасно з елементів традиційних, так і сучасного змісту, що має риси естетичні, фольклор задовільняє певні потреби міжособистісної комунікації <...>. Фольклор існує лише тоді, коли його зміст передається від людини до людини» [Burshta 1997: 124]. Явища фольклору Буршта поділяє на три групи:

зникаючий фольклор традиційний (селянський), фольклор реконструйований (його ще можна назвати вторинним фольклором, або фольклоризмом), сучасний спонтанний фольклор. За характером залучення у фольклоротворчий процес різних суспільних груп, дослідник виділяє: фольклор середовищно-професійний, фольклор інтерсоціальний, тобто такий, що належить різним суспільним групам. [Burshta 1997].

Для сучасної польської фольклористики властиве розуміння, що поняття народ, яке у традиційній фольклористиці трактувалося передусім як селянство, «в умовах сучасного демократи-

чного суспільства виявилось розмитим, втратило чіткі межі... що безпосередньо впливає на саме поняття фольклор, «народознавство» у визначенні Томса» [Bartmiński, 2005: 10]. Таким чином, у «демократичному суспільстві традиційне поняття «народ» зникає, а міські субкультури, популярна і масова культура стрімко розвиваються» [Bartmiński, 2005: 10]. Замість категорії народ Єжі Бартмінський пропонує користуватися категорією соціум. Особливої ваги в такому ракурсі набувають явища, що належать колективу, суспільству, повсякденності, — як те, що відомо і прийнято певним (більшим чи меншим) колом людей [Bartmiński, 2005: 10]. Заміна поняття народ на поняття соціум є принциповим і значущим, адже таким чином дослідник починає осмислювати фольклор не як власність певного суспільного прошарку, а як власність усіх і кожного зокрема.

На початку ХХІ століття ідеї, пов'язані з роллю індивідуальності виконавця та середовища, до якого він належить, набирають все більшої ваги та стають плідними для розвитку сучасної наукової думки. Тут передусім варто згадати роботи відомої української дослідниці С. Грици, яка є основоположником соціологічного напрямку в українській фольклористиці. Софії Грици належить думка про наявність двох типів фольклорного середовища — закритого та відкритого. «Перше, «закрите» соціальне і, як правило, етнічно компактне, репрезентує сільське середовище; друге — соціально та етнічно інтегроване — міське» [Грица 2000: 53]. Кожне із них розподіляється на «загальне» і «спеціальне». Спеціальне об'єднує професійних митців, загальне — практично всіх носіїв фольклорної традиції. Характер функціонування фольклорних зразків у кожному із зазначених середовищ має свою специфіку.

Базовим для теоретичних постулатів С. Грици є поняття «модус мислення середовища», який, на думку дослідниці, визначається трьома рівнями: «етнічним, етнографічним та індивідуальним» [Грица 2000: 95]. Очевидно, що специфіка побутування примовки буде визначатися усіма трьома чинниками. «Етнічний модус мислення є вмістом генетичних ознак мислен-

ня і мовлення, маючи архетипну природу. За ним можна відрізнити український тип мислення від польського, російського, німецького, китайського. Етнографічний ММС є доповненням до етнічного (поліський, гуцульський, лемківський), локальною відміною першого. <...> Індивідуальний ММС пізнається на тлі етнічного та етнографічного як явище [Грица 2000: 95].

Щодо примовки, то характер її побутування буде визначатися як загальноетнічною та регіональною специфікою, так і індивідуальними психологічними особливостями виконавця. Має значення, наскільки людина зорієнтована на традицію, чи марновірна вона, чи потребує її психологічна організація магічного вербального захисту від сторонніх впливів тощо. Проте наш матеріал засвідчує, що складова «індивідуальних творчих рис» може стосуватися не лише видатних творців фольклору, зокрема пісенної епіки та мелосу, що їх досліджує С. Грица, але й притаманна будь-кому з носіїв фольклорної традиції.

Долучаючи до свого дослідження зразки міської культури, ми усвідомлюємо, що такі явища не входять до традиційного розуміння і бачення фольклору. «На жаль, культура міста довго оцінювалась лише як вторинне антихудожнє явище, яке не вписувалось у звичні схеми традиційної фольклористики і тому не досліджувалось» [Бакіна 1999: 450]. Сьогодні сучасний фольклор стає об'єктом дослідження багатьох вітчизняних вчених.

Отже, побутування традиційного фольклору, зокрема примовки, у відкритому суспільстві має свою специфіку. Спробуймо відстежити, як змінюється характер побутування та функціонування примовок сьогодні. Передусім зауважимо, що в минулому селянська громада (закрите суспільство) була зорієнтована переважно на традицію, на відтворення тих культурних явищ (обрядів, текстів, ритуальних чи ритуалізованих дій), які були узвичаєні для певної місцевості. Основною мотивацією виконання при цьому була вказівка на те, що «так робили наші батьки і ми так робимо».

Багато магічних текстів сьогодні зникло з ужитку. Це можна пояснити зміною укладу життя сучасної людини, тим, що

людина стала «соціально «розіп'ята» серед безлічі людських груп» [Ріхтман-Агуштин 1998: 452]. Проте в сучасному міському середовищі орієнтація на традиційність повністю не зникає. З огляду на неї виконують низку магічних текстів обрядового фольклору: поколяді та святкові поздоровлення, заклички, побажання при битті гілочками свяченої верби, поздоровлення на весіллі, хрестинах тощо.

Водночас, останнє десятиріччя подає приклади активізації творення та виконання текстів магічної поезії. Перш за все слід виділити такі сучасні побутові сфери, для яких характерне активне вживання примовок. На наш погляд, особливу увагу варто звернути на ті нові явища суспільного буття, які раніше не існували, а тому пояснити побутування в них примовок лише відтворенням традиції буде важко.

Як одну із особливостей соціального життя у пострадянському суспільстві можна відзначити невпевненість людей у завтрашньому дні, в результатах своєї праці. З'являється соціальний прошарок дрібних підприємців у сфері торгівлі, для яких результат праці дуже часто залежить від випадкових обставин, його неможливо пояснити будь-якими раціональними чинниками чи логічними міркуваннями. Людина звертається по допомогу до ірраціонального. Саме такі ситуації на сьогодні є особливо продуктивними для створення примовок. «Якщо першу річ продаси, то треба грошима «мастити» по всьому товару і казати про себе: «Дай Бог не остатнє», або «Дай, Боже, ще». «Як якась річ довго не продається, то треба кинути її на землю, топтати ногами і говорити: «Йди від мене, йди від мене», — так ніби вже не треба тобі тої річі» [АА, додаток I, № 18.2]. «Як таможенники або міліція чіпляється, то треба подумати про себе: «А Різдво цього року було у четвер», чи там який день, на який воно припало» [АА, додаток I, № 18.4]. Останній текст є особливо цікавим з огляду на те, що аналогічна формула виголошувалася при зустрічі з вовком або з нечистою силою (чортом, лісовиком). За семантикою цей текст є зверненням до ситуації першопочатку (день Різдва), що має сприяти гармонізації навколишнього світу,

приведенню його в порядок, який був заданий у момент першотворення.

Ще однією категорією носіїв фольклорної традиції, які часто звертаються до примовок, є підлітки та молодь. Для них однією з найбільш непередбачуваних, залежних від випадкових обставин є ситуація складання іспиту. Як засіб магічного впливу використовують різні тексти. Зокрема, це може бути народна молитва, яку зазвичай читають щодня перед виходом з дому. Коли йдеш на іспит, то молитву треба читати тричі:

Виходжу з хати —

Зі мною Божа Матір,

Ісус Христос на порозі,

Щоб мені нічого не сталося в дорозі.

Святий Отець-Миколай

Нам всяк час помагай.

[А А, додаток I, № 19.1].

Допомогти можуть і короткі клішовані тексти: «Боже, допоможи мені здати, про все згадати», або «Про що знаю, те питають, що не знаю, про те не згадають» [А А, додаток I, № 20.1]. «Якщо студенти перед екзаменом не виглянуть у відкрите вікно і не скажуть: «Шара», то хаяви не буде» [А А, додаток I, № 20.1].

Ще однією сферою життя людини, де досить активно використовуються примовки (і навіть створюються нові тексти) є різноманітні ситуації, що потребують оберегу: тексти від уроків, відворотні формули для нейтралізації небажаних зустрічей тощо. Наприклад, якщо тобі з порожнім відром дорогу перейдуть, потрібно сказати: «Тобі те, що в відрі, а мені те, що в криниці» [А А, додаток I, № 1.2]. Якщо хтось розповідає про страшну подію, то щоб з тобою не трапилося подібного, потрібно тричі по-

стукати по чомусь дерев'яному і сказати: «ТЬфу, тьфу, тьфу, відверни біду!» [АА, додаток I, № 20.2].

Популярними залишаються тексти, що означають початок якого-небудь процесу чи події, — тут примовка слугує засобом, який повинен сприяти доброму результату. Примовки цієї групи мають здебільшого магічну спрямованість, але можливим є виконання текстів за традицією. «Суничко, суничко, покажи своє личко» [АА, додаток I, № 1.3]. Так стиха промовляють, коли приходять у ліс збирати суниці. У цій же ситуації вживається й інша примовка, вона пов'язана з повір'ям, що для того, щоб гарно збиралися суниці, треба першу ягоду, знайдену в зрубі, з'їсти, проказуючи при цьому: «Першу ягідку — в рот» [АА, додаток I, № 1.4].

Деякі традиційні тексти змінюють або розширюють сферу вжитку, залишаючись при цьому незмінними. Наприклад, примовка до випікання хліба; як відомо, цей процес був великою мірою ритуалізованим та потребував особливого благословення. Тепер така ж примовка вживається і при випіканні солодоців. «Перед тим, як поставити перший плячок у духовку, треба сказати: «Господи Боже, допомагай!», а тоді вже ставити плячок» [АА, додаток I, № 10.1]. Або ще одне пояснення: «Господи Боже, допоможи» — перед кожною роботою, яка починається, треба говорити, якщо хочеш, щоб вона вдалася. Особливо на свято як готуєш, щоб не зіпсувалося. Але це не тільки до їжі, але й до інших речей, навіть, коли картину починаєш малювати» [АА, додаток I, № 12.3].

Без сумніву, домінуючою функцією в названих примовках є функція магічна, адже саме бажання вплинути на ситуацію поклиало їх до життя. Безпосередньої орієнтації на традицію («як раніше робили, так і ми робимо»), тут не спостерігається, хоча усі сучасні тексти повністю відповідають традиційним канонам. Про продуктивність жанру примовки сьогодні свідчать наступні зразки. Перший пов'язаний із віруванням у те, що коли дорогу перебіжить чорний кіт, це віщує нещастя. У традиційних уявленнях чорний кіт найчастіше сприймався як одне із перетво-

рень відьми. «Якщо дорогу перебіжить чорний кіт, треба сказати: «Це кіт Пулковського», тоді нічого не буде» [АА, додаток І, № 16.2]. Пулковський — знайомий людей, які створили і виконують цю примовку. У нього був чорний кіт. Як пояснюють інформатори, якщо сказати: «Це кіт Пулковського», то тим самим ніби підкреслюєш, що це твій знайомий кіт, і лиха він принести не зможе. Другий приклад, що свідчить про продуктивність жанру примовок, пов'язаний із споживанням перших плодів нового урожаю. «Як се їсть перший раз молоде, шо би не було молоде, чи вишні, чи бараболі, шо би не було [треба сказати]: «Би мене тоді в середині боліло, як стара Швидковська [жінка, яка не має дітей] буде мати мале» [АПУ од. зб. 6, арк. 5—6]. Цей новотвір використовує характерну для поезики фольклору формулу неможливого.

Група примовок, які виголошуються в момент, коли вперше вживають у їжу що-небудь з нового врожаю: молоду картоплю, огірки, черешні тощо, представляє, на нашу думку, особливий інтерес. У цьому разі теж вживається універсальна примовка — прохання про благословення. «Як перший раз їси щось нове, то треба сказати: «Господи Боже, благослови!» [АА, додаток І, № 22.1]. Очевидно, що цей момент (споживання перших плодів нового врожаю) використовує символіку «першого». Саме цей час є сприятливим для закликання для себе здоров'я.

Наступний текст, що побутує серед школярів м. Тернополя, є зразком того, як відомий фразеологізм може використовуватися в досить несподіваній ситуації. «Колготки, коли їх купив, треба розкласти і доторкнутись до них руками, і подумки сказати: «Гартуйтеся, як сталь!» [АА, додаток І, № 20.3]. Це повинно посприяти тому, що річ буде носитися дуже довго. Перед нами — типовий зразок контактної магії.

Наведені приклади яскраво демонструють, як спрацьовує жанрова пам'ять у випадку, який вимагає оберегу. Вербальна формула досі, як бачимо, сприймається як дієвий спосіб для забезпечення захисту чи для моделювання доброї для себе ситуації, а носій фольклорної традиції її використовує.

М. Перрі та А. Лорд зазначають, що передача традиції — це і є передача форми [Бріцина 2006]. Бачимо, як у цьому випадку словесна формула наповнюється новим змістом, який визначається модусом мислення середовища. Досліджуючи дитячий фольклор, Т. Бакіна доходить до схожих висновків: «Аналіз сучасних фольклорних матеріалів дає яскраві приклади того, що запозичується, як правило, не сам текст, а його жанрова форма, закономірності якої усвідомлюються і відтворюються, наповнюючись актуальним і цікавим для дітей і підлітків змістом. Відірвавши такі тексти від способу та середовища їх побутування, ми втрачаємо їх самобутність, особливий колорит, перестаємо розуміти їх дійсний смисл» [Бакіна 1999: 451].

Своєрідної еволюції зазнають не лише формульні тексти. Виділення і подальше домінування етичної та естетичної функцій спричинило виникнення окремого жанру «поздоровлень» на основі колядок та щедрівок. Безсумнівно, магічна функція у таких текстах відіграє вже зовсім незначну роль, а на перший план виходить власне бажання привітати. Сучасні святкові народно-поетичні привітання були предметом дослідження Д. Федоренка. «Їх походження надзвичайно прозоре: більшість започатковані в традиційних колядках і щедрівках, деякі виникли за аналогією чи асоціативно, а декотрі, напевно, мали конкретне авторство, яке не вказувалось, тому з часом швидко загубилося. Це, так би мовити, найбільш імовірні основні шляхи появи образних привітань, поздоровлень та доброзичли вих побажань» [Федоренко 1994: 65].

З'ясовуючи характер побутування примовок у сучасному суспільстві, неможливо обминути питання про ритуалізацію тієї ситуації, у якій примовки виголошуються. Важливою є часова межа виконання примовки (наприклад, є свідчення, що текст слід виконувати лише поки людина знаходиться на своєму подвір'ї, якщо згадати про нього вже на найближчій вулиці — це не допомагає). Часто виконавці своїми діями прагнуть підкреслити, що це не звичайна фраза, а особливий, значущий текст. «Як наш

шофер виїжджає з Тернополя, то перевертає задом наперед кепку і каже: «Господи Боже, допомагай!» [АА, додаток I, № 21.1].

Характеризуючи особливості побутування сучасних примовок, варто розглянути питання про ставлення носіїв фольклорної традиції до виконуваних ними текстів. Тут маємо звернути увагу на індивідуальний складник ММС, тобто на особистість виконавця, його психічні особливості та спрямування.

Щоб з'ясувати характер побутування та функціонування примовок у відкритому суспільстві, я розробила невеличку анкету (вона вміщена наприкінці книги). Проводячи це опитування (усього було опитано 78 чоловік), я прагнула встановити характер передачі текстів у традиції, мотивацію виконання текстів, ступінь віри у магічний вплив певного тексту, прив'язаність конкретної примовки до визначеної побутової ситуації та ставлення самих виконавців до варіативності тексту. Ми не ставили за мету з'ясувати ступінь розповсюдженості примовок у сучасному суспільстві, а тому застосовували методику вибіркового обстеження. На питання анкети відповідали лише ті носії фольклорної традиції, які знають та виконують примовки. На нашу думку, особливо важливим є те, що за результатами анкетування можна визначити функції примовки в сучасному суспільстві.

Характер виконання примовки залежить передусім від специфіки самого тексту і меншою мірою детермінується індивідуальністю виконавця. Так, якщо текст є побажанням і виголошується для когось стороннього (не для себе), то допускається лише проговорювання вголос. Наприклад, «Здорова зноси, та й на краще зароби». Більшість текстів допускають як проговорювання про себе, так і вголос. Проговорюють про себе переважно тоді, коли поряд є хтось сторонній, малознайомий. Тобто, як відзначають опитані: «Якщо стороння людина не знає про те, що так треба говорити». «Якісь чужі, посторонні, може б, постидалась говорити, що там з чортом чи що» (примовка «Чортику, чортику, ти погрався, а тепер віддай») [А А, додаток II, № 4.9]. «[Розповідають] тим, хто вірує в то, бо тим, хто не вірує, нашо розказувати» [АА, додаток II, № 5.10]. Проте окремі інформато-

ри відзначають, що подібні тексти вони вимовляють уголос, незалежно від того, хто поруч [АА, додаток II, № 1.9].

Стосовно шляхів можливої передачі примовок, то більшість опитаних вказують на внутрішньосімейні канали — почули від батьків, близьких родичів. У той же час частина респондентів відповіли, що почули такі слова від знайомих. Спостерігається цікава закономірність: у разі внутрішньо-сімейної передачі віра у дієвість примовки є меншою, і, навпаки, при передачі від стороннього посилюється віра у дієвість примовки, можливість її впливу на довкілля.

На питання про можливість передачі примовки більшість опитаних відповіли, що легко можуть розповісти про це родичам, знайомим людям, усім, кому це може бути цікаво. В окремих відповідях підкреслювалося, що навпаки, треба розповідати про це всім, «і навіть хто не поділяє цього, то ще швидше, щоб їх до цього привчати» [АА, додаток II, № 2.10]. Тільки деякі респонденти зазначили, що вони нікому не розповідали б про подібні тексти, але не з магічних, а, насамперед, з етичних міркувань: «Я по житті не розповідаю нічого своїм знайомим з таких інтимних речей. Не хочу бути занудою» (примовка «Господи Боже, допомагай») [АА, додаток II, № 1.10].

Однією з жанрових ознак примовки є факультативність її виконання: можна сказати, можна не сказати. Як відмічають більшість респондентів, принципово від цього нічого не зміниться. Дехто відзначає лише втрачені можливості: «Ну от могла бути хороша новина, а от прозівали, називається, своє щастя» (примовка «Цур, сорока, моя хороша новина») [АА, додаток II, № 6.4].

Респонденти вважають, що при передачі тексту знайомим чи малознайомим людям сила його впливу залишається незмінною [АА, додаток II, № № 2.10; 3.10].

Опитувані легко допускають привнесення змін у подібні тексти, вважають, що від цього їх дієвість не зміниться. Ритмізацію тексту та риму вважають одним із факторів, що впливають на незмінність текстів: «Можна і змінювати, як до слова при-

йдеться. Але там де є рифма, там інакше не придумаєш» [АА, додаток II, № 4.6].

Щодо прив'язаності тексту до певної ситуації, то тут виявляється залежність від характеру тексту та ситуації, а не від індивідуальних особливостей виконавця. Наприклад, універсальне прохання про благословення «Господи Боже, допомагай» має досить широкий спектр ситуацій вживання. А звертання «Чорте, чорте, ти пограй, а тоді назад віддай» проговорюється лише у випадку, коли якась річ загубилася.

Усі респонденти підкреслюють приуроченість виконання тексту до певної ситуації. Поза ситуацією текст перестає діяти. «Тільки на подвір'ї кажу. На Острозького [найближча вулиця] вже не кажу: не діє» [А А, додаток II, № 1.5].

Цікавим є те, що респонденти наголошують на необхідності дотримуватися певних умов, які визначаються ситуацією: «Щоб хорошу новину принесла, щоб якась хороша новина сталася, я повинен побачити її випадково. Якщо вона десь скрекоче, і я починаю приглядатися — це не діє абсолютно» [АА, додаток II, № 6.6]; «Помагає, особливо якщо сорока з кавалком якимось у дзьобі, з харчами» (примовка «Цур, сорока, моя хороша новина») [АА, додаток II, № 6.3].

Найбільшу варіативність знаходимо серед відповідей на питання про прагматику тексту (для чого виконується, чи справді допомагає, що станеться, якщо не виголосити примовку). Серед носіїв фольклорної традиції зберігається віра в те, що промовляння тексту допомагає позитивно вплинути на певну ситуацію. «Може бути або нейтральний результат, або хороші новини» [АА, додаток II, № 6.3]. «Це духовний талісман. Це підключення до енергетичних потоків космічних. Вона мене береже» [АА, додаток II, № 1.2]. Для деяких респондентів така віра у допомогу підлягає сумніву: «Я знаю, чи помагає... Це тільки до тої речі, яку ти загубив тут у кімнаті. Я не вірю, що без того би не найшла, але це ніби для того, щоб прискорити все це» [АА, додаток II, № 4.4]. В усіх описаних випадках домінантною функцією примовки буде магічна. Проте є свідчення, що примовки вико-

нують і за традицією: «Моя мама вірить, що так [допомагає]. Я звикла, що це має бути» (примовка «Здорова зноси, на краще зароби: файним вінцем, і гарним молодцем» [А А, додаток II, № 3.3]). У цьому разі домінантною є традиційна функція. Є приклади, коли при виконанні примовки домінує функція етична (поведінкова, що регулює правила, норми поведінки, прийнятні для тієї чи іншої соціальної групи). «Оце як скажу, то воно ніби заповнює нішу, цю порожнечу. Щось сказати, аби не мовчати. Просто воно приємніше. <...> Якщо людина не скаже, то ніби вона добра тобі не бажає, ніби вона щось має проти тебе» [А А, додаток II, № 2.4].

3-поміж другорядних функцій варто передусім виділити функцію психотерапевтичну. «Я просто хочу, щоб людині було приємно. Часом у людини якісь сумніви, чи йде їй ця річ, то скажеш, і їй приємно. Віру тобі додає, що справді ця річ підходить» (примовка «Здорова зноси — на краще зароби» [АА, додаток II, № 2.2-3]). «Особливо коли вони перед тобою на доріжці з куском хліба в зубах, тоді хочеться іти і танцювати» (примовка «Цур, сорока, моя хороша новина») [АА, додаток II, № 6.3].

Спостереження за примовкою в сучасному відкритому суспільстві дозволяють говорити про неї як про продуктивний жанр усної народної творчості, що не лише не втрачає своєї актуальності, але й подає приклади творення нових зразків.

Підсумовуючи викладене в цьому розділі, зазначимо, що вживання примовок у позаобрядовому контексті та в календарних і родинно-побутових обрядах має багато спільних рис. Вербальний компонент примовки так само тісно пов'язаний із ситуативним, а примовка у оказіональних ситуаціях виконує практично ті самі функції, що й у обрядових.

На сучасному етапі примовка продуктивно використовується у ситуаціях із семантикою «нового», «першого», де вона відзначає початок та завершення роботи. Особливо активно примовки супроводжують процеси, що мають значення метаморфози.

Переважна частина сучасних примовок належить до каузального типу, що дозволяє зробити висновок про використання

примовкою заздалегідь передбачуваних, наперед відомих ситуацій.

Примовки телеологічного типу виконуються здебільшого представниками окремих професій: пастухами, пасічниками, або ж належать до текстів, пов'язаних із народною медициною. Реактивні примовки найчастіше з'являються у ситуаціях, що позначені зустріччю або звісткою. Вони є своєрідною моментальною реакцією на специфічний вплив довкілля. Господарські примовки частково втрачають магічну функцію. На зміну їй приходять традиційна та апелятивна функції. Окремі тексти позначені впливом поетичної функції. Примовки-звертання до окремих явищ природи повністю втратили магічне значення, натомість у них переважає поетичний, розважальний, апелятивний компоненти. У примовках, пов'язаних із народною медициною, домінує магічна функція. Найкраще зберегли магічну функцію примовки-обереги. Ці тексти є продуктивними до сьогодні. У примовках комунікативного характеру переважає етична функція. Вони формують правила поведінки, прийнятні у тому чи іншому соціумі.

Спостереження за примовкою в сучасному суспільстві підтверджує, що вона залишається продуктивним жанром українського фольклору. Частина примовок виконується за традицією, проте виникнення нових текстів показує, що у таких примовках домінує магічна функція. Функціональне поле окремої примовки може змінюватися залежно від модусу мислення середовища, проте воно мало залежить від специфіки конкретного виконання. Як правило, в одного і того самого виконавця примовки матиме схожі функції.

Якщо людині традиційного суспільства примовки допомагали підтримувати гармонію з навколишнім світом, то для наших сучасників вони, швидше за все, є засобом прилучення до народних культурних цінностей, засобом гармонізації власного життя, допомагають зняти напруження, тривогу, а отже відіграють роль психотерапевтичного засобу.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження українського фольклорного матеріалу та відповідного етнографічного контексту дозволяє не лише звернути увагу науковців на примовки як самобутнє явище народної творчості, але й висвітлює місце примовок серед інших фольклорних жанрів, розкриває специфіку їхнього побутування та функціонування.

Сферою побутування примовки є ритуально-обрядовий комплекс, що включає календарну, родинну, okazionalnu обрядовість, традиційну господарську діяльність, щоденний побут, міжособистісні стосунки.

Визначаючи місце примовок серед інших жанрів українського фольклору, можемо констатувати певну спорідненість примовок і магічної, календарної, родинної поезії, паремій, а також формул мовленнєвого етикету. Із замовляннями примовки об'єднує спільне походження, відрізняються ж вони перш за все сферою побутування, поширеністю серед носіїв фольклорної традиції (активно-колективні та пасивно-колективні форми), особливостями виконання, деякими елементами поетики, специфікою функціонування (екзотерична та езотерична магія).

Існуючи в єдиному фольклорно-етнографічному комплексі обряду (родинного чи календарного циклу), обрядова пісня і примовка відрізняються як за формою виконання (пісенна та прозаїчна), так і за структурою, і за поетичними особливостями. Спільними для них є не тільки сфера побутування, але і виконувана функція. Паремії та примовки різняться ситуацією побутування та особливостями функціонування в традиції. Спільним для паремій, примовок та етикетних формул є структура. Примовки та етикетні формули також мають відмінності у функціонуванні.

У межах обрядових примовок можна виділити два функціональні типи: заклинальні (магічні) та ритуальні примовки. Особливості побутування заклинальних примовок полягають у тому, що вони є одним із тих засобів, що творять суть обряду, вира-

жають його головний сенс. Ритуальні примовки допомагають створювати форму обряду, є засобами, що пов'язують у єдине ціле його елементи та етапи.

Серед примовок, що побутують у позаобрядовій сфері, можна виокремити такі різновиди: креативні та реактивні. Креативні примовки, своєю чергою, поділяються на каузальні та телеологічні. Каузальні примовки виконуються в регулярних, прогнозованих ситуаціях, що найчастіше мають семантику «нового», «першого». Телеологічні примовки при виконанні потребують створення певних супровідних умов. Цей тип примовок найближчий до замовлянь. Реактивні примовки є безпосередньою, миттєвою реакцією на окремі зовнішні чинники.

Виконавцями примовки є ритуальне визначені особи — господар чи господиня дому, колядники, кукуцарі, дружки, староста, куми, баба-повитуха тощо, які виголошують примовку для себе або для когось із своїх близьких.

Найхарактернішою формою виконання примовок є промовляння вголос. Окремі тематико-функціональні різновиди примовок допускають при-шіптування або проговорювання про себе.

Простір у примовці не відіграє настільки важливої ролі, як час, що набирає тут особливої ваги. Майже усі примовки повинні виголошуватися у певний ритуально визначений, конкретно обмежений проміжок часу. Поза цим проміжком примовка не є дієвою. Час у традиційній культурі осмислюється як явище дискретне.

Примовку можна розглядати як спадкоємицю давньої функції слова як носія життя, як найяскравіший його прояв, а також як маркірувальний елемент перехідних ситуацій. У традиційному селянському суспільстві виголосити примовку означає забезпечити щасливий початок, перехід, утвердити семантику оновлення, дарування життя, блага.

Поява примовки у будь-якій обрядовій, господарській, побутовій ситуації виділяє цю ситуацію як перехідну, порубіжну. Ситуація *ritas de passage* в тій чи іншій формі завжди присутня (магія першого дня, початок дії, зустріч і т. п.). Слово треба було

сказати лише у конкретній ситуації, особливій, ритуально відміченій просторово-часовій точці, саме тоді, коли виконання примовки було єдино можливим: наприклад, у церкві на Великдень, на порозі своєї хати після Святої вечері. Моменти, в які слід було виголошувати примовки, чітко співвідносяться із структурою ритуалу. Примовка використовує такий момент, як згортання простору і часу в єдину просторово-часову точку — хронотоп — з подальшим розгортанням у новий простір і новий час. Саме тут і тепер потрібне слово — ЛОГОС — слово, яке створить, змоделює у новому просторі й часі нову ситуацію, відмінну від попередньої, добру і благу для людини, яка це слово промовляє. Це зумовило метафункцію примовки — вербально оформлювати перехідні ситуації. Слово як моделюючий засіб спрямоване на те, щоб творити добро, гармонізувати навколишній світ. Слово вже однією своєю появою є засобом гармонізації. Будь-яка перехідна ситуація потребувала такої гармонізації — примовка її забезпечувала.

Для примовки характерні такі функції: магічна (квазімагічна), традиційна, апелятивна, психотерапевтична, комунікативна, естетична (поетична, ігрова, розважальна), емоційна, етична, величальна, перформативна, функція обрядового коментаря, мантична. Функції примовки є динамічні. Домінування тієї чи іншої функції визначається функціональною моделлю, тематикою, а також модусом мислення середовища. Своє функціональне навантаження примовка отримує лише в обряді чи оказіональній ситуації.

Зі зміною модусу мислення середовища вербально-ситуативна модель примовки виконує нові функції. Характерною є заміна магічної функції на апелятивну та традиційну. Частіше ми можемо говорити вже не про магічну, а про квазімагічну функцію. Важливою у структурі вербально-ситуативної моделі примовки стає розважальна функція. Це особливо характерно для примовок діалогічної структури, поколядів, закличок. Ритуальні примовки мають етичну та комунікативну функції, а окремі тексти набувають виразного естетичного навантаження.

Усі примовки первісно зародились як тексти магичні. У процесі історичного життя фольклору вони доповнюються цілою низкою нових функцій: етичною, поетичною, розважальною, ігровою, емотивною. Магічна функція краще зберігається у тих зразках, де прагматично-практична ціль для людини все ще є актуальною. У випадках, коли примовки відображають давні міфологічні уявлення, смисл яких для носіїв фольклорної традиції вже стерся, домінуючі позиції займатимуть функції: квазімагічна, апелятивна, традиційна, етична, естетична (поетична, розважальна).

Простежуючи характер побутування примовки сьогодні, доходимо висновку, що вона й досі залишається продуктивним жанром. Свідченням цього є зразки текстів, що виникають і сьогодні.

Отже проведене дослідження дає можливість зробити висновки, що примовки складають окремий самостійний жанр українського фольклору, який активно побутує і динамічно розвивається як у сільському, так і в міському середовищах, на відміну від багатьох інших жанрів традиційного українського фольклору.

Кросжанрові зв'язки примовки із замовляннями, обрядовою поезією, формулами мовленнєвого етикету зумовили збіги в структурі й поетиці цих жанрових утворень.

Примовка характеризується широкою сферою застосування: календарний і родинний обрядові цикли, господарська діяльність, щоденний побут, міжособистісні стосунки тощо. Залежно від модусу мислення середовища примовки виконують відповідні функції: магичну, квазімагічну, апелятивну, ритуальну, етичну, естетичну, розважальну, психотерапевтичну. Вперше проаналізований масив української примовки дозволяє побачити особливості національної ментальності, розкриває сучасний стан фольклорної системи і може бути використаний при викладанні загальних та спецкурсів з української фольклористики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В. Замовляння в мовно-інтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. К., 1994. 23 с.
2. Бакіна Т. Жанрова своєрідність сучасного дитячого фольклору. Народнознавчі зошити. 1996. №5. С. 295-298.
3. Бакіна Т. Сучасний фольклор школярів (особливості творення і побутування) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10. 01. 07. К., 1997. 24 с.
4. Бакіна Т. Особливості творення і побутування фольклору в учнівському середовищі. Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Львів: Світ, 1999. С. 450-455.
5. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях і ритуалі. Родовід. 1993. №5. С. 13-21.
6. Балушок В. Перероджуюча семантика удару в фольклорі. Регрес і регенерація в народному мистецтві. К. : Музей Івана Гончара; Родовід, 1998. С. 79-86.
7. Богдан С. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К. : Рідна мова, 1998. 475 с.
8. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні : історико-етнографічне дослідження. К. : Наукова думка, 1988. 192 с.
9. Боряк О. Ткацтво в обрядах і віруваннях українців (середина XIX - початок XX ст.). К. : Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. 191 с.
10. Бріцина О. Ю. Українська усна традиційна проза : питання текстології та виконавства. К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. 400 с.
11. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К. : Довіра, 1992. 414с.
12. Буховські М. Обряд, ритуал, церемонія. Студії з інтегральної культурології. Ритуал. Вип. 2. Львів, 1999. С. 12-17.
13. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова. Варшава, 1907-1908. Вып. 1-2. 522 с.
14. Ви зорі, зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння) / передм. М. Василенко; упоряд. М. Василенко, Т. Шевчук. К. : Молодь, 1991. 336 с.
15. Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX - початку XX ст. К. : Наук. думка, 1992. 139 с.
16. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 1. К. : Оберіг, 1991. 456 с.

17. Гаврилюк Е. Хаос, Танатос і Ерос у символіці обрядів переходу. Студії з інтегральної культурології. І. Thanatos. Львів: Ін-т народознавства АН України, 1996. С. 63-70.
18. Гаврилюк Е. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. К., 1999. 18 с.
19. Гаврилюк Н. Картографирование явлений народной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). К. : Наукова думка, 1981. 279 с.
20. Гаврилюк Н. Міфологічні формули на тему "походження дітей": досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі. Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. К., 1993. С. 78-81.
21. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А - Діти / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. - 3-тє вид. - Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. - 832 с.
22. Гладкий М. Традиції першого вигону худоби в поліщуків. Народознавчі зошити. 1996. № 2. С. 130-135.
23. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. К.: Наукова думка, 1966. 248 с.
24. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. Етнографічні записки. 1904. Т. XV. 272 с.
25. Гнатюк В. Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. I. Етнографічні записки. 1912. Т. XXXIII-XIII. 137 с.
26. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. Етнографічні записки. 1912. Т. 32. С. 203-426.
27. Гримич М. Зелені свята. Родовід. 1993. № 5. С. 21-30.
28. Грица С. Ендогенна природа фольклору. Філософська і соціологічна думка. 1994. № 7-8. С. 62-80.
29. Грица С. Концепція формульності в працях Ф. Колесси та А. Лорда та її проекція на виконання епосу Георгієм Ткаченком. Усна епіка: Етнічні традиції та виконавство. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. Київ, 1997. Ч. 1. С. 74-81.
30. Грица С. Парадигмальність фольклору, його просторові нашарування. Всеукраїнська науково-творча конференція "Проблеми розвитку художньої культури" : тези доповідей / Мін-во культури України. Київ, держ. Ін-т культури. К., 1994. С. 13-14.
31. Грица С. Фольклор как специфическая форма духовной культуры: Сущность, структура, функции. Социалистическая культура и художественная активность масс. К., 1984. С. 68-127.

32. Грица С. Фольклор у просторі та часі. Тернопіль : СМП "Астон", 2000. 228 с.
33. Грицай М., Бойко В., Дунаєвська Л. Українська народно-поетична творчість. К. : Вища школа, 1983. 359 с.
34. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях та народному лічництві. Неопалима купина. 1995. № 3-4. с. 83-84.
35. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. 1. К. : Либідь, 1993. 392 с.
36. Гунчик І. Поетико-функціональні особливості української сакрально-оказіональної поезії. Народознавчі зошити. 1998. № 5 (23). С. 485-489.
37. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 232 с.
38. Гунчик І. Orationes у народній сакрально-оказіональній поезії. Вісник Львів, ун-ту. Серія філологічна. 1999. Вип. 27. С. 22-31.
39. Давидюк В. Первісна міфологія в українському фольклорі (Синхронічно-хронологічний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. К., 1998. 41 с.
40. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Вежа, 1997. 296 с.
41. Давидюк В. Реліктове значення ініціальних ритуалів у поліській весільній обрядовості. Родовід. 1994. № 9. С. 26-30.
42. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів : Світ, 1992. 176 с.
43. Дандес А. Сухе та мокре, лихе око. Есей про індоєвропейське та семітське світобачення. Студії з інтегральної культурології. І. Thanatos. Львів : Ін-т народознавства АН України, 1996. С. 131-142.
44. Дей О. Величальні пісні українського народу. Колядки і щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. К. : Наук. думка, 1965. С. 9-40.
45. Дитячі пісні та речитативи / упоряд. Г.В. Довженок, К.М. Луганська. К. : Наукова думка, 1991. 448 с.
46. Дікарев М. Народний календар Валуйського повіту. Матеріали до української етнології. Т. 6. 1905. С. 113-204.
47. Доманицький В. Народна медицина у Ровенському повіті на Волині. Матеріали до української етнології. Т. VI. Львів, 1905. С. 100-108.
48. Жниварські пісні / упоряд., вступ, ст. Ю. З. Крутя. К. : Музична Україна, 1971. 271 с.
49. Жниварські пісні / упоряд., вступ, ст. О. Ю. Чебанюк. К. : Музична Україна, 1990. 223 с.
50. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К. : Наукова думка, 1974. 160 с.

51. Золота скриня: Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся / упоряд. В. Ф. Давидюк. Луцьк : Вежа, 1996. 124 с.
52. Зоряна вода: Таємниці поліських знахарів / упоряд. В. Ф. Давидюк. Луцьк : Надстир'я, 1993. 24 с.
53. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових св'ят. Матеріали до українськоруської етнології. Т. 3. Львів, 1890. С. 33-60.
54. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / упоряд., вступна ст. та примітки О.І. Дей. К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. 671 с.
55. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. К. : Обереги, 1992. 424 с.
56. Календарно-обрядові пісні / упоряд., передм., приміт. О. Ю. Чебанюк. К. : Дніпро, 1987. 392 с.
57. Качкан В. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. Т. І. К. : Либідь, 1994.-336 с.
58. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. І. К. : АТ "Обереги", 1994. 400 с.
59. Кирчів Р. Релікти Юр'ївської обрядовості в Українських Карпатах. Народна творчість та етнографія. 1985. № 2. С. 38-43.
60. Кирчів Р. Фольклор як одне з джерел дослідження етногенезу українських Карпат. Народознавчі зошити. 1998. № 3. С. 284-286.
61. Кісь Р. Коваріації уявлень про смерть як індикатор типу культури (спроба кроскультурного бачення). Студії з інтегральної культурології. І. Thanatos. Львів : Ін-т народознавства АН України, 1996. С. 9-20.
62. Колесса І. Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Етнографічні записки. Т. XI. Львів, 1902. 304 с.
63. Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю Етнографічні записки. Т. V. Львів, 1898. С. 76-98.
64. Колесса Ф. Усна словесність / підгот. до друку Б. Луканюк, О. Смоляк. Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. 40 с.
65. Колядки і щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року. упоряд., передмов. і прим. О. І. Дей ; ред. М. Т. Рильський ; АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. К. : Наукова думка, 1975. 804 с.
66. Круть Ю. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К. : Наукова думка, 1973. 212 с.
67. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали до україно-руської етнології. Т. VIII. Львів, 1906. 202 с.
68. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали до української етнології. Т. IX. Львів, 1907. 144 с.

69. Кузь Г. Вигукові фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. Івано-Франківськ, 2000. 20 с.
70. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К.: Наукова думка, 1978. 191 с.
71. Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. К. : Либідь, 1993. С. 182-200.
72. Курочкін О. Українські новорічні обряди: "Коза" і "Маланка". Описне : Українське народознавство, 1995. 392 с.
73. Кутельмах К. "Спасова борода": Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків). Народознавчі зошити. 1996. № 2. С. 118-125.
74. Лаврентьева Л. Символические функции еды в обрядах. Фольклор и этнография. Ленинград : Наука, 1990. С. 37-47.
75. Лабащук О. Обрядові пісні та примовки. *Studia methodologica*. 2000. № 8. С. 64-69.
76. Лабащук О. Особливості побутування та функціонування примовок: до питання про долю традиційної магічної поезії. Мандрівець. 2000. № 3-4. С. 61-65.
77. Лагошняк О. Використання примовок у процесі навчання та виховання. Початкова школа. 1996. № 5. С. 23-25.
78. Лагошняк О. Жанрова природа примовок і замовлянь: екзотерична та езотерична магія. Мандрівець. 1999. №5-6. С. 92-96.
79. Лагошняк О. Примовки і замовляння: до питання про долю традиційної магічної поезії. *Slavica Tarnopolensia* 3. Тернопіль, 1996. С. 99-105.
80. Лагошняк О. Українська примовка як жанр та її ознаки. Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків: Матеріали міжнародних науково-практичних читань, присвячених пам'яті українського фольклориста Михайла Пазяка. К., 2000. С. 189-191.
81. Лозинський Й. Українське весілля / опрац. тексту, упоряд. та вступ. стаття Р. Ф. Кирчів. К. : Наук. думка, 1992. 205 с.
82. Макаренко О. В народі кажуть. Кременець: [б. в.], 1993. 18 с.
83. Маковій Г. Затоптаний цвіт. К. : Укр. письменник, 1993. 205 с.
84. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991. С. 52-170.
85. Мишанич С. Система жанрів в українському фольклорі. Радянська школа. 1990. № 2. С. 15-21.
86. Мишанич С. Система жанрів в українському фольклорі. Українознавство : посібник. К. : Зодіак ЕКО. 1994. С. 263-275.
87. Милорадович В. Житє-бытє лубенского крестьянина. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991. С. 170-341.

88. Милорадович В. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991. С. 375-383.
89. Мойсієнко В. Про дохристиянські божества і символічно-магічні кліше в поліських замовляннях та способах лікування. Народна творчість та етнографія. 1992. № 2. С. 43-49.
90. Мойсієнко В. Поліські замовляння Древлани. Вип. 1. Львів, 1996. С. 121-165.
91. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь. Українські замовляння. К.: Дніпро, 1993. С. 7-29.
92. Нудьга Г. Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст. Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року. К., 1971. С. 15-21.
93. Обычаи, поверья, кухня й напитки малороссиян / сост. М.А. Маркевич. К.: Час, 1991. 192 с.
94. Онищук А. Народний календар. Звичаї і вірування прив'язані до поодиноких днів у році записав у 1907-1910 р. в Зелениці, Надвірнянського повіту на Гуцульщині. Матеріали до української етнології. 1912. Т. XV. С. 1-61.
95. Онищук А. З народного життя Гуцулів. Матеріали до української етнології. 1912. Т. XV. С. 90-158.
96. Павлов О. Замовляння як вербальна магія : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. 10.01.07. Київ, 1999. 28 с.
97. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. К.: Наукова думка, 1984. 204 с.
98. Пастух Н. Символіка тварин в українському фольклорі: зозуля. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2013. 224 с.
99. Петров В. Найстаріші типи усної словесності. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Томи 1-4. / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1993. С. 336-342.
100. Петров В. Український фольклор: заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу. Берегиня. 1997. № 1-2. С. 126-143, № 3-4. С. 113-130.
101. Поліська дома / упор. В. Давидюк, Г. Аркушина. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ Волинського обласного управління по пресі, 1991. 188 с.
102. Потебня А. Малорусская народная песня по списку XVI века: текст и примечания. Воронеж, 1877. 160 с.
103. Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Т. 2 (Колядки й щедровки). Варшава, 1887. 809 с.

104. Потебня А. Изъ записок по теоріи словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения. Харьков, 1905. 650 с.
105. Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві полішуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти). Народознавчі зошити. 1996. № 2. С. 78-93.
106. Ріхтман-Агуштин Д. Доля народної культури. Народознавчі зошити 1998. № 4 (22). С. 450-454.
107. Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя. Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження. К. : Родовід, 1997. С. 251-256.
108. Скрипник Л. Фразеологія української мови. К. : Наук, думка, 1973. 280 с.
109. Сумцов М. Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские). Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1896. Т. 9. С. 183-208.
110. Сухобрус Г. Замовляння. Українська народна поетична творчість. Т. 1: Дожовтневий період. К. : Рад. школа, 1958. С. 224-236.
111. Творун С. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля. Народна творчість та етнографія. 1991. № 3. С. 29-32.
112. Тиводар М. Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення Українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х років XX ст.). *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 5. С. 35–37.
113. Українська народна поетична творчість. Т. 1: Дожовтневий період. К. : Рад. школа, 1958. 815 с.
114. Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. Львів : Фенікс, 1994. 608 с.
115. Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко; передм. М. О. Новикова. К. : Дніпро, 1993. 309 с.
116. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяк. К. : Либідь, 1993. 768 с.
117. Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. Описне : Українське Народознавство, 1999. 528 с.
118. Ульяновська С. Магічні елементи Поліського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського та Центрального Полісся). *Народна творчість та етнографія*. № 2. 1992. С. 36–38.
119. Усна епіка: етнічні традиції та виконавство = Oral Epic: Ethnic Traditions and Performance : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. Київ, 8-14 верес. 1997 р. / упоряд. О. Бріцина, Г. Довженко ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. К. : [б. в.], 1997. Ч. 1 : А–Л. 75 с.; Ч. 2 : М–Я. 183 с.

120. Федоренко Д. Із спостереження над сучасними святковими народно-поетичними привітаннями. *Народна творчість та етнографія*. № 1. 1994. С. 65–70.
121. Франко І. Гуцульські примівки. *Етнографічні записки*. Т. V. Львів, 1898. С. 41–72.
122. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. *Етнографічні записки*. Т. V. Львів, 1898. С. 160–218.
123. Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження. К. : Родовід, 1997. 384 с.
124. Чебанюк О. Особливості сучасного побутування весняного календарно-обрядового фольклору на Україні. *Слов'янське літературознавство і фольклористика*. 1986. Вин. 15. С. 67–74.
125. Чебанюк О. Деякі проблеми виконавства обрядових пісень різдвяно-новорічного циклу. *Усна епіка : етнічні традиції та виконавство*. Част. II. К., 1997. С. 130–134.
126. Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх. *Народна творчість та етнографія*. 1997. № 4. С. 88–95.
127. Чебанюк О. Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій. *Регрес і регенерація в народному мистецтві*. К. : Музей Івана Гончара; Родовід, 1998. С. 92–100.
128. Чубинский П. Календарь народных обычаев и обрядов. К. : Муз. Україна, 1993. 80 с.
129. Чубинський П. Мудрість віків : у 2 кн. К. : Мистецтво, 1995. Кн. I. 222 с.; Кн. 2. 224 с.
130. Шевчук Т. Магічна поезія (замовляння). Еволюція ритуально-поетичних формул. *Родовід*. 1993. № 5. С. 10-13.
131. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. Львів : Накладом наук. тов-ва ім. Шевченка, 1899. 144 с.
132. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. Львів : Накладом наук. тов-ва ім. Шевченка, 1901. 318 с.
133. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3. Львів : Накладом наук. тов-ва ім. Шевченка, 1902. 255 с.
134. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. Львів : Накладом наук. тов-ва ім. Шевченка, 1904. 270 с.
135. Яценко М. Володимир Гнатюк. К. : Наукова думка, 1964. 288 с.
136. Bartmiński J. Folklor - Język - Poetyka / Jerzy Bartmiński. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich ; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990. 240 s.
137. Bartmiński Jerzy, Folklorystyka, etnonauka, etnolingwistyka – sytuacja w Polsce. *Literatura Ludowa : dwumiesięcznik naukowo-literacki / Polskie*

- towarzystwo ludoznawcze ; Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław, 2005. № 6 (49). S. 5–13.
138. Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S. Tekstologia. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2009. 382 s.
 139. Burshta W. J. Oko i pióro antropologa. *Ojczyzny słowa. Narracyjne wymiary kultury* / red. W. J. Burshta, W. Kuligowski. Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk ; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2002. S. 150–166.
 140. Dundes A. From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales. *Journal of American Folklore*. 1962. № 75. P. 95–105.
 141. Dundes A. «Who are the Folk?» in *Interpreting Folklore*. Bloomington : Indiana University Press, 1980. P. 1–19.
 142. Folklorystyka: dylematy i perspektywy / redaktor naukowy Dorota Simonides. Opole : Uniwersytet opolski ; Instytut Filologii Polskiej, 1995. 170 s.
 143. Frazer J.G. *The Golden Bough: a Study in Magic and Religion*. 1890. V. 1. 410 p. V. 2. 408 p.
 144. Kravchik-Wasilewska V. W obronie folkloru, czyli dialog między tradycją i współczesnością? *Folklorystyka. Dylematy i perspektywy* / pod redakcją Doroty Simonides. Opole : Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 1995. S. 99–104.
 145. Kravchik-Wasilewska V. E-folklor jako zjawisko kultury digitalnej. *Literatura Ludowa : dwumiesięcznik naukowo-literacki* / Polskie towarzystwo ludoznawcze ; Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego ; pod red. Jolanty Ługowskiej. Wrocław, 2008. № 4–5 (52). S. 25–34.
 146. Kolberg O. Chelmskie. Cz.1. *Dziela wszystkie*. Poznań, 1964. T. 33. 370 s.
 147. Leszczak O. Metodologia - epistemologia - ontologia. *Lingwistyczne rozważania o pragmatyzmie funkcjonalnym. Rozważania metodologiczne*. Warszawa, 2000. S. 75–102.
 148. Malinowski B. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1948. 344 p.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АА	Архів автора
АПУ	Фольклорний архів кафедри української і зарубіжної літератур та методик їх навчання Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка
ІМФЕ	Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського
ЕЗ	Етнографічний збірник
МУЕ	Матеріали до україно-руської етнології
НЗ	Народознавчі зошити

Українські примовки у записах автора

1.1. Як посадять паски в піч, то кажуть: «Господи, поможи, спати не по-ложи!»

1.2. Як тобі хтось переходить дорогу з пустим відром, то кажуть: «Тобі те, що в відрі, а мені те, що в криниці».

1.3. Як приходиш у ліс збирати суниці, то треба сказати: «Суничко, су-ничко, покажи своє личко».

1.4. Для того, щоб гарно збиралися суниці, треба першу ягоду, яку знай-деш у зрубі, з'їсти, проказуючи при цьому: «Першу ягідку — в рот».

1.5. Прокинешся, то скажи зранку: «Дав мені, Боженько, спокійної ночі, дай і спокійного дня». Увечері так само: «Дав мені, Боженько, спокійного дня, дай і спокійної ночі». То після того, як молитву прочитаєш.

Записано Лабащук Оксаною Василівною 24 березня 1999 р. від Мель-ничук Ганни Олександрівни, 1921 р. н., народилась у с. Молодятичі Гру-бишевського повіту Люблінського воєводства, Польща. Переїхала у м. Тер-нопіль у 1945 році, грамотна.

2.1. На Маковея сьвіченим відюхом посипали водвірки і поріг в хатах, щоб відьми і відьмаки не приходили: «Як той мак збереш, тоді і мене забе-реш. Но по зернятку збирай і добре шчитай».

Записано Лабащук Оксаною Василівною 3 липня 1995 р. від Гонтковсь-кого Михайла Теофіловича, 1923 р.н., народився і проживає в с. Козярі Під-волочиського району Тернопільської області.

3.1. Як щось пропаде з качок, гусей чи теля, чи кінь, то кричати так, як кличеш того, хто пропав, у комин, наприклад: «Тась-тась-тась», якщо качка.

3.2. Як вилете зуб в дитини молочний, то кидати на гору і казати: «Мишко, мишко, на тобі костяний, а дай мені залізний».

3.3. Якщо пчихне хтось, то кажут: «Будь здоровий». «Дякую, постара-юся» — відказують.

3.4. Як щось хтось робе, то кажут: «Дай Боже щастя» чи «Помагай Бо-же», а відказують: «Дякую, Дай Боже і вам тоже».

3.5. Як приносять дідуха на Святий Вечір, то каже господар:

Вінчую вас тим Святим вечером.

Жебисьти провадили в щастю, здоровлю,

На той рік дочекали.

А відказують: «Дякую, дай Боже всім тоже».

3.6. Як хтось щось робе на цвинтарі: чи копає, чи садить, чи пліт малює, то нічого не кажеся, або так но: «Слава Ісусу Христу», а відказують: «Слава навіки».

3.7. Сьвіченою вербою б'ють і приказуют:

Лоза б'є — не заб'є,

За тиждень — Великдень:

Паска, ковбаска, сьвічоне яйчко.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 3 липня 1995 р. від Гонтковської Зеновії Володимирівни, 1933 р. н., народилася і проживає в с. Козярі Підволочиського району Тернопільської області.

4.1. В купіль до дівчинки [першу О. Л.] клали всякі квіти і ягоди. При тім примовляли: «На тобі ромашку, щоб румняна була, на тобі калину, щоб красною дівкою була, на тобі гілячку вишні, щоб гарну вроду мала, на тобі любисток, щоб до людей люб'язна і привітна була».

4.2. В купіль до хлопчика клали також квіти і ягоди, но вже єнчі: «На тобі гілячку дуба, щоб потний, як дуб, був, на тобі барвінок, щоб довго жив, на тобі чорнобривці, щоб чорний чуб і брови мав, на тобі блават, щоб вочка сині мав.

4.3. Якщо дуже дитинка до вподоби, то кажуть: «Нівроку», спльовують, дивлятсі на стелю чи на пазурі».

4.4. Як дитинку спати ложат, то злизують з чоленька і кажут: «Втікай, втікай чуже воко далеко-далеко і не зачіпай мою дитину ні вдень, ні вночі».

4.5. Якщо люстерко розбилосі, то буде біда. Але її можна відогнати. Тре по пару разів сказати: «Люстерко розбиваєсі — біда раби Божої (ім'я) не чіпляєсі».

4.6. Як щось починають робити, то кажуть: «Господи, допомагай».

4.7. Коли перший раз прийдеш до хати, де є дівка, то треба сісти і сказати: «Сідаю, щоб старости сідали, а дочка ваша в дівках не засиджувалася».

4.8. Як корова вродить теля, то їй дають таке пійло: в теплу воду розбивають яйця (скільки є — хто п'ять, хто сім, хто дев'ять) зо шкарлупами, кидають цукор і віночок, який посвятили на Божого Тіла. Говорят: «Пий, моя годувальнице, щоб так, як у відрі вода убуває, щоб у тебе так сила прибувала».

4.9. Коли молока в корови нема, пропало, то треба голки хрестом в цідилок застромити і казати: «Прибуди, прибуди, молоко, щоб корові добре було, а в відми ніц не вийшло».

4.10. Як перший раз закувала зозуля, то старалися мати в кишені гроші і казали: «Маю, маю». Це для того, щоб водилися гроші.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 5 липня 1995 р. від Гловінської Лесі Михайлівни, 1956 р. н., народилася і проживає в с. Козярі Підволочиського району Тернопільської області.

5.1. Після вечері господар виходив за двері, дивився на подвір'я і говорив: «Кукуріку, куткудак, а в нас яйця, як той мак, а в сусіда — ні знак». Тоді в сусіда кури не будуть нестись, а в цього господаря будуть.

Записано Лабащук Оксаною Василівною 13 липня 1994 р. від Славути Галини Павлівни, 1953 р. н. народилась і проживає у с. Травневе, Збаразького району Тернопільської області, освіта середня.

6.1. На Різдво заметуть, а сміття не виносять до Щедрика (13 січня). У цей день рано беруть сміття, беруть соломку на перевесло. Підходять до фруктових дерев, обв'язують їх перевеслом і приказують:

— Драстуй, яблуня!

— Драстуй! (Відповідає сам господар).

— Як будеш родить, дак не буду бить. А не будеш родить, дак буду бить. Тоді обсипають дерево сміттям: «Щоб родила, як сміття».

6.2. Як кутю ставлять на покуть, кажуть: «Узвар на базар, а кутю на покуть».

На Святий вечір кличуть Мороза: «Морозе, Морозе, іди до нас куті їсти (тричі). Як не йдеш сьогодні, дак не йди у Петрівку».

6.3. Як паску посаджать у піч, то лопатою по углах тричі навхрест: «Пашли жуки-стоноги з нашої хати — паска в печі».

6.4. «З неділею будьте здорові» — «Спасіба, вас тим же».

6.5. Як гикавка нападе, кажуть: Гикавко, гикавко, іди до води, кого першого стрінеш, того напади.

6.6. «Скільки молодик находив, щоб за стільки моє горе зійшло», — на молодик тричі вмитися з цими словами. Допомагає від бородавок, веснянок.

6.7. «Ячмінь, ячмінь, на тобі дулю», — проказати три рази від ячменів.

6.8. Як спиш на новому місці, то можна ворожити на жениха:

Лягаю на новому місці —

Приснився сон на вісті.

Снився ні яр, ні долина,

А приснився жита нива.

З ким буду жито жать,

З тим буду віку доживать.

6.9. «Куди ніч, туди й сон» — як погане що присниться, тоді й сказати.

6.10. Спасіба Богу і мені, хто варив — тому ні.

6.11. Спасіба Богу і Матері Божий за хліб, за сіль, за дар Божий, всім святим хрищеним за хліб, за сіль і за вечеру.

6.12. До Покрови звертаються: «Присвята Мати-Покрова, покрий наші гріхи».

6.13. Як дитину куми приносять з церкви, то кажуть: «Брали в вас рожденне, а вам нате хрищене».

6.14. На весіллі у суботу ввечері убірають квітку [весільне деревце; його зазвичай виготовляють із сосни чи ялини]. Велику квітку на верхівці в'яже старший боярин. Перед цим каже: «Староста, пані староста, благословіть до вінця квітку прив'язать». Йому відповідають: «Бог благословіть». І так тречі.

Записано Лабащук Оксаною Василівною 7—8 серпня 1995 р. від Дядюн Ксенії Панасівни, 1919 р. н., народилася і проживає у с. Вишнівка Ічнянського району Чернігівської області, малограмотна.

7.1. «На тобі зуб костяний — дай мені золотий», — як зуб випав, чи його вирвали, то викидають зуба на горище і кажуть ці слова.

7.2. «Іди поклич свого діда» — кажуть до риби малого розміру і випускають її назад у річку, щоб привернути більшу рибу.

7.3. Щоб вивести бородавки, треба із солом'яної стрихи витягувати соломинки, доторкатися ними до кожної бородавки окремо, примовляючи: «Тобі», а потім встромити в землю, де капає вода зі стріхи, сказавши: «Мені», і так далі — на кожну бородавку окремо.

7.4.

Равлик-павлик,

Вистав рожки,

Дам ті сира

На пирожки.

7.5.

Бузьку, бузьку, закалатай,

Дам ті сіна по коліна,

Ше й водиці по дзьобриці,

Ше й кропиви на гніздо,

Шоб ті ноги попекло.

7.6.

Бузьку-пан, бузьку-пан,

Дай ми гроші на кафтан.

А я гроші загубив

І кафтана не купив.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 8 серпня 1995 р. від Гуменюка Анатолія Максимовича, 1936 р. н., народився і проживає у с. Вишнівка Ічнянського району Чернігівської області, грамотний.

8.1. Як побачиш у кого ячмінь на оці, то треба швидко дулю скрутити і тикати тою дулею в око та й казати: «Біг пес через вовес, не було псові, не буде вівсові», так три рази.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 18 січня 1984 р. від Лагошняк Марії Максимівни, 1906 р. н., народилася у с. Мозолівка Підгаєцького району Тернопільської області, малограмотна.

9.1. На Чистий Четвер у церкві світять свічки. Після служби ця свічка приноситься додому так, щоб вона не згасла дорогою. Вдома на бальках (сволоках), на одвірках випалювали кіптявою хрести. При цьому примовляли: «Хрестом хрещаю, хрестом ангола призиваю, і хрест надо мною, і Присвята Діва со мною». Ця свічка трималася вдома і оберігалася. Коли гриміло, або йшла гроза, то ця свічка запалювалася.

9.2.

Свята Мати-Покровонько,

Покрий мою головоньку,

Як не хусткою,

То хоч ганчіркою,

Аби не зосталася дівкою.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 11 жовтня 1995 р. від Нестерової Тетяни Григорівни, 1975 р. н., народилася у с. Шибено Теофіпільського району Хмельницької області, проживає у м. Тернополі, освіта вища.

10.1. Перед тим, як поставити перший плячок у духовку, треба сказати: «Господи Боже, допомагай!», а тоді вже ставити плячок.

10.2. «Ячмінь, ячмінь, на тобі дулю» — проказати три рази від ячменів. При цьому треба дулею в око тикати.

10.3. «З гусочки вода, а з дитиньки худоба» — так примовляють, як купають дитину.

10.4.

Лягаю спати,

Коло мене Божа Мати.

Ангели по боках —

Я в Божої Матері в руках.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 23 листопада 1999 р. від Телех Лесі Василівни, 1955 р. н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта середня.

11.1. Як перший раз їсть огірок (свіжину), то кажуть: «Господи Боже благослови, допоможи до другого року дочекати».

11.2. Як збирають врожай, просять: «Господи Боже допоможи в добрий час зібрати, а ще в кращий споживати».

11.3. Як почують, що хтось помер, то говорять: «Хай буде їй царство небесне».

11.4. Ми як підсичники в Грабовім збирали, перші квіти, то так говорили:

А на зіллячку роса,
А на личеньку краса.

І провести букетом по обличчю.

11.5. Як щось нове даруєш, то треба бажати: «Здорова зноси — на краще зароби».

Записано Лабашук Оксаною Василівною 16 травня 1998 р. від Жирської Галини Ярославівни, 1961 р. н., народилась у с. Завалів Підгаєцького району Тернопільської області, проживає у м. Тернополі, освіта вища.

12.1. Як дарують нову річ, то кажуть:

Здорова зноси,

На краще зароби.

Файним вінцем

І гарним молодцем.

12.2. Хлопцеві говорять так:

Здоровий зноси,

На краще зароби.

Файним вінцем

І гарною молодкою.

12.3. «Господи Боже допоможи» перед кожною роботою говорять, яка починається, якщо хочеш, щоб вона вдалася. Особливо на свято, щоб не зіпсувалося. Але це не тільки до їжі, але й до інших речей, навіть коли картину починаєш малювати.

12.4. Як хліб садять, то перед духовкою говорять:

Пухка місила,
Висока садила, ,
Рум'яна гнітила...
Боже, поможи!

12.5. Якщо хтось наврочив:

Біг пес через овес —
Ніц не шкодить ні псови, ні вівсови,
І мені також.
На пса вроки, на мене скоки.

12.6. Перший плід з нового урожаю ділиться на частинки. Частинок має бути стільки, скільки членів сім'ї і гостей: «Боже, благослови і насити нас, грішних».

12.7. Коли щось загубиться, треба перевернути горня: «Потішиться та й віддасть». Говорять так вголос.

12.8. Ми в дитинстві гралися, то так звертались до сонечка:

Вийди, вийди, сонечко,
На дідове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко.
Там дітки граються —
Тебе дожидаються.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 27 жовтня 1998 р. від Мазурик Любові Василівни, 1976 р. н. народилась і проживає у м. Тернополі, освіта вища.

13.1. Як хтось в центрі дивиться на коляску [з маленькою дитиною], то треба казати: «Твої очі в моїй сраці».

13.2. Якщо змушений у чомусь відмовити вагітній жінці, то треба сказати: «Мої лахи в твоїй скрині», — бо миші все поїдять. І то правда.

13.4. Якщо загубив щось у хаті, то треба ніжку стола обв'язати якоюсь білою шматкою і сказати: «Чорте, чорте, ти пограй, а тоді назад віддай», — тоді вже зараз знайдеш те, що загубив.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 28 червня 1997 р. від Салюк Тетяни Дмитрівни, 1975 р. н. народилась і проживає у м. Тернополі, освіта середня.

14.1. Обв'язати ніжку стола чим-небудь (пояском) і сказати: «Чортику, ти погрався, а тепер ввіддай» або «Чортику, чортику, побавився і віддай».

14.5. Якщо сон поганий присниться, то треба сказати: «Нехай Святий Йосип на все добре переносить».

14.6. Моя мама як їде сама, чи ми їдемо, то вона нас так благословляє на дорожку:

Господи Боже допомагай:

Проводжай, зустрічай.

В добру путь.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 27 жовтня 1998 р. від Сайкевич Олени Іванівни, 1969 р. н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта вища.

15.1. «Матінко Божа Пречиста Діво Маріє, як ми тут всьо лишаємо, так шоби ми всьо тут застали» — ото як іду [виходжу з хати, йду з дому], як втвораю двері, то тото кажу.

15.2. Як б'ють лозою, примовляють:

Лоза б'є, не заб'є,

Від нині за тиждень буде Великдень.

15.3. Як чи бараболю, чи огірок їси перший раз, то кажесі: «Господи Боже благослови».

15.4. Як ставиш щось у піч чи духовку, то скажи: «Не сама печу, мені Матінка Божа допомагає».

15.5. Їмось ще ножа не взяла до рук, шоби не сказала: «Господи Боже допомагай».

Записано Лабашук Оксаною Василівною 14 жовтня 2000 р. від Новаківської Ольги Павлівни, 1937 р. н., народилась і проживає в с. Сороцьке Тербовлянського району Тернопільської області, грамотна.

16.1. Як побачиш сороку, то треба сказати: «Цур, сорока, моя хороша новина», тоді обов'язково якась хороша новина буде.

16.2. Якщо дорогу перебіжить чорний кіт, треба сказати: «Це кіт Пулковського», тоді нічого поганого не буде.

16.3. Як їси щось перший раз з нового врожаю, то кажеш:

Нова-новинка,

щоб не боліла ні головка, ні спинка,

Ні ручка, ні ножка і попи половинка.

Записано Лабащук Оксаною Василівною 3 березня 1996 р. від Мілянського Едуарда Степановича, 1966 р. н., народився у м. Красне Золочівського району Львівської області, проживає у м. Тернополі, освіта вища.

17.1. Як щось загубив, то треба казати : «Святий Антонію, потішився, то вже віддай». То треба перевернути кружку і так сказати.

17.2. Можна ще так: «Святий Антонію, я тебе дуже прошу, допоможи мені знайти ту річ». Це навіть як людина десь загубиться в дорозі, то допомагає.

17.3. Як нову річ даруєш, то треба сказати: «Гарно річ носи і на другу, ще крашу, зароби».

17.4. Як картопля садиться, кидається найтлушу людину: «Щоб картопля вродила така, як наш Ігор».

17.5.

Рости великий,

Не будь дикий,

Не ходи в ліс,

Бо тебе вовк з'їсть.

Записано Лабащук Оксаною Василівною 8 вересня 1998 р. від Півцьо Катерини Петрівни, 1974 р. н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта середня.

18.1. Молитва, щоб шасливо переїхати митницю:

Їду я в Божу путь,

Зі мною Святий Дух,

Ісуса Христа печать,

Ніякому ворогу мене не взять.

Іду я по воді —

Спаситель впереді.

Ангели Божі по боках,

Я в Божої Матері в руках.

Божа Матір, візьми мене в руки,

Позбав від усякої муки.

Божа Матір, помагай,

Господи Боже, спасай.

Враг Сатана, відступи від мене,

Свята гробниця, спаси мене.

18.2. Якщо довго річ залежалася, не продається, то кидаєш її на землю, топчеш і кажеш «Йди від мене, йди від мене», так як не треба тобі тої річі.

18.3. Як продадуть щось, то хукнуть на гроші і кажуть: «Дай Бог не остатнє» чи «Дай Боже ще».

18.4. Як таможенники, або міліція чіпляється, то треба подумати про себе: «А Різдво цього року було у четвер», чи там який день, на який воно припало.

Записано Лабашук Оксаною Василівною 18 березня 1998 р. від Колодій Ганни Миколаївни, 1957 р. н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта середня.

19.1. Молитву читають щодня перед виходом з дому. Коли йдеш на іспит, то молитву треба читати тричі:

Виходжу з хати —
Зі мною Божа Матір,
Ісус Христос на порозі,
Щоб мені нічого не сталося в дорозі.
Святий отець Миколай
Нам всяк час помагай.

19.2. Можна і коротше сказати: «Боже, допоможи мені здати, про все згадати», або «Про що знаю, те питають, що не знаю, про те не згадають».

Записано Лабашук Оксаною Василівною 11 грудня 2000 р. від Погребської Тетяни Іванівни, 1983 р. н., народилась у м. Нововолинськ Волинської обл., проживає у м. Львові, студентка.

20.1. Якщо студенти перед екзаменом не виглянуть у відкрите вікно і не скажуть: «Шара», то халяви не буде.

20.2. Якщо хтось розповідає про страшну подію, то щоб з тобою не трапилося подібного, потрібно тричі постукати по чомусь дерев'яному і сказати: «Тьфу, тьфу, тьфу, відверни біду!».

20.3. Колготки, коли їх купив, треба розкласти і доторкнутись до них руками, і подумки сказати: «Гартуйтеся, як сталь!»

Записано Лабащук Оксаною Василівною 15 вересня 2000 р. від Орляк Надії Євгенівни, 1984 р. н., народилась і проживає у м. Тернополі, учениця 11 класу.

21.1. Як наш шофер виїжджає з Тернополя, то перевертає задом наперед кепку і каже: «Господи Боже, допомагай!»

Записано Лабащук Оксаною Василівною 11 жовтня 1998 р. від Трута Андрія Романовича, 1974 р. н., народився і проживає у м. Тернопіль, освіта вища.

22.1. Як перший раз їси щось нове, то треба сказати: «Господи Боже, благослови!»

Записано Лабащук Оксаною Василівною 31 липня 1997 р. від Самойлюк Наталії Юріївни, 1965 р. н., народилась у м. Тернополі, проживає у м. Києві, освіта вища.

Функціонування примовок.

Зразки відповідей на запитання анкети

АНКЕТА

Особливості сучасного побутування та функціонування примовки

1. Від кого Ви почули цей текст?
2. Для чого Ви його виконуєте?
3. Чи справді це допомагає?
4. Що станеться, якщо виконання не відбудеться?
5. Як Ви виконуєте цей текст (вголос, пошепки, подумки, мовчки проговорюєте, щось інше)?
6. Чи можна змінювати текст?
7. Чи можна цей самий текст виконувати в іншій ситуації?
8. Чи можна у цій ситуації виконувати інший текст?
9. У чий присутності можна (не можна) виконувати цей текст?
10. Кому можна розповідати ці слова?

Примітка: питання сформульовані так, як вони ставились інформаторам.

ЗРАЗКИ ВІДПОВІДЕЙ НА АНКЕТУ

1. Фенюк Богдан Петрович, 1959 р. н., народився у м. Козова Тернопільської області, проживає у м. Тернополі, освіта вища. Записано 21 березня 1999 р.

Примовка «Господи Боже допомагай» промовляється перед далекою дорогою, коли виїжджаєш з подвір'я.

1. Від знайомого. Мені з ним завжди везло.
2. Це духовний талісман. Це підключення до енергетичних потоків космічних, вона мене береже.
3. Так, тому що я досі повертаюся.
4. Нічого не станеться.
5. Вголос. Тільки на подвір'ї кажу. На Острозького [найближча вулиця] вже не кажу: не діє.
6. Ні.
7. Може й можна, я ніколи цього не роблю.
- 8.—
9. Немає різниці при кому виконувати. Я це не для них кажу.
10. Не буду розповідати про це. Я по житті не розповідаю нічого своїм знайомим з таких інтимних речей. Не хочу бути занудою.

2. Жирська Галина Ярославівна, 1959 р. н., народилась у с. Завалів Підгаєцького району Тернопільської області, проживає у м. Тернополі, освіта вища. Записано 4 травня 2000 року.

Як щось нове даруєш, то треба бажати: «Здорова зноси — на краще зароби».

1. Від мами. Мама як мені купляла, то завжди прихвалювала. І мені, і іншим дітям завжди казали. Я розуміла, що вона всім це казала, і так від неї це перейняла. Вона щиро так це робить, що я від неї захотіла це перейняти. А як їй даруєш, то вона, я відчула, теж це чекає, там притулить до себе, відчуваш, що чекає, поки ти це скажеш. Ще, знаєш, вже й Ліда (сестра) від мене то перейняла.

2. Я не знаю... Я просто хочу, щоб людині було приємно. Часом у людини якісь сумніви, чи йде їй ця річ, то скажеш, і їй приємно.

3. Віру тобі додає, що справді ця річ підходить.

4. Якщо мені не скажуть, то мені якось не добре. Якщо я не скажу, то потім совість мене мучить. Якщо людина не скаже, то ніби вона добра тобі не бажає, ніби вона щось має проти тебе. Це ніби, як людина прийде на день народження до тебе і не каже, що я тебе поздоровляю, бажаю, а просто каже: «Вітаю!»

5. Вголос, тож комусь побажання, то треба, щоб людина це почула.

6. Можна навіть з інтерпретацією, щоб додати від себе, щоб було якось виразніше. Якщо людина цього чекає, то хочеться якось особливо сказати.

7. Ні, напевно.

8. Якщо він матиме ту саму функцію — запросто. Головне, щоб людині було приємно. Це щоб людину підтримати якось, розрадити.

9; 10. Всім. І навіть хто не поділяє цього, то ще швидше, щоб їх до цього привчати.

3. Мазурик Любов Василівна, 1976 р.н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта вища. Записано 22 листопада 2000 року. Як дарують нову річ, то кажуть:

Здорова зноси,

На краще зароби.

Файним вінцем

І гарним молодцем.

1. Від мами.

2. Щоби річ добре носилася. Щоб не порвалося, щоб гарно пралось. Говорять у той момент, як тільки побачать, що на комусь нова річ.

3. Моя мама вірить, що так. Я звикла, що це має бути.

4. Як не скажеш, то поганого не буде, але краще теж не буде.

5. Вголос.

6. Для хлопця трохи інакше говорять, ніж для дівчини. Можна сказати не «здоровий зноси», а «здоровий сходи», Не «файний», а «гарний».

7. Тільки коли у когось нова річ.

8. Ні.

9. При кому хочеш можна виконувати.

10. Будь-кому можна розповідати.

4. Сайкевич Олена Іванівна, 1969 р.н., народилась і проживає у м. Тернополі, освіта вища. Записано 25 січня 2001 року.

Обв'язати ніжку стола чим-небудь (пояском) і сказати: «Чортику, ти погрався, а тепер ввіддай» або «Чортику, чортику, побавився і віддай».

1. Від мами.

2. Не можеш знайти якусь річ, та що точно в хаті є — ти знаєш, а вона пропала.

3. Я знаю, чи помагає... Це тільки до тої речі, яку ти загубив тут, у кімнаті. Я не вірю, що без того би не найшла, але це ніби для того, щоб прискорити все це.

4. Я не вірю, що без того би не найшла. Але це ніби для того, щоб прискорити все це. Є якісь безобідні речі. От в чорного kota я, наприклад, не буду вірити, а таке, що нічого не коштує, то чого б його не сказати.

5. Про себе швидше, чи навіть тихенько. Можна вголос.

6. Можна і змінювати, як до слова прийдеться. Але там де є рифма, там інакше не придумаєш.

7. Тільки у цій ситуації.

8. Ні. *

9. У присутності чужих я просто не стала б щось так шукати. Якись чужі, посторонні, може б постидалась говорити, що там з чортом чи що.

10. Якимось близьким знайомим, домашнім би розказала.

5. Новаківська Ольга Павлівна, 1937 р.н., народилась і проживає в с. Сороцьке Тербовлянського району Тернопільської області, грамотна. Записано 14 жовтня 2000 року.

«Матінко Божа Пречиста Діво Маріє, як ми тут всьо лишаємо, так щоби ми всьо тут застали» — ото як іду [виходжу з хати, йду з дому], як втвораю двері, то тото кажу.

1. Я так собі сама, хто б мені таке казав.

2. Для того, щоби Бог допоміг, щоби все добре було.

3. Помагає. Господь все помагає.

4. Та ніби не буває такого.

5. Сама так собі в собі [подумки] кажу.

6. Можна й трошки інакше, як коли тобі скажесі.

7. Коли куда ходжу і так собі щось кажу, то коли-будь можна.

8. Молитву, всьо можна.
9. Буду, я про себе говорю, мене то не цікавит, хто ще є.
10. Тим, хто вірує в то, бо тим, хто не вірує, нашо розказувати.

6. Міляновський Едуард Степанович, 1966 р. н., народився у м. Красне Золочівського району Львівської області, проживає у м. Тернополі, освіта вища. Записано 15 червня 1999 року.

Як побачиш сороку, то тебе сказати: «Цур, сорока, моя хороша новина», — тоді обов'язково якась хороша новина буде».

1. Від жінки. А Ніна [дружина] від своєї однокласниці, Грибчучки. Вони в дитинстві завжди так говорили.

2. Для підняття бойового духу.

3. Піднімає бойовий дух. Може бути або нейтральний результат, або хороші новини. Якщо я запекав сороку, то не може бути поганих новин. Або я внаслідок свого бойового духу їх не помічаю. Помагає, особливо коли сорока з кавалком якимось у дзьобі (з харчами). Особливо коли вони перед тобою на доріжці з куском хліба в зубах, тоді хочеться іти і танцювать.

4. В мене нічого не буде. Ну от, могли бути хороші новини, а то прозівали, називається, своє щастя.

5. Вголос говорю, якщо моя жінка поруч. В принципі, якщо хтось чужий з тобою йде, непосвячений у цю історію, то можна і просебе сказати.

6. Можна говорити: «Цур сорока», можна: «Пек сорока», це вже як тобі хочеться. Щоб хорошу новину принесла, щоб якась хороша новина сталася, я повинен побачити її випадково. Якщо вона десь скрекоче, і я починаю приглядатися — це не діє абсолютно.

7. Ні.

8. Я іншого тексту не знаю, але в принципі це абсолютно можливо.

9. У присутності тих, хто про це знає.

10. Та будь-кому, аби людина нормальна попалась.

Монографічне видання

Оксана Василівна Лабащук

**УКРАЇНСЬКА ПРИМОВКА:
СТРУКТУРА, ПОБУТУВАННЯ, ФУНКЦІЇ**

Електроний варіант
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.